

Τ.Ε.Ι. ΗΠΕΙΡΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΛΑΪΚΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

**Οι μανέδες στον μεσοπόλεμο: «Αιτίες απόρριψης και αναφορές
στον Τύπο»**

Πτυχιακή Εργασία του ΤΣΟΓΚΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
Υπό την εποπτεία του κ. ΣΚΟΥΛΙΔΑ ΗΛΙΑ
ΑΜΦ 1408

ΑΡΤΑ 2018

**THE “MANES” IN THE INTERWAR PERIOD: “REASONS FOR THE
REJECTION AND THE REPORT OF THE PRESS”**

© Τσόγκας, Γεώργιος, 2018.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

*Στον πατέρα μου,
που με έμαθε να αγαπώ την λαϊκή τέχνη*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το θέμα της εργασίας είναι το είδος τραγουδιού «μανές» στο χρονικό διάστημα του μεσοπολέμου, μέσα από την προσέγγιση του Τύπου και της τρέχουσας αρθρογραφίας. Επιχειρείται η κατηγοριοποίηση των χαρακτηρισμών και των απόψεων, μέχρι την εν τέλει απόρριψη και την τοποθέτηση τους στο πεδίο της παρέκκλισης από τον εθνικό πολιτισμό. Ο δρόμος που πλέον ακολουθείται οδηγεί αναπόφευκτα σε μια εκτεταμένη πολεμική του Τύπου της εποχής. Σαν συνέπεια σήμανε το τέλος του μανέ στην δισκογραφία, καταδιωκόμενος πλέον από την μεταξική λογοκρισία δίπλα σε άλλα τραγούδια της εποχής. Το αρνητικό στερεότυπο που δημιουργεί ο Τύπος, βρίσκει τώρα έδαφος. Αξιοποιούνται οι νομικές αποφάσεις και δραστηριοποιείται η κατασταλτική κρατική μηχανή. Το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά έχει δομήσει την στρατηγική του γύρω από το ιδεολόγημα του «Γ' Ελληνικού Πολιτισμού». Οι μανέδες, μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο, θα χαρακτηριστούν ως πολιτιστική ρυπογόνα εστία, που μεταδίδει στην «Αριστη» Ελλάδα, την κατώτερη πολιτισμικά ανατολίτικη αίσθηση, απορρίπτοντας την καλλιτεχνική αξία τους. Ανάγεται το είδος στον μέγιστο διαφθορέα ήθους του ευρύτερου κοινωνικού σώματος και προπάντων των λαϊκών στρωμάτων. Η κατασκευασμένη και επιλεκτική «ελληνικότητα» που κινείται προς την εξίσου κατασκευασμένη «Ευρώπη», θέτει σκληρές παραμέτρους. Σαν αποτέλεσμα όλων αυτών, μένει η λογικότερη δυσκολία, όχι μόνο προς την εξέλιξη αλλά και την απλή αναπαραγωγή του μανέ. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε ακόμα και για την βιαιότατη διακοπή της μακράς πορείας των μανέδων, παρά την όποια ενέργεια και δημοτικότητα διατηρούσαν στα χρόνια της δημιουργίας τους. Το ρεμπέτικο τραγούδι με βάση τα νέα δεδομένα, θα ακολουθήσει ευέλικτα μια καινούργια ατμόσφαιρα στην επόμενη περίοδο, όμως θα παρατήρει σχεδόν οριστικά τα αποβληθέντα στοιχεία. Εντός της νομιμότητας το ρεμπέτικο συνεχίζει χωρίς τους μανέδες, αφού το έδαφος της ελεύθερης δημιουργίας και της συγκρότησης των στοιχείων της πολυποικιλής προσωπογραφίας του, θα αποτελέσουν στο νεοελληνικό πολιτιστικό πεδίο, για αρκετούς χρόνους, ένα μακρινό παρελθόν.

Λέξεις-κλειδιά: Μανές, Τύπος, Μεσοπόλεμος, Λογοκρισία

ABSTRACT

The subject of this senior thesis is the style of song "manes" in the interwar period, through the press and current journalism approach. In this project is attempted the categorization of the characterization and opinions until the final rejecting and placing them into the field of deviation from the national culture. The way that is being followed now inevitably leads to an extensive war from the press of that time. As a consequence came the end of "manes" and other songs of that period, in the field of discography since is being chased now by the censorship of Metaxas dictatorship. The negative stereotype that is created by the press started to work. The law enforcement is being exploited and the repressive state machine is operating. John Metaxas 's system status has structured his strategy around the ideology fiction of "3rd Hellenic Civilization". The "manes", within this context, will be characterized as a cultural polluting center that transmits to "Excellent" Greece the inferior cultural oriental sense, rejecting their artistic value. This style of song, is being characterized as the greatest moral corruption for the wider social body and specially for the popular strata. The constructed and selective "Greekness" that moves towards the equally constructed "Europe" sets hard parameters. As a result of all these, the logical difficulty lies not only in the evolution but also in the simple reproduction of the "manes". We could even talk about the violent interruption of the long history of "manes", despite any energy and popularity they held in the years of their creation. The "Rebetiko" Song, based on the new data, will flexibly follow a new atmosphere in the next period, but it will almost permanently abandon the data that has been expelled. Within the legitimacy, the "rebetiko" continues without the "manes", since the territory of free creation and the constitution of the elements of its diverse portrait will, for many years, constitute a distant past in the modern Greek cultural field.

Key-words: Manes, Press, Interwar Period, Censorship

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	viii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	ix
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ 1922 ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΞΕΙΚΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ	12
1.1 Η πολιτική κατάσταση 1922 - 1932	12
1.2 Η οικονομική κατάσταση 1922-1932	15
1.3 Η πολιτική κατάσταση την περίοδο 1932 -1936	20
1.4 Η οικονομική κατάσταση την περίοδο 1932-1936.....	23
1.5 Η δικτατορία του Μεταξά.....	24
1.5.1 Πολιτική	24
1.5.2 Οικονομία.....	27
1.5.3 Στοιχεία παρεμβατηκότητας	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Ο ΜΑΝΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΟ 1922 ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ ΤΗΝ 4Η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1936.....	30
2.1 Για τον Τύπο	30
2.2 Οι τάσεις στον Τύπο του μεσοπολέμου	31
2.3 Υποθέσεις καταγωγής.....	34
2.4 Ο μανές στον Τύπο του μεσοπόλεμου έως την δικτατορία της 4ης Αυγούστου.....	40
2.5 Συγκεντρωτικά απόψεων και τάσεων	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Ο ΜΑΝΕΣ ΣΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ	61
3.1 Η έννοια της λογοκρισίας και το νομοθετικό πλαίσιο στην δικτατορία του Μεταξά.....	61
3.2 Ο μανές στον Τύπο από την αρχή του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου και κατά την διάρκεια του ΑΝ 45/1936	62
3.3 Ο ΑΝ 1619/1939.....	76
3.4. Μερικές Κρίσεις	82
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	87
ΛΙΣΤΑ ΕΝΤΥΠΩΝ.....	99
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	102

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 2.5.1	Θετική στάση απέναντι στους μανέδες 1922-1936	59
Πίνακας 2.5.2	Αρνητική στάση απέναντι στους μανέδες 1922-1936	60
Πίνακας 3.4.1	Θετική στάση απέναντι στους μανέδες στην δικτατορία της 4 ^{ης} Αυγούστου	85
Πίνακας 3.4.2	Αρνητική στάση απέναντι στους μανέδες στην δικτατορία της 4 ^{ης} Αυγούστου	86
Πίνακας 4.1	Θετική στάση απέναντι στους μανέδες κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου	93
Πίνακας 4.2	Αρνητική στάση απέναντι στους μανέδες κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου	94

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα το οποίο η συγκεκριμένη μελέτη πραγματεύεται είναι ο μανές ή αμανές στο χρονικό σημείο του μεσοπολέμου. Η παρούσα εργασία γίνεται πιο συγκεκριμένη με την προσέγγιση του Τύπου και της τρέχουσας αρθρογραφίας γύρω από τους μανέδες, την κατηγοριοποίηση των χαρακτηρισμών και των όποιων οπτικών, μέχρι την εν τέλει απόρριψη και την τοποθέτηση τους στο πεδίο της παρέκκλισης από τον εθνικό πολιτιστικό κορμό. Πρόκειται για την εποχή που οι μανέδες αποτελούν ένα κομμάτι του ρεμπέτικου ως λαϊκό είδος τραγουδιού και γνωρίζουν ευρεία άνθιση με μεγάλο ακροατήριο και θέση στην δισκογραφία. Συνάμα ο μεσοπόλεμος, αφ ενός αποτελεί την απαρχή για την πλούσια παρουσία των μανέδων, αφ' εταίρου γίνεται η εποχή που θα βρεθούν αντιμέτωποι με το βαρύ κατηγορητήριο ως του βάρβαρου και τούρκικου τραγουδιού. Η αρκετά δραστήρια και ενεργητική αντιπαράθεση, θα προβάλει την ανησυχία για την ελληνικότητα ή μη του μανέ και τους προβληματισμούς που αφορούν ηθικολογικά στοιχεία του ρεμπέτικου, με βάση κυρίως τα τραγούδια του «μπαγλαμά» και του καφέ αμάν. Ο δρόμος που πλέον ακολουθείται οδηγεί αναπόφευκτα σε μια εκτεταμένη πολεμική του έντυπου λόγου της εποχής με μεγάλες αντιθέσεις. Σαν συνέπεια σήμανε το τέλος του μανέ στην δισκογραφία, καταδιωκόμενος πλέον από την μεταξική λογοκρισία δίπλα σε άλλα τραγούδια της εποχής, αλλά και από τους διαμορφωτές της κοινής γνώμης, η οποία οδηγεί στην επιρροή των προτιμήσεων του ακροατηρίου.

Ο μανές ή αμανές απαρτίζεται από τρία βασικά δομικά χαρακτηριστικά σύμφωνα με τις δισκογραφικές πηγές. Το στιχουργικό μέρος αποτελεί ένα δίστιχο με ποιητικό μέτρο ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, με το περιεχόμενο των στίχων να περιφέρεται συνήθως γύρω από κάποιο μεγάλο πόνο που τον προκαλεί ο ανεκπλήρωτος έρωτας, η αρρώστια, η ξενιτειά, ο επερχόμενος θάνατος κ.α. Στο μελωδικό μέρος ο μανές εκτελείται από τον τραγουδιστή με αυτοσχεδιαστικό ύφος ακολουθώντας όμως τα όρια που θέτει η πορεία ανάπτυξης του κάθε μακάμ ή τρόπου, με το μοτίβο 1^{ος} στίχος - επανάληψη 2^{ου} ημίστιχου - 2^{ος} στίχος. Το τρίτο μέρος αποτελεί η μουσική μελωδία και τα όργανα τα οποία διαφοροποιούνται ανάλογα με την αισθητική αλλά και την πολιτιστική επιρροή των μουσικών. Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι υπάρχει μουσική εισαγωγή που βάζει τον ακροατή στην ατμόσφαιρα του τρόπου, ρυθμική ή μη, ενώ στην συνέχεια ακολουθεί μουσική φράση μικρής έκτασης πριν το δεύτερο ημίστιχο και ορισμένες φορές κλείνει με γρήγορο ρυθμό. Για την αποφυγή παρεξηγήσεων οι μανέδες αντιμετωπίζονται ως κομμάτι

του ρεμπέτικου με όλες τις μουσικές επιρροές που δέχεται. Ο όρος «μακάμ» παραπέμπει σε μια λόγια δομημένη μουσική, ενώ η περίπτωση μας αφορά ένα αστικό λαϊκό είδος. Από αυτή την άποψη αντιμετωπίζονται τα μακάμ στην λαϊκή τους απόδοση. Με τον προσδιορισμό του «ημικλασσικού» δηλώνεται η όποια σχέση, ενώ πρέπει να αποφύγουμε την πλήρη ταύτιση των λαϊκών δρόμων με τα μακάμ. Αυτό δικαιολογείται από την χρήση των μεσοδιαστημάτων του τόνου, που έστω ότι υπάρχουν στην φωνητική απόδοση, αλλά δεν ακούγονται πάντα και από την οργανική συνοδεία (π. χ. μανέδες με συνοδεία μπουζουκιού)¹, όμως, σαν βάση, τα δύο σημαντικά στοιχεία που καθορίζουν την φύση και την εξέλιξη μιας μουσικής παράδοσης, είναι η τυπική και η μελωδική δομή της².

Τα ανατολίτικα χαρακτηριστικά που απωθούν ένα μέρος της ελληνικής κοινωνίας έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην πολεμική τους. Γίνεται εμφανής η αποστροφή για αυτά στα έντυπα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η εξέταση των εφημερίδων της εποχής όπως Βραδυνή, Χρονογράφος, Έθνος, Ακρόπολις, Ελεύθερον Βήμα, Σκριπ, Μακεδονία, Εμπρός, Νέοι Καιροί, Καθημερινή, Χρονικά, Πρωία, Αθηναϊκά Νέα, Θάρρος, Σημαία αποτελεί βασικό εργαλείο. Τα άρθρα τους «προσφέρουν στον ερευνητή την δυνατότητα της σύνδεσης των συμβαινόντων και του συσχετισμού των εξελίξεων με την συντεταγμένη του χρόνου»³ καθώς επίσης και τη «δυνατότητα για μια γεωγραφική ιστοριογράφηση, δεδομένου ότι η τοπική εφημερίδα ρίχνει κυρίως το βάρος στην καταγραφή της ζωής της πόλης όπου εκδίδεται»⁴. Ωστόσο θα πρέπει πάντα να παίρνουμε υπ' όψιν ότι πρόκειται για μια προσέγγιση του θέματος έξω από την πολιτισμική κοινότητα που το δημιούργησε. Η μελέτη όμως του έντυπου λόγου στην δική μας περίπτωση μπορεί να αποτυπώσει την αντίδραση που σημειώθηκε γύρω από το ρεμπέτικο και κατ' επέκταση του μανέ. Ο Κώστας Βλησίδης επιμελήθηκε στο βιβλίου του «Σπάνια κείμενα για το ρεμπέτικο», αλλά και στις «Όψεις του Ρεμπέτικου» την ανθολογία κειμένων από εφημερίδες και περιοδικά την περίοδο 1929-1959. Επίσης ο Διονύσης Μανιάτης στην έκδοση «Μανέδες Πώς η ψυχή μου σέρνεται μαζί σας», έχει συμπεριλάβει άρθρα εφημερίδων που αναφέρονται στο θέμα. Απαραίτητη είναι και η ψηφιακή βιβλιοθήκη εφημερίδων και περιοδικού Τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος που προσφέρει καλύτερη επαφή με τα κείμενα, μαζί με

¹Σχετικά με το θέμα των λαϊκών δρόμων, την χρήσης τους και τις αλληλεπιδράσεις που δέχονται, βλ. Ορδουλίδης Νίκος, Η δισκογραφική καριέρα του Βασίλη Τσιτσάνη (1936-1983), Ανάλυση της μουσικής του και τα προβλήματα της έρευνας στην ελληνική λαϊκή μουσική, εκδ. Ιανός, Θεσσαλονίκη, 2014, κεφάλαιο 4, Εισαγωγή στους λαϊκούς τρόπους (δρόμους) και στην αρμονία, σελ. 108-127

²Beaton Roderick, "Modes and roads: Factors of Change and Continuity in Greek Musical Tradition", The Annual of the British School at Athens, 75, 1980, p. 1

³Κώστας Απόστολος, Μέθοδος Μουσικολογικής Έρευνας, εκδ. Παπαρηγορίου-Νάκας, Αθήνα, 2010, σελ. 68

⁴Κώστας Απόστολος, Μέθοδος Μουσικολογικής Έρευνας, ό. π., σελ. 69

την Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974 από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών που ερμηνεύει τις εφημερίδες του μεσοπολέμου στη βάση της πολιτικής στρατηγικής που ακολουθούν. Πρόκειται για την περίοδο λοιπόν που καλύπτει την ακμή και την παρακμή του είδους. Στα δημοσιευμένα αυτά κείμενα, φαίνεται η πρόσληψη του θέματος στην κλασσική περίοδο του ρεμπέτικου, από βασικούς κοινωνικούς τομείς του αστικού κόσμου. Πρόκειται για άρθρα γενικά γύρω από το ρεμπέτικο. Έτσι βρίσκουμε υλικό συγκεκριμένα για τους μανέδες μέσα σε ένα ψηφιδωτό εικόνων από «τραγούδια του μπαγλαμά», με θεματολογία για τη φυλακή ή για ουσίες όπως το χασίς και δίπλα σ' αυτά, άρθρα για τα «υπαίθρια καφωδεία», τους μανέδες, τις ανατολίτικες μελωδίες, σχόλια για τις γυναίκες που τραγουδούν και χορεύουν, «μουσικολογικές αισθητικές προτάσεις» γύρω από την «σωστή» μελωδία έως και σχόλια για τραγούδια που βρέθηκαν στο στόχαστρο της μεταξικής λογοκρισίας.

Συνοψίζοντας, το ζήτημα της προέλευσης του μανέ έχει απασχολήσει πλήθος ερευνητών. Η ταύτιση του με οθωμανικό τραγούδι είναι η αιτία που απορρίφτηκε από την διάνοηση και την άρχουσα τάξη της εποχής του μεσοπολέμου και οδήγησε στην απαγόρευση του. Η εξέταση της ιστορικής περιόδου και η νομοθετική πλευρά του θέματος, είναι ο δείκτης του περιορισμού που επιβλήθηκε από το κράτος (αλλαγή στίχων, απαγόρευση τραγουδιών και δίσκων, απαγόρευση του μανέ κτλ), φράζοντας την ελεύθερη έκφραση ενός ολόκληρου πολιτιστικού πεδίου. Τέλος η μελέτη της αρθρογραφίας των εφημερίδων δείχνει την προσέγγιση και την αντίδραση που σημειώνεται για το ρεμπέτικο και τον μανέ, προφανώς έξω από την κοινότητα που δημιούργησε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ 1922 ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΞΙΚΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ

1.1 Η πολιτική κατάσταση 1922 - 1932

Η χρονική περίοδος που θα εξεταστεί στο πρώτο κεφάλαιο είναι από το γεγονός της Μικρασιατικής καταστροφής την χρονιά του 1922 έως την χρονιά του 1940, αφού η εξέταση των συγκεκριμένων δεκαετιών αποτελεί δείκτη του βαθμού της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και του ελληνικού αστικού λαϊκού τραγουδιού. Το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου και η ήττα της Ελλάδας εγείρει πολιτικές αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της χώρας και αναταραχές στο πολιτικό σκηνικό, με την έλλειψη πολιτικής σταθερότητας να είναι το αποτέλεσμα της εναλλαγής διάφορων προσώπων στην πολιτική εξουσία της χώρας. Είναι μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από έντονες πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές, ενώ ο στρατός εμπλέκεται συνεχώς στο πεδίο της πολιτικής⁵ σε διάφορες φάσεις της χρονικής περιόδου του μεσοπολέμου. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος το 1922 ορίζει για αρχηγό του κράτους τον Τριανταφυλλάκο, ο οποίος είχε την ιδιότητα του πρώην αρμοστή της Ελλάδας στη Κωνσταντινούπολη, διαλύοντας ταυτόχρονα την κυβέρνηση του Γούναρη. Η επικράτηση όμως της επανάστασης των αξιωματικών του μικρασιατικού πολέμου, είχε ως επακόλουθο την αναγκαστική παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου τον Σεπτέμβρη του 1922 οδηγώντας τον στην εγκατάλειψη της χώρας. Ο Νικόλαος Πλαστήρας, ο Στυλιανός Γονατάς, ο Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος και ο πλοίαρχος Φωκάς⁶ υπήρξαν οι πρωτεργάτες αυτής της κίνησης. Συγκροτούν επαναστατική επιτροπή και στην συνέχεια θα εκδώσουν ένα διάγγελμα ανακοινώνοντας την ανάληψη της διοίκησης του κράτους. Ταυτόχρονα με διάγγελμα, οι ίδιοι, ενημερώνουν τον ελληνικό λαό για την φροντίδα του κράτους σε αυτή την δύσκολη στιγμή και αναγγέλλουν ότι θα αναλάβουν την ευθύνη για μετάβαση σε εκλογές. Πρόκειται για μια τεταμένη κοινωνική κατάσταση η οποία κλιμακώνεται ακόμη πιο πολύ, έπειτα από την περίφημη «δίκη των έξι», στην οποία και ο ίδιος ο Γούναρης καταδικάζεται σε θάνατο.

⁵Βλ. Βερέμης Θάνος, «Οι επεμβάσεις του ελληνικού στρατού στην πολιτική 1916-1936», εκδ Οδυσσέας, Αθήνα 1983, σελ. 245-251

⁶Ο πλοίαρχος Φωκάς αποχωρεί από την επαναστατική επιτροπή τον Οκτώβριο του 1922 έπειτα από διαφωνία με τον Αλέξανδρο Χατζηκυριάκο. Βλ. . Βερέμης Θάνος, «Οι επεμβάσεις του ελληνικού στρατού στην πολιτική 1916-1936», ό. π., σελ. 98

Το ελληνικό κράτος κάνει ανακωχή με το τουρκικό (Μουδανιά Ιανουάριος 1923) και με την συνθήκη της Λωζάννης (Ιανουάριος 1923) αποφασίζεται η ανταλλαγή των πληθυσμών καθώς και τα εδάφη που θα κατέχει στο εξής. Ωστόσο «ο αριθμός των Ελλήνων προσφύγων από την Τουρκία δεν είναι γνωστός. Το 1928 υπήρχαν 1.221.849 πρόσφυγες στην Ελλάδα, αλλά μέχρι τότε πολλοί είχαν πεθάνει και πολλοί είχαν μεταναστεύσει στην Αμερική, στην Αίγυπτο και σε άλλα μέρη»⁷. Εδώ ξεκινάει ένα επίσης μεγάλο πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία και το ελληνικό κράτος, που αφορά την διαχείριση του προσφυγικού πληθυσμού και την αποκατάσταση του, το οποίο θα απασχολήσει για αρκετό καιρό τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Αντιπρόσωπος των διαπραγματεύσεων που γίνονταν με την Τουρκία θα είναι τώρα ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος μετά την εκλογική ήττα το 1920 ζούσε αυτοεξόριστος στην Ευρώπη, ενώ η άσχημη κατάσταση της χώρας, τα σοβαρά κοινωνικά προβλήματα και ιδιαίτερα το προσφυγικό, οδήγησε στρατιωτικούς όπως ο Θεόδωρος Πάγκαλος και ο Γεώργιος Κονδύλης να επιχειρήσουν να εμπλακούν ενεργά στο πολιτικό σκηνικό.

Η παρουσία των δημοκρατικών κυβερνήσεων του Παπαναστασίου και Μιχαλακόπουλου που ακολούθησαν το 1924, είναι ένα μικρό διάστημα απουσίας διάφορων στρατιωτικών προσώπων από την πολιτική. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε όμως, ότι ήδη έχει δημιουργηθεί ένα κλίμα μεγάλου κοινωνικού διχασμού ανάμεσα στους Βενιζελικούς και στους αντιβενιζελικούς, όλη αυτή την χρονική περίοδο. Η πρώτη κυβέρνηση έδειξε κυρίως ενδιαφέρον στον προγραμματισμό και την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων στην βόρεια Ελλάδα. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί βέβαια και η μεγάλη συμβολή της προσπάθειας του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στην «Ανακήρυξη της Δημοκρατίας», η οποία επικυρώνεται με τη μορφή δημοψηφίσματος⁸. Το δεύτερο του εγχείρημα είναι πως, σε συνεργασία με την Αγγλία, κατάφερε να συνάψει ένα πολύ χρήσιμο δάνειο με απώτερο σκοπό την αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών.

Πολύ σύντομα όμως, οι δημοκρατικές κυβερνήσεις χάνουν την πολιτική εξουσία, έπειτα από το κίνημα Πάγκαλου τον Ιούνιο του 1925. Ο ίδιος μάλιστα διορίζεται πρόεδρος της δημοκρατίας έπειτα από ένα δημοψήφισμα νοθείας, για να ανατραπεί και αυτός με την σειρά του από ένα νέο κίνημα στις 22 Αυγούστου του 1926, με αρχηγό αυτή τη φορά, τον στρατηγό Γεώργιο Κονδύλη. Στις εκλογές που ακολούθησαν όμως, δεν υπήρξε εκλογική

⁷Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*», εκδ Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (Μ. Ι. Ε. Τ.), Αθήνα 1982, σελ. 365

⁸Ρήγος Άλκης, «Η ΄Β Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής», εκδ Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ. 339

νίκη για κάποιο κόμμα⁹, γεγονός που μαζί με την συνεχόμενη εναλλαγή προσώπων στην πολιτική εξουσία δημιουργούσε περαιτέρω κλίμα αγανάκτησης των πολιτών. Οι έντονες λαϊκές αντιδράσεις οδηγούν τώρα στην «οικουμενική κυβέρνηση», έπειτα από την σύμπραξη βενιζελικών και αντιβενιζελικών με πρόεδρο ο Α. Ζαΐμη.

Στη συνέχεια ο ερχομός του Ελευθέριου Βενιζέλου τον Απρίλη του 1927 ανοίγει πάλι τον δρόμο για εκλογές. Η διεξαγωγή τους θα γίνει το 1928 με τον ίδιο να κερδίζει την εκλογική μάχη με απόλυτη πλειοψηφία και να παίρνει μεγάλο προβάδισμα έναντι των αντιβενιζελικών κομμάτων¹⁰. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι κατηγορήθηκε από κόμματα που πρόσκεινται σε αυτόν, για συγκέντρωση πολλών εξουσιών πάνω του και του ασκήθηκε αρκετά μεγάλη κριτική για την διαχείριση των οικονομικών του κράτους, μπροστά βέβαια και στην οικονομική κρίση που τώρα πλησίαζε και την ελληνική οικονομία. Επίσης έντονες αντιδράσεις θα προκαλέσει η υπογραφή του συμφώνου φιλίας με την Τουρκία το 1930, ιδιαίτερα από τους πρόσφυγες, οι οποίοι αποτελούσαν έναν αρκετά μεγάλο άξονα και ίσως το σημαντικότερο κομμάτι της υποστήριξης προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Όλη η περίοδος του μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται επίσης και από την καταστολή του κομμουνιστικού κινήματος και τον φόβο όλων των κυβερνήσεων για την διάδοση του μαρξισμού με βάση και την επιρροή του στην Ευρώπη. Συναντάται λοιπόν ο έντονος φόβος της κάθε κυβέρνησης στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα της εποχής, για την εξάπλωση του κομμουνισμού. Η κυβέρνηση του φιλελεύθερου Ελευθέριου Βενιζέλου δεν ξέφυγε ούτε αυτή από το κυνήγι των κομμουνιστών, παρά τα προοδευτικά και δημοκρατικά στοιχεία που υπήρχαν και δραστηριοποιούνταν στο εσωτερικό της, τα οποία βέβαια και την διαχώριζαν από τους αντιβενιζελικούς. Παρ' όλα αυτά όμως, ως ένα μεγάλο αρνητικό στοιχείο μπορεί να χαρακτηριστεί ο νόμος 4224 του 1929 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», γνωστός ως το περίφημο Ιδιώνυμο. Ο συγκεκριμένος νόμος δεν μπορούσε να αποτελέσει τίποτε άλλο παρά το έναυσμα και την κινητήρια δύναμη για την διάλυση των

⁹Το εκλογικό σύστημα της απλής αναλογικής εφαρμόζεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα σε αυτές τις εκλογές. Το αποτέλεσμα ήταν κανένα κόμμα να μην κερδίσει την πλειοψηφία. Βλ. Γρηγόριος Δάφνης, «Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων», εκδ. Ίκαρος, 1955, τόμος Α, σελ. 348

¹⁰Οι συνεχείς εμπλοκές του στρατού και η κυβερνητική αστάθεια ήταν οι παράγοντες που παρουσίαζαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο ως την ελπίδα για μια διέξοδο της χώρας. Οι εκλογές έγιναν με το πλειοψηφικό σύστημα και οι βενιζελικοί επικράτησαν με 61,02% έναντι 33,03% των αντιβενιζελικών κομμάτων. Βλ. Γρηγόριος Δάφνης, «Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων», ό. π. , σελ. 386-398

κομμουνιστικών οργανώσεων (όσες θεωρούνταν τέτοιες) και την απαγόρευση της διάδοσης των κομμουνιστικών ιδεών¹¹.

1.2 Η οικονομική κατάσταση 1922-1932

Η περίοδος του ελληνικού μεσοπολέμου 1923-1940 για το ελληνικό κράτος και τη κοινωνία, αποτελεί μια από τις σημαντικότερες περιόδους στην ελληνική ιστορία. Παίζει ίσως τον πιο καταλυτικό ρόλο στη μετέπειτα πορεία της οικονομικής ανάπτυξης και κατ' επέκταση στη πολιτισμική δημιουργία. Αναμφίβολα τα χρόνια του μεσοπολέμου στην Ελλάδα, άφησαν βαριά σημάδια πάνω σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής. Αποτελεί την εναρκτήρια εποχή της θεμελίωσης του σύγχρονου αστικού κράτους. Η βιομηχανική ανασυγκρότηση και ανάπτυξη σημάδεψε οικονομικά την πορεία της Ελλάδας αλλά και κοινωνικά, καθώς η επικείμενη προλεταριοποίηση αντανακλάται και στο ρεμπέτικο τραγούδι, το οποίο «καθρεφτίζει τη γοργή, στη διάρκεια μιας πεντηκοναετίας, ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας στην Ελλάδα, μέσα από τις τοπικές κοινότητες των πιο καταπιεσμένων και κυριαρχούμενων στρωμάτων της»¹². Η ελληνική κοινωνία, απότομα πολλές φορές, αρχίζει να υιοθετεί συνήθειες βιομηχανικών κοινωνιών και απαλλάσσεται από κατάλοιπα του ασιατικού τρόπου παραγωγής, σχεδόν σε όλους τους τομείς οικονομικούς, πολιτικούς, πολιτιστικούς¹³.

Το προσφυγικό ζήτημα φαίνεται να αποτελεί το πρωτεύον θέμα προς λύση. Το ελληνικό κράτος βρίσκεται σε μια πρωτοφανή κατάσταση καθώς πρέπει να προετοιμαστεί για να δεχτεί έναν αριθμό προσφύγων, αρκετά μεγάλο για τα έως τότε δεδομένα του. Έπειτα από την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης και την ανταλλαγή πληθυσμών υπήρξε στο προσκήνιο το πρόβλημα υπερπληθυσμού του κράτους. Εδώ πρέπει να προστεθεί ότι εκτός από τον τεράστιο αριθμό των προσφύγων που έφτασαν στο ελληνικό έδαφος από τα μικρασιατικά παράλια, ήταν και οι «170.000 Έλληνες που ήλθαν από τη Βουλγαρία σύμφωνα με την Ελληνοβουλγαρική σύμβαση του Νεϊγύ της 27^{ης} Νοεμβρίου 1919, καθώς και από τις περιοχές του Καυκάσου και της μεσημβρινής Ρωσίας, από τη Γιουγκοσλαβία, Αλβανία, Δωδεκάνησα. Επίσης στην Ελλάδα έγιναν δεκτοί και 50.000

¹¹ «Μιλώντας τον Νοέμβριο του 1929 προς τους καπνεργάτες, ο Βενιζέλος αποφάνθηκε κατηγορηματικά: Να εξηγούμεθα. Εάν είσθε κομμουνιστάι είσθε εχθροί του Κράτους και θα διαλύσωμεν τα σωματεία σας ως εχθρικά. Δεν σας αναγνωρίζομεν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι ίνα γίνεσθε ισχυρότεροι και εχθρικότεροι προς το Κράτος», Mark Mazower, Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, σελ. 175-176

¹² Δαμιανός Στάθης, Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2001, σελ.66

¹³ Βλ. Τσιάλιος Δ, Αστική ανάπτυξη και κοινωνικός διαχωρισμός: το παράδειγμα της Αθήνας του Μεσοπολέμου, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2013

Αρμένιοι πρόσφυγες»¹⁴. Η Κοινωνία Των Εθνών (ΚΤΕ) έπαιξε σημαντικό ρόλο και έδωσε αρκετά μεγάλη βοήθεια για την σύναψη του δανείου με την Αγγλία δείχνοντας έτσι την συμπαράστασή της. Ταυτόχρονα το ελληνικό κράτος για την επίλυση και την καλύτερη διαχείριση του θέματος, ιδρύει την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), που υπ' ευθύνη της τοποθετήθηκαν οι πρόσφυγες είτε στα αστικά κέντρα είτε στην ύπαιθρο. Για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού χρησιμοποιήθηκαν οι περιουσίες των τουρκικών πληθυσμών, οι οποίοι ανταλλάχθηκαν σύμφωνα με τις διεθνείς συνθήκες με τους αντίστοιχους ελληνικούς πληθυσμούς. Όμως αριθμητικά ήταν πολύ λιγότεροι από τους Έλληνες πρόσφυγες και για αυτό το λόγο, εκτός από τις κατοικίες που εγκατέλειψαν, δημιουργήθηκαν και νέοι συνοικισμοί για την κάλυψη των νεοεμφανισθέντων στεγαστικών αναγκών που προέκυψαν.

Σημαντικό θέμα για την συγκεκριμένη χρονική στιγμή είναι οι ενέργειες της πολιτικής εξουσίας στον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους σε τομείς όπως η οικονομική ζωή. Όχι μόνο γιατί ήταν μια απαίτηση για εκσυγχρονισμό της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά και γιατί χάραζε επί της ουσίας το μέλλον του καπιταλισμού στην Ελλάδα. Η συνέχεια θα δείξει ότι οι πρωτοβουλίες και οι ενέργειες του κράτους είναι ελλείψεις, διατηρώντας ακόμα αρκετά στοιχεία μη αστικών κοινωνιών και αγροτικής οικονομίας που σε σημαντικό βαθμό επηρεάζουν την συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα¹⁵. Έτσι λοιπόν, η βιομηχανική ανάπτυξη του κράτους επηρεάζεται σημαντικά από την δυσκολία διαμόρφωσης μιας ενιαίας εθνικής αγοράς, σε αντίθεση με τα λοιπά ανεπτυγμένα κράτη του Δυτικού κόσμου. Ένα από τα δεδομένα που δηλώνουν την ύπαρξη κατάλοιπων αγροτικής κοινωνίας είναι ότι «Στη περίπτωση της Ελλάδας είχαμε να κάνουμε με μικρές αγορές συγκροτημένες σε τοπικό και συνοικιακό επίπεδο. Το χαρακτηριστικό των αγορών αυτών ήταν τα χαμηλά εισοδήματα των καταναλωτών και η ζήτηση για αγαθά πρώτης ανάγκης, κυρίως τρόφιμα και ενδύματα»,¹⁶ με άμεσο αποτέλεσμα την δημιουργία μικρών επιχειρήσεων με στοιχειώδη μέσα παραγωγής. Επίσης ο νόμος περί δημοτικών τελών βάζει φραγμό στον ελεύθερο ανταγωνισμό (μέχρι το 1949), αφού απαγόρευε την πώληση προϊόντων που είχαν παραχθεί σε συγκεκριμένη πόλη σε άλλες τοπικές αγορές. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι κυβερνήσεις της Ελλάδας

¹⁴ Βασκαλόπουλος Απόστολος, Νέα Ελληνική ιστορία 1204 – 1985, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 381

¹⁵ Σακελλαρόπουλος Θ., Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, εκδ. Διόνικος, Αθήνα, 1991, σελ. 56-61

¹⁶ Κρεμυδάς Β, Εισαγωγή στην ελληνική οικονομική ιστορία, εκδ. Τυπωθητό/Δαρδάνος, Αθήνα, 2007, σελ. 179

από τον ερχομό των προσφύγων και ύστερα, γέρνουν κάπως παραπάνω προς την αγροτική οικονομία πάρα προς την βιομηχανική ανάπτυξη. Αυτή η σκοπιά αποσκοπούσε βέβαια και στην γρήγορη αποκατάσταση των αγροτών, αξιοποιώντας τις εκτάσεις που έμειναν ελεύθερες μετά την ανταλλαγή πληθυσμών. Έτσι ακόμη ένα πρόβλημα είναι ότι το μεγαλύτερο κομμάτι της Ελληνικής οικονομίας συγκεντρώνεται στην αγροτική παραγωγή, πατώντας πάνω στο εφήμερο και πιο σίγουρο κέρδος από την νέο αναπτυχθείσα βιομηχανική παραγωγή, η οποία αυξανόταν βέβαια σε διπλάσιο ρυθμό. Κατ' επέκταση η ύπαιθρος χαρακτηρίζεται από τη μικρή οικογενειακή απασχόληση και όπως παρατηρεί ο Mozower ένα σημαντικό μέρος της Ελλάδας αποκτά το χαρακτηρισμό του «έθνους μικροϊδιοκτητών». Η παραγωγή λοιπόν της αγροτικής οικογένειας θα μπορούσε να περιγραφθεί ότι έχει χαρακτήρα αυτό-καταναλωτικό καθώς «(...)τα φτωχά αγροτικά νοικοκυριά έλυναν τα άμεσα προβλήματα επιβίωσης με την αναζήτηση εποχικής απασχόλησης στις μεσαίες και μεγάλες ιδιοκτησίες»¹⁷ στερώνοντας με αυτόν τον τρόπο εργατικό δυναμικό από τον βιομηχανικό κλάδο.

Ωστόσο η προσοχή θα πέσει πάνω στα αστικά κέντρα (κυρίως Αθήνα Πειραιάς) που θα είναι στο επίκεντρο της παρούσας εργασίας καθώς αποτελούν έναν από τους κύριους πυρήνες της αστικής λαϊκής μουσικής και του ρεμπέτικου¹⁸. Ωθηση για την ελληνική βιομηχανία αποτελούν οι πρόσφυγες αφού αποτελούν φθηνή εργατική δύναμη και διότι η αύξηση του πληθυσμού, οδηγεί κατά 20% στην διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, κάτι που αντικειμενικά βοηθά την βιομηχανική ανάπτυξη¹⁹. Ακόμα ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι πρόσφυγες πριν την έλευση τους στην Ελλάδα καθώς προσπάθησαν να τα διατηρήσουν και στις νέες συνθήκες της προσφυγικής ζωής. Ένας αξιόλογος αριθμός από αυτούς ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες που καταπιάνονταν με το εμπόριο ενώ κάποιοι από αυτούς, σε μικρό βαθμό, ήταν βιομήχανοι και εφοπλιστές. Το κύμα των προσφύγων πάντως λειτούργησε ως εναρκτήρια βάση για μια ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην καπιταλιστική παραγωγή για να προχωρήσει σε εκσυγχρονισμούς.

¹⁷Κρεμυδάς Β, Εισαγωγή στην ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π. , σελ. 180

¹⁸«Υπό τον όρο αυτό καταχωρίζονται εδώ συλλήβδην – και με υπολογίσιμο ποσοστό αυθαιρεσίας – τα δίστιχα της ανώνυμης δημιουργίας, οι αμανέδες, τα αμανεδοειδή, τα σμυρνέϊκα και τα καθ' αυτά πειραιώτικου ύφους ρεμπέτικα. Η ορολογική αυτή «ομπρέλα» στεγάζει βέβαια ευδιάκριτα – ή λιγότερο ευδιάκριτα – μουσικοποιητικά ιδιώματα, αλλά προτιμήθηκε καθώς, παρά την ορισμένως άτοπη πολυσυλλεκτικότητα της, αφενός επιτρέπει την αδρή οριοθέτηση του πεδίου που μας ενδιαφέρει και αφετέρου συνυπολογίζει, την κοινή μέση αντίληψη των πραγμάτων». Βλησίδης Κώστας, Όψεις του ρεμπέτικου, υπ. 1, εκδ. εικοστού πρώτου, Αθήνα, 2004, σελ. 11

¹⁹Σακελλαρόπουλος Θ., Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, ό. π. , σελ. 117

Η ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής επηρεάζει όπως είναι λογικό, τον αριθμό των κατοίκων της Αθήνας και του Πειραιά. Από τη δεκαετία του 1930 λοιπόν, φαίνονται μεταβολές στη κατοίκηση αφού το 13% του πληθυσμού βρίσκεται πλέον στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, με αναμενόμενη διόγκωση της πρωτεύουσας, να επηρεάζει τις κοινωνικές εξελίξεις την εποχή του Μεσοπολέμου²⁰. Ζωτικό στοιχείο της εργατικής τάξης και τον κύριο όγκο της αποτελούν οι πρόσφυγες. Είναι η φτηνή εργατική δύναμη, που μέσω της εντατικοποίησης της εργασίας γίνονται θύματα υπερεκμετάλλευσης. Στην Αθήνα ο ανδρικός προσφυγικός πληθυσμός απορροφήθηκε κυρίως από την βιομηχανία (49,45%) και στο εμπόριο (23,41%). Απ' την άλλη, η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών (71,73%) απασχολήθηκε στη βιομηχανία και ένα ποσοστό (15,52%) εργάστηκε ως υπηρετικό προσωπικό²¹. Προφανώς η άφιξη των προσφύγων ήταν απότομη και μεγάλη. Οι ανάγκες για μια θέση στην αγορά εργασίας είναι πολλαπλάσιες ωστόσο είναι σχεδόν αδύνατο να υπάρξει η απαραίτητη αντιστοιχία στο άνοιγμα νέων θέσεων εργασίας. Κατ' επέκταση δημιουργείται το φαινόμενο της μακροχρόνιας ανεργίας. Είναι δεδομένο πως ένα μέρος του προσφυγικού πληθυσμού βρίσκεται στους χώρους των εργοστασίων, άλλοι μετατρέπουν τις κατοικίες του σε εργαστήρια ή καταφεύγουν σε περιστασιακές και εποχιακές εργασίες. «Οι επιλογές είχαν να κάνουν αφενός με την αντικειμενική δυσκολία εξεύρεσης πόρων και αφετέρου με την διεκδίκηση της προσωπικής ανεξαρτησίας. Παρουσιαζόταν επομένως το δίλημμα: σταθερή απασχόληση με τίμημα χαμηλούς μισθούς -που εξασφάλιζε κυρίως το εργοστάσιο- ή ανεξαρτησία με τίμημα την οικονομική ανασφάλεια; Άλλες φορές επρόκειτο για εποχιακή εναλλαγή ρόλων: το καλοκαίρι αυτοαπασχολούμενοι, το χειμώνα σε αναζήτηση μισθωτής εργασίας. Άλλες φορές πάλι για καταμερισμό ανάμεσα στα φύλα: η επιλογή ενός σταθερού εισοδήματος από τις γυναίκες που επέτρεπε στον άνδρα να διακινδυνεύει»²². Με βάση αυτά τα δεδομένα θα ήταν τελείως άστοχο να κατηγοριοποιήσει κάποιος τις γυναίκες ως πιο καθαρούς προλετάρους και τους άνδρες ως προλετάρους/μικροαστούς, εφόσον η εργασία και οι απολαβές του ατομικού νοικοκυριού λειτουργούν με το σύνολο των μελών του, σε μια ευρύτερη προσπάθεια επιβίωσης.

²⁰Χατζιωσήφ Χ., Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα Τόμος Β, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 135-140

²¹Αναγνώστου Γιάννης, Ρεμπέτικο και κοινωνικό περιθώριο, πτυχιακή εργασία, ΤΕΙ Ηπείρου, Άρτα 2015, σελ. 8

²²Λιάκος Αντώνης, Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το διεθνές γραφείο εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών, εκδ. Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993, σελ. 46 – 47

Η εξαθλίωση της εργατικής τάξης, η υπερεκμετάλλευση των γυναικών και των παιδιών είναι εμφανής, ενώ από την άλλη μεριά η ανεργία για μεγάλο χρονικό διάστημα σε συνδυασμό με τα χαμηλά μεροκάματα με βάση τις διευρυμένες κοινωνικές ανάγκες της εποχής, οδηγούν μερίδα των λαϊκών στρωμάτων σε λουμπανοποίηση²³. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημάνουμε ότι το λούμπαν προλεταριάτο²⁴ που δημιουργείται ως κοινωνική υποομάδα, βρίσκεται στην κατάσταση του χωρίς συνειδητή στάση. Οι οικονομικές συνθήκες δημιουργούν τους λούμπαν προλετάρους, χωρίς την θέληση αυτών, καθώς είναι αποτέλεσμα αδυναμίας της καπιταλιστικής παραγωγής να τους απορροφήσει²⁵.

Η δεκαετία του 30 συνεχίζει στο ίδιο μοτίβο, με τα οικονομικά δεδομένα να μην αλλάζουν. Η ελληνική οικονομία χαρακτηριζόταν από την εξάρτηση ξένων πόρων, κάτι που δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο έλλειψης εγχώριου κεφαλαίου αλλά και κακής διαχείρισης του είδη υπάρχοντος. Η παγκόσμια οικονομική κρίση 1929-1930, το λεγόμενο χρηματιστηριακό κραχ στις ΗΠΑ, θα χτυπήσει την ελληνική οικονομία με καθυστέρηση το 1932, εξαιτίας των αγροτικών δομών που διατηρούσε ακόμα σε υψηλό βαθμό η Ελληνική οικονομία²⁶.

Τα χαρακτηριστικά της εργασίας των προλεταρίων και των λαϊκών στρωμάτων καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου διακατέχονται από την εποχική εργασία. Βασική αιτία είναι ότι οι εργάτες αναζητούσαν πλέον εργασία με καλύτερους όρους για τους ίδιους ενώ οι εργοδότες είχαν τώρα την δυνατότητα να αλλάζουν γρήγορα το προσωπικό τους, πιέζοντας έτσι τα ημερομίσθια και αυξάνοντας το χρόνο εργασίας. Η υπερεκμετάλλευση που υπήρξε, οι άθλιες συνθήκες ζωής των εργατών έδωσαν ώθηση για την δημιουργία εργατικών ενώσεων οι οποίες θέτουν την συλλογική αντιμετώπιση και προάσπιση των δικαιωμάτων. Φυσικό επακόλουθο όλων αυτών, είναι η εμφάνιση και η συγκρότηση για πρώτη φορά στην Ελλάδα, συνδικάτων και εργατικών ενώσεων σε εργοστάσια και χώρους δουλειάς, τις περισσότερες φορές με καθαρά οικονομικά αιτήματα

²³ Λούμπαν είναι ο μαρξιστικός όρος, από την γερμανική λέξη *Lumpen*, που σημαίνει κουρέλι. Χρησιμοποιείται για να δηλώσει την περιθωριοποίηση ή εξαθλίωση ενός ατόμου ή ενός κοινωνικού συνόλου.

²⁴ Το λούμπαν προλεταριάτο είναι το προλεταριάτο που περιθωριοποιείται και δεν έχει αναπτύξει ταξική συνείδηση, Μαρξ Καρλ., Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, σελ. 33

²⁵ Μαρξ Καρλ., Το Κεφάλαιο, τόμος Α', κεφάλαιο 25^ο, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985 σελ. 789

²⁶ Σακελλαρόπουλος Θ., Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, ό. π. , σελ 123

και όχι βαθύτερους πολιτικούς στόχους ενώ ήταν σχετικά αδύναμα²⁷. Ωστόσο πρόκειται για ένα σημαντικό γεγονός

1.3 Η πολιτική κατάσταση την περίοδο 1932 -1936

Οι εκλογές του 1932 βρίσκουν το κόμμα των Φιλελευθέρων ηττημένο. Οι βενιζελικοί χάνουν τις εκλογές από το Λαϊκό Κόμμα. Η κυβέρνηση θα σχηματιστεί με την πολιτική συνεργασία και την σύμπραξη του Λαϊκού κόμματος με την πολιτική ομάδα του Μεταξά, του Κονδύλη και του Χατζηκυριάκου. Οι εξελίξεις προβλέπονται πολύ έντονες καθώς το κλίμα της εποχής παραμένει τεταμένο. Ένα νέο πραξικόπημα εμφανίζεται υπό την καθοδήγηση την στρατηγού Πλαστήρα το 1933 και για πολλούς κάτω από το πρίσμα βενιζελικών παραγόντων. Ωστόσο καταλήγει σε αποτυχία έπειτα από τις έντονες λαϊκές αντιδράσεις και την διαμαρτυρία του στρατεύματος. Μια ακόμη σπίθα για τα πολιτικά πράγματα της χώρας είναι και η απόπειρα δολοφονίας του Ελευθέριου Βενιζέλου τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Η κατάσταση εκτραχύνεται τον Μάρτιο του 1935 καθώς λαμβάνει χώρα νέα απόπειρα πραξικοπήματος υποκινούμενο ανοιχτά τώρα από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Πλαστήρα. Το στρατιωτικό κίνημα των βενιζελικών θέτει ως αφορμή τον κίνδυνο της Δημοκρατίας στην Ελλάδα. Ωστόσο δεν πρόλαβε να εκδηλωθεί, αφού η κυβέρνηση Τσαλδάρη προλαβαίνει και αντιμετωπίζει άμεσα. Όλοι οι ανώτατοι αξιωματούχοι του στρατού και του κράτους που συμμετείχαν και στήριξαν ενεργά αυτή την ενέργεια, καταδικάζονται κατ' ευθείαν σε θάνατο, ενώ κάποιοι κατάφεραν να διαφύγουν στο εξωτερικό, όπως και ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος που διέφυγε στην ιταλοκρατούμενη Κάσο.

Οι αντιβενιζελικοί κύκλοι βρίσκουν την αφορμή για σκληρά μέτρα απέναντι στους αντιπάλους τους ενισχύοντας τους φίλους της μοναρχίας στα πολιτικά δεδομένα. Το κίνημα λοιπόν του 1935 έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση των συνθηκών εκείνων που οδήγησαν μετέπειτα στην δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. «Η καταστολή έδωσε την ευχέρεια στο αντιβενιζελικό κράτος, που ύστερα από την απόπειρα εναντίον του Βενιζέλου βρισκόταν σε θέση ηθικής και πολιτικής μειονεξίας απέναντι των αντιπάλων του, να ενεργήσει ευρύτατη αντιδημοκρατική εξόρμηση σε βάρος των πολιτειακών και συνταγματικών θεσμών»²⁸. Ο στρατηγός Κονδύλης φρόντισε να αλλάξει την σύνθεση του

²⁷Σακελλαρόπουλος Θ., Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, ό. π. , σελ 177-179

²⁸Βουρνάς Τάσος, Η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, από την έλευση του Βενιζέλου 1909 ως την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940, εκδ. Τολίδη, Αθήνα, 1977, σελ. 458

στρατεύματος απομακρύνοντας όλους τους βενιζελικούς αξιωματικούς, αναδεικνύοντας στρατιωτικούς που πρόσκεινται στην κατεύθυνση της παλινόρθωσης της μοναρχίας στην Ελλάδα. Ο Ιωάννης Μεταξάς απ' την άλλη, παραιτήθηκε από την κυβέρνηση λόγω της μη επιβολής σκληρών μέτρων που είχε υποδείξει κατά των βενιζελικών εκδηλώνοντας πολιτική αντίθεση στην κυβέρνηση Τσαλδάρη. Ακολουθούν οι εκλογές του Ιουνίου του 1935. Πρέπει να σημειωθεί ότι πολλά δημοκρατικά κόμματα απείχαν από τις εκλογές ως ένδειξη διαμαρτυρίας. Ο συνασπισμός των Τσαλδάρη Κονδύλη και ο Μεταξάς με την «Ενωση Βασιλοφρόνων» είναι οι δύο αντίπαλοι με τον κυβερνητικό συνασπισμό να επικρατεί με σχετική άνεση και να κερδίζει την απόλυτη πλειοψηφία²⁹.

Η παλινόρθωση της μοναρχίας έρχεται στο προσκήνιο. Η διενέργεια δημοψηφίσματος με στόχο την επαναφορά της είναι το ζητούμενο της νέας κυβέρνησης. Η θέση του Κονδύλη για την πραγματοποίηση του δημοψηφίσματος έπειτα από την συμφωνία των περισσότερων στελεχών της κυβέρνησης είναι αυτή που θα επικρατήσει. Ο Τσαλδάρης από την άλλη υποστήριζε ότι έπρεπε να ψηφιστεί νέο σύνταγμα πριν από οποιαδήποτε πολιτική πράξη. Έπειτα η Έθνοςυνέλευση αποφάσισε την διενέργεια δημοψηφίσματος το οποίο θα κρίνει το πολίτευμα της χώρας. Ακόμα μια ενέργεια του Κονδύλη θα προκαλέσει την εντονότατη αντίδραση των δημοκρατικών κομμάτων και παρατάξεων. Αυτή τη φορά με την συμπαράσταση και την σύμπραξη με ανώτατους αξιωματικούς (Παπάγος, Ρέππας, Οικονόμου) η κυβέρνηση Τσαλδάρη καταργείται τον Οκτώβριο του 1935 και ένα μήνα αργότερα (25 Νοεμβρίου 1935) έπειτα από την διενέργεια νόθου δημοψηφίσματος ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ επιστρέφει στην Ελλάδα βγάζοντας διάγγελμα για ισότητα και δικαιοσύνη προς όλους.

Την προσωρινή κυβέρνηση θα αναλάβει ο Δεμερτζής μέχρι την διεξαγωγή εκλογών τον Ιανουάριο του 1936 όπου το εκλογικό αποτέλεσμα βρίσκει σε θέση ισοψηφίας τους βενιζελικούς με τους αντιβενιζελικούς. Ο νέος ηγέτης των Φιλελευθέρων ήταν πλέον ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, ο οποίος έπειτα από αποτυχημένες διαπραγματεύσεις με το Λαϊκό κόμμα, έρχεται σε συμφωνία για τον σχηματισμό κυβέρνησης με το Παλλαϊκό κόμμα. Ταυτόχρονα οι αντιβενιζελικοί κύκλοι ήδη δείχνουν την αγανάκτηση τους απέναντι σε μια βενιζελική κυβέρνηση. Ο Βασιλιάς δίνει την διοίκηση του υπουργείου Στρατιωτικών στον Μεταξά, τον οποίο υποστήριζαν και κάποιοι βενιζελικοί παράγοντες για την ανάληψη του συγκεκριμένου υπουργείου. Αντίθετα, ο

²⁹Ιστορία του Ελληνικού έθνους, από το 1913 – 1941, Συλλογικό, τόμος ΕΙ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980, σελ. 367

Παπάγος, ο οποίος ήταν ο προκάτοχος της θέσης μέχρι τις 5 Μαρτίου του 1936, εξέφραζε την ακραία αντίθεση του προς τους βενιζελικούς. Εξασφαλίζοντας την πολιτική του υποστήριξη ο Σοφούλης στις 6 Μαρτίου του 1936 λαμβάνει την θέση του προέδρου της βουλής με πρωθυπουργό τον Δεμερτζή, τον οποία μάλιστα τον πρότεινε ο ίδιος³⁰.

Ο αιφνίδιος θάνατος του Δεμερτζή φέρνει ξανά το ζήτημα της διακυβέρνησης της χώρας σε πρώτο πλάνο. Ο Βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ με μονομερή ενέργεια διορίζει τον Ιωάννη Μεταξά πρωθυπουργό του κράτους, παρακάμπτοντας όλους τους πολιτικούς αρχηγούς. Ο Μεταξάς ήταν ένα πρόσωπο που συγκέντρωσε τα θετικά βλέμματα της Βρετανίας αλλά και του παλατιού. Οι κύκλοι αυτοί διέκριναν στο πρόσωπο του μια σταθερότητα. Ήθελαν έναν ηγέτη φιλικά προσκείμενο προς το παλάτι, αλλά χωρίς απεριόριστη ισχύ, καθώς είχε κερδίσει την υποστήριξη ομάδας πολιτικών, οι οποίοι αργότερα θα συμμετάσχουν ενεργά στο κυβερνητικό σχήμα της δικτατορίας αλλά και μέρος τους στρατεύματος³¹. Ακολούθησαν οι διαπραγματεύσεις των δύο μεγάλων κομμάτων. Η αποτυχία συνεννόησης των Φιλελευθέρων με το Λαϊκό κόμμα οδηγεί στην ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση του Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος ποτέ δεν έκρυψε τις δικτατορικές του διαθέσεις, προβάλλοντας τες ανοιχτά και προπαγανδίζοντας το εγχείρημα της δικτατορίας μέχρι και στο κοινοβούλιο³². Η στάση των δύο κομμάτων είναι για κάποιους πολιτικό αδιέξοδο και πολιτικός εγωισμός μπροστά στον κίνδυνο μιας δικτατορίας, για άλλους παθητική στάση και για τους πιο ένθερμους καθαρή συνενοχή και ανοχή. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα ότι στις 3-10-1934 ο Μεταξάς διακηρύσσει στη βουλή: «Απεκτήσαμεν την πεποίθησιν, την οποίαν και δημοσία εξεδηλώσαμεν, ότι η λύσις του πολυπλόκου ελληνικού πολιτικού και κοινωνικού προβλήματος ουδόλως δύναται πλέον να επιτευχθεί διά της συνεχίσεως εφαρμογής κοινοβουλευτικών μεθόδων³³». Στις 4 Αυγούστου του 1936 γίνεται η κατάλυση του Δημοκρατικού Κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και εγκαθιδρύεται το καθεστώς της δικτατορίας του Μεταξά, μέσα σε ένα τεταμένο περιβάλλον, ενώ συγκεκριμένα για τους μανέδες, θα μείνει στην ιστορία για την απαγόρευση τους.

³⁰ Ιστορία του Ελληνικού έθνους, από το 1913 – 1941, τόμος ΕΙ΄, ό. π., σελ. 375 – 377

³¹ Κολιόπουλος Ιωάννης, Παλινόρθωση δικτατορία πόλεμος 1935 -1941 : Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1985, σελ. 68 – 69

³² «Συνεπώς δι' ημάς τους Έλληνας, το πρόβλημα δεν είναι πως θα μείνωμεν εις το κοινοβουλευτισμόν, αλλά διά ποίας θύρας θα εξέλθωμεν εξ αυτού. Διά της θύρας του Κομμουνισμού ή διά της θύρας του εθνικού κράτους» Λιναρδάτος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1966, σελ. 10-11

³³ Λιναρδάτος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, ό. π., σελ. 10-11

1.4 Η οικονομική κατάσταση την περίοδο 1932-1936

Η παγκόσμια οικονομική κρίση φτάνει στην Ελλάδα σε μια εποχή που χαρακτηριζόταν ως «εποχή ευημερίας». Αυτό σημαίνει ότι οι σκοτεινές εποχές του 1920 φαίνονταν να απομακρύνονται και ότι η φτώχεια του κόσμου περιορίζονταν. Η κρίση όμως είχε φτάσει στην Ελλάδα και η κυβέρνηση προσπαθώντας να περιορίσει τις συνέπειες σχεδιάζει και υλοποιεί μια σειρά μέτρα. Μπροστά στην πτώχευση του 1932, εγκαινιάζεται μια περίοδος ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία.³⁴

Την περίοδο αυτή η χώρα είναι αναγκασμένη να ξεπληρώσει τα δάνεια που είχε από την περιηγούμενη δεκαετία. Το 1933 περίπου τα δύο τρίτα των κρατικών δαπανών αφιερώνονταν στην πληρωμή των τόκων των τεράστιων αυτών οικονομικών χρεών της χώρας και όχι μόνο σταμάτησε τελείως τις διεθνείς πληρωμές της, αλλά και δεσμεύτηκε οριστικά στην οδό της οικονομικής αυτάρκειας, η οποία έδωσε νέα ώθηση στην εγχώρια αγορά και οικονομία.³⁵ Η Ελλάδα μπήκε στον χώρο της κλειστής οικονομίας όπου οι συναλλαγές χαρακτηρίζονταν περισσότερο από γραφειοκρατικές διαδικασίες παρά από ελεύθερες οικονομικές συμφωνίες.

Όσον αφορά τον λαό της χώρας, η οικονομική του κατάσταση χειροτέρευε συνέχεια. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της ατμόσφαιρας είναι πως οι τιμές των τροφίμων είχαν φτάσει στα ύψη και η οικονομική κατάσταση των εργαζομένων γινόταν δυσβάσταχτη. Η δυσαρέσκεια του κόσμου είναι έκδηλη αναμφισβήτητα και προαναγγέλλει την λογική διαμαρτυρία και την αντίδραση των λαϊκών και εργατικών στρωμάτων σε όλη την χώρα. Σε όλη την διάρκεια της περιόδου οργανώνονται μικρές ή μεγάλες κινητοποιήσεις των εργατικών ενώσεων με κυρίαρχα τα οικονομικά αιτήματα και έπειτα από μια περίοδο που έχουν αρχίσει να φαίνονται οι σταθερές για την ανάπτυξη της συνείδησης με ταξική δομή. Αποκορύφωμα της λαϊκής δυσαρέσκειας, παράλληλα με την κρατική καταστολή, αποτέλεσε η απεργία των καπνεργατών στην Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1936³⁶.

³⁴Βλ. Η κρίση του 1932, Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, Γ' γενικού λυκείου, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, σελ. 54

³⁵Βλ. Κώστας Βεργόπουλος, Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη, η Ελλάδα στο μεσοπόλεμο, εκδ. Εξάντας 1993

³⁶Βλ. Ριζοσπάστης, 10-11-12/5/1936

1.5 Η δικτατορία του Μεταξά

1.5.1 Πολιτική

Το δικτατορικό καθεστώς που επιβλήθηκε στις 4 Αυγούστου 1936 ήταν αποτέλεσμα της συνάρτησης πολλών παραγόντων καθ' όλη την διάρκεια της χρονικής περιόδου του μεσοπολέμου. Ο έντονος αντικοινοβουλευτισμός του Μεταξά δεν αποτελούσε κάτι καινούργιο για την ελληνική πολιτική πραγματικότητα, ούτε αφορούσε μόνο τον κύκλο του Μεταξά. Η πολεμική απέναντι στην κοινοβουλευτική νομιμότητα αρχίζει αρκετά νωρίς, από τις αρχές του αιώνα. Να θυμίσουμε το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί το 1909, το οποίο για πολλούς ιστορικούς αποτέλεσε την απαρχή των επεμβάσεων του στρατού στην πολιτική, με την συνέχεια, η εμπλοκή του στρατού να απαριθμεί αρκετά στρατιωτικά πραξικοπήματα (1922, 1923, 1925, 1933, 1935), τα οποία ήταν αρκετά ώστε να υπονομεύσουν το σύνταγμα και τη δημοκρατική νομιμότητα.

Την 4η Αυγούστου 1936 ανεστάλη (με την υπογραφή του βασιλιά) η λειτουργία της Βουλής και επιβλήθηκε ο στρατιωτικός νόμος, αφού άλλαξαν οκτώ άρθρα του συντάγματος (του 1911), που μέσω αυτών κατοχυρώνονταν κάποιες βασικές ατομικές ελευθερίες και δικαιώματα. Αρχίζει να δημιουργείται ένα καθεστώς το οποίο παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με τον φασισμό και τον ναζισμό. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις στενές σχέσεις με ανώτατα πρόσωπα στην ιεραρχία των Ναζί³⁷, πέρα από τις τακτικές που ακολούθησε και προπαγάνδισε ο ίδιος, στην διάρκεια της εξουσίας, ο Ιωάννης Μεταξάς.

Ο Μεταξάς αυτό-χρίσθηκε «Εθνικός Κυβερνήτης» και «Αρχηγός». Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η ιδεολογική βάση του καθεστώτος, αντιμετώπιζε την έννοια του «αρχηγού του κράτους» με τέτοιο τρόπο, ώστε να θυμίζει και να ταυτίζεται με την γερμανική έννοια του Φύρρερ. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του είναι η παντοδυναμία του αρχηγού, καθώς στο πρόσωπο του συνοψίζεται η βούληση του έθνους και της φυλής. Ο αρχηγός προστατεύει το έθνος, διατηρεί και αναδεικνύει τις φιλοδοξίες του³⁸. Το στοιχείο

³⁷ Η σχέση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου με την ναζιστική Γερμανία γίνεται ιδιαίτερα εμφανής από τις συνεχείς επισκέψεις του Γκαίμπελς στην Ελλάδα, ο οποίος ήταν υψηλός αξιωματούχος των ναζί έχοντας την θέση του υπουργού προπαγάνδας του χιτλερικού καθεστώτος και αποτελούσε έναν από τους πιο στενούς συνεργάτες του ίδιου του Χίτλερ. Ακόμα τον Νοέμβριο του 1938 επισκέπτεται την Ελλάδα ο Φον Μάλντερ Σήραχ καθώς διατελούσε αρχηγός της χιτλερικής νεολαίας, τον οποίο υποδέθηκε ο ίδιος ο Ιωάννης Μεταξάς. Τέλος έχουμε την επίσκεψη του Λαυ. Ο τελευταίος ήταν ηγετικό στέλεχος του διεθνούς ναζισμού και πρόεδρος του Διεθνούς κεντρικού γραφείου «Χαρά και Εργασία». Η επίσκεψη του αφορούσε την έκθεση επίσης «Χαρά και Εργασία» που διοργανώθηκε από τον Ιωάννη Μεταξά στο Ζάππειο, στην οποία καλέστηκε ως επίτιμος πρόεδρος. Λιναρδάτος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, ο. π. σελ. 102

³⁸ Σχετικά με την ιδεολογική συγκρότηση του καθεστώτος βλ. Λιναρδάτος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, ό. π. σελ. 83-110

του συγκεντρωτισμού είναι το βασικό χαρακτηριστικό της πολιτικής του τακτικής και της προσωπικότητάς του. Ο ίδιος μάλιστα, εφ' όσον επιβεβαιώνει, μέσω του διαγγέλματος του προς τον ελληνικό λαό, ότι «συγκεντρώσας ολόκληρον την εξουσίαν», διαχειρίζεται το Εξωτερικών και ακόμα τρία πολεμικά υπουργεία (Στρατιωτικών, Ναυτικών, Αεροπορίας). Ο συγκεντρωτισμός του αποκορυφώνεται στο σημείο που θα αναλάβει και όλα τα υφυπουργεία. Επίσης μια σειρά Αναγκαστικών Νόμων έρχεται για να επιβάλλει φραγμούς που θα περιόριζαν την ελεύθερη έκφραση ιδεών στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, αποτελώντας την συνέχεια του νομοθετικού πλαισίου που ο Μεταξάς ήθελε να οικοδομήσει. Έτσι φιλοδοξούσε ότι θα πετύχαινε την στέρεα δημιουργία μιας κατάστασης που θα τον διατηρούσε την εξουσία για αρκετά μεγάλο διάστημα.

Στενός συνεργάτης του Μεταξά και ένα από τα κεντρικά πρόσωπα της δικτατορίας, υπήρξε ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης. Ο ίδιος αποτέλεσε υφυπουργός Δημοσίας Ασφαλείας, το οποίο αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα νέα υφυπουργεία που ιδρύθηκαν για τις ανάγκες του καθεστώτος. Η σημαντικότητα του νεοϊδρυθέντος υφυπουργείου αποφαίνεται στο γεγονός ότι ανέλαβε στη δικαιοδοσία του όλα τα σώματα ασφαλείας.³⁹ Ανέλαβε επίσης και την σημαντικότερη αποστολή που αφορούσε την καταστολή του κομμουνιστικού κινήματος, υπό τον φόβο της εξάπλωσης του και την αποκάλυψη των ξένων κατασκόπων. Οι πρακτικές της δικτατορίας Μεταξά ήταν παρόμοιες με το χιτλερικό καθεστώς, προς το οποίο υπήρξε ιδιαίτερη συμπάθεια για τις μεθόδους του, αναπτύσσοντας και μεταξύ τους σχέσεις. Στις μέρες του Μανιαδάκη η δύναμη της Χωροφυλακής αυξήθηκε κατά 20%. Η Αστυνομία Πόλεων είχε αποκτήσει γερό πολιτικό άλλοθι και δρούσε με την συγκατάβαση της πολιτικής εξουσίας καθώς έφτασε στο σημείο της επαγγελματοποίησης, ενώ και η Ειδική Ασφάλεια της Χωροφυλακής⁴⁰, στις μέρες του Μανιαδάκη, αυξάνει το έμπυχο δυναμικό της από 190 άνδρες σε 445 αξιωματικούς και υπαξιωματικούς και περίπου 1.200 αστυνομικούς πράκτορες. Επίτευγμα του Μανιαδάκη αποτελεί η σύλληψη του Νίκου Ζαχαριάδη, γενικού γραμματέα του ΚΚΕ και η αποκάλυψη και σύλληψη κομμουνιστών που αποτελούσαν τον κεντρικό πυρήνα του κομματικού μηχανισμού του.

³⁹Ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης ως υφυπουργός Δημοσίας Ασφαλείας, έχει υπό την δικαιοδοσία του τα σώματα της Πυροσβεστικής, της Αστυνομίας Πόλεως, της Βασιλικής Χωροφυλακής, και την Διεύθυνση Μεταναστεύσεως και Διαβατηρίων του υπουργείου Εσωτερικών. Εφημερίς της Κυβερνήσεως τεύχος Α', αρ. 343 (12 Αυγούστου 1936) σ. 1753 (Α.Ν. 4 «περί διορισμού και ετέρου Υφυπουργού παρά τω Υπουργείω Εσωτερικών») και αρ. 452 (13 Οκτωβρίου 1936) σ. 2395.

⁴⁰Ιδρύθηκε το 1935: Εφημερίς της Κυβερνήσεως τεύχος Α', αρ. 250 (8 Ιουνίου 1935) σ. 1103 (άρθρο 16 του Α.Ν. «περί Οργανισμού Χωροφυλακής»).

Το καθεστώς έπρεπε να θέσει τις βάσεις για τη μακροπρόθεσμη διατήρηση του. Για την επίτευξη του στόχου αυτού θα προχωρήσει τον Νοέμβριο του 1936 στην ίδρυση της Ε.Ο.Ν. (Εθνική Οργάνωση Νεολαίας), με κύριο στόχο την παρέμβαση στην νεολαία την οποία θεωρούσαν μελλοντική επένδυση υποστήριξης στην δικτατορία. Οι κύριοι ιδεολογικοί πυλώνες της δικτατορίας που προωθούνταν και μέσω της Ε.Ο.Ν. ήταν η δημιουργία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού⁴¹ ο οποίος σαφώς και δημιουργήθηκε με βάση το πρότυπο του γερμανικού Γ' Ράιχ και του Σπαρτιατικού Ιδεώδους⁴² το οποίο προωθούσε μια αντιδημοκρατική ματιά στην ελληνική αρχαιότητα.

Η Ε.Ο.Ν. δημιουργείται στα πρότυπα καθαρά στρατιωτικής οργάνωσης με τάγματα και λόχους, όμοια με τις οργανώσεις νεολαίας στα φασιστικά καθεστώτα της Ευρώπης. Αρχηγός της Ε.Ο.Ν. ήταν ο ίδιος ο Μεταξάς και αργότερα ανέλαβε ο διάδοχος του θρόνου Παύλος, ενώ αρχηγός των φαλαγγιτιστών ήταν η κόρη του Μεταξά, Λουκία Μαντζούφα. Η αρνητική αντιμετώπιση της οργάνωσης από την νεολαία θα αντιμετωπιστεί με έναν ιδιότυπο εξαναγκασμό συμμετοχής σε αυτήν έπειτα από παρεμβάσεις της ασφάλειας. Με αυτόν τον τρόπο θεμελιώνεται μια κατάσταση αστυνόμευσης μέσω των φαλάγγων, που αποσκοπούσαν στην αποκάλυψη όσων δεν συμβάδίζαν ή δεν συμμορφώνονταν με τα ιδεώδη της δικτατορίας. Δημιουργώντας κλίμα φόβου και τρομοκρατίας άρχισε το έργο

⁴¹Το περιεχόμενο του «Γ' Ελληνικού Πολιτισμού» αποτυπώνεται στις ομιλίες του Ιωάννη Μεταξά. Αποτελούσε την ιδεολογική στρατηγική του. Στις 7-10-1936 ο δικτάτορας, βγάζοντας λόγο στην Κομοτηνή έλεγε: «Θέλομεν να κάμωμεν πολιτισμόν Ελληνικόν. Δεν θέλομεν τους ξένους πολιτισμούς. Θέλομεν τον δικό μας πολιτισμόν, τον οποίον να τον ωθήσωμεν και να τον κάμωμεν ανώτερον από όλους τους πολιτισμούς εις την άκρην αυτήν της Ευρώπης [...]» Ιστορία του Ελληνικού έθνους, από το 1913 – 1941, συλλογικό, τόμος ΕΙ', σελ. 386.

Επίσης βασικό στοιχείο του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού ήταν και η θρησκεία εκτός βέβαια από τα σπαρτιατικά πρότυπα. Πάλι σε ομιλία του ο Μεταξάς αναφέρει: «Ο μεσαιωνικός Ελληνισμός [...] από απόψεως θρησκείας ήτο πολύ ανώτερος και εδημιούργησεν ένα θρησκευτικόν ιδεώδες, το οποίον διετήρησεν εις εκατομμύρια εκατομμυρίων ανθρώπους την παρηγοριάν μέσα εις την ψυχήν των και το οποίο θρησκευτικό ιδεώδες μας συνεκράτησε και μας συγκρατεί και σήμερα». Λιναρδάτος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, ό. π. σελ. 90

⁴²Η ελληνική αρχαιότητα μεταφράστηκε από το καθεστώς του Μεταξά έτσι ώστε να εξυπηρετεί το ιδεολογικό πλαίσιο του. Χαρακτηριστικό της επιλεγμένης οπτικής της αρχαίας ελληνικής ιστορίας είναι η μη προβολή της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας με αποκορύφωμα την απαγόρευση του «Επιτάφιου» από τα σχολικά βιβλία.. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό από τους λόγους του δικτάτορα Μεταξά. «[...] βλέπετε αμέσως αυτό, το οποίον διεκήρυξα παντού, δηλαδή τα δύο γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου: απόλυτος κρατική πειθαρχεία συνδυαζόμενη με μίαν λογικήν, αλλ' όσον το δυνατόν μεγαλειώδη ατομικήν ελευθερίαν. Είναι η πειθαρχούμενη ελευθερία. Δεν ήτο το ιδεώδες της Αρχαίας Σπάρτης» Λιναρδάτος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, ό. π. σελ. 88.

Φαίνεται ότι εξυπηρετούσε καλύτερα τις ανάγκες της δικτατορίας η ανάδειξη της Αρχαίας Σπάρτης καθώς συμβάδιζε με την στρατιωτική λογική του καθεστώτος, κάτι που γίνεται αντιληπτό επίσης από τους λόγους του δικτάτορα: «[...] να στραφούμε δε όλοι μας όσον αφορά τα πολιτικά εθνικά ιδεώδη προς την αρχαίαν Σπάρτην και προς την Μακεδονίαν. Προς την Σπάρτην η οποία άρχισε το έργο της πολιτικής ενώσεως και της πολεμικής επικρατήσεως του αρχαίου Ελληνισμού και προς την Μακεδονίαν, η οποία ετελώσε το έργον τούτο» Λιναρδάτος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, ό. π., σελ.89

της οργάνωσης που σύμφωνα με τους εμπνευστές της, θα διαπαιδαγωγούσε τους «νέους Έλληνες» βασιζόμενη στο παραπάνω ιδεολογικό στόχο.

1.5.2 Οικονομία

Όσον αφορά τον τομέα της οικονομίας, το μεταξικό καθεστώς επικεντρώθηκε στην ανάπτυξη την αγροτικής οικονομίας με έμφαση στην γεωργία και την ενίσχυση των μικροϊδιοκτητών γης. Έτσι η δικτατορία ουσιαστικά συνέχισε το έργο των προηγούμενων κυβερνήσεων στηρίζοντας ιδιαίτερα τον αγροτικό τομέα. Ο σκοπός παρέμεινε ο ίδιος. Παρέχοντας γη στους αγρότες αλλά και στους προσφυγικούς πληθυσμούς θα αναπτυσσόταν η μικροϊδιοκτησία στη γη. Ωστόσο το καθεστώς δεν αναγνώρισε το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι στους αγρότες με αποτέλεσμα την κατάργηση των αγροτικών συλλόγων με απώτερο σκοπό την εξαφάνιση αγροτικών συλλογικοτήτων και οργάνων εκπροσώπησης, και φρόντισε να διαχειριστεί τα διάφορα εργασιακά θέματα (π.χ. σύστημα ασφάλισης, συλλογική σύμβαση εργασίας) χωρίς τις εργατικές ενώσεις της εποχής καθώς είχε προκύψει η αναστολή των συνδικαλιστικών ελευθεριών⁴³. Η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα θα ενίσχυε τις εξαγωγές γεωργικών προϊόντων που κατ' επέκταση θα αναβάθμιζαν την οικονομία της χώρας και θα δημιουργούνταν μια σταθερή οικονομική βάση. Τα έσοδα επίσης που θα προέκυπταν, αποσκοπούσαν να καλύψουν και τις μεγάλες και διευρυμένες ανάγκες των προσφύγων αλλά και των ακτημόνων⁴⁴. Σε αυτή τη χρονική περίοδο δεν έγινε καμία μεγάλη μεταρρύθμιση είτε στον οικονομικό είτε στον κοινωνικό τομέα, καθώς η οικονομική πολιτική του Μεταξά πάτησε σε προηγούμενα πολιτικά προγράμματα⁴⁵.

Την περίοδο αυτή η Ευρώπη βρίσκεται σε τεταμένη κατάσταση. Ο Β' παγκόσμιος πόλεμος βρισκόταν προ των πυλών και η Ελλάδα έπρεπε να βρει την θέση της στους διεθνείς σχηματισμούς. Ο τομέας της εξωτερικής πολιτικής στράφηκε όπως και στο παρελθόν προς την Αγγλία, αφού ξεκάθαρα το παλάτι και ο βασιλιάς Γεώργιος ο οποίος αποτελούσε στήριγμα του Μεταξά, εκπροσωπούσε τα αγγλικά συμφέροντα στην Ελλάδα. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Μεταξάς βρέθηκε στην εξουσία και με την βοήθεια των

⁴³Βλ. Λιναρδάτος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, ό. π. σελ. 113.

⁴⁴Βλ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, εκδ Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα 1990, σελ. 407-422

⁴⁵«Αρκεί να σημειωθεί ότι, ενώ η φυματίωση μάζιζε πολλούς κλάδους εργαζομένων, η δικτατορία δεν ίδρυσε ούτε ένα σανατόριο για τους εργάτες» (σύμφωνα με επίσημες στατιστικές της περιόδου, 15.000 Έλληνες, κατά προσέγγιση, προσβάλλονται από φυματίωση). Βλ Λιναρδάτος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, ό. π. σελ. 119

Άγγλων. Ο Ιωάννης Μεταξάς παρά τις φιλογερμανικές του ιδεολογικές απόψεις δεν μπόρεσε να στραφεί στην συμμαχία των δυνάμεων του άξονα. Παρά το γεγονός ότι ο Ιταλικός τύπος επί δικτατορίας του Μουσολίνι αντιμετώπισε με ενθουσιασμό την 4^η Αυγούστου και παρά τις όποιες σχέσεις υπήρχαν ανάμεσα στον Μεταξά και στα φασιστικά καθεστώτα, μεγάλη μερίδα των ελληνικών κεφαλαίων είχαν οικονομικές σχέσεις με αγγλικά. Η Ελλάδα άργησε σχετικά να ταχθεί στο πλευρό κάποιας μεγάλης δύναμης και σ' αυτό συνέβαλε η επιρροή του βασιλιά Γεωργίου όπου η Ελλάδα τάχθηκε ανοιχτά με την Αγγλία⁴⁶. Έπειτα από τις απειλές της Ιταλίας και το δημοψήφισμα του «Όχι» τον Οκτώβρη του 1940 και έχοντας τα διαπιστευτήρια των Άγγλων για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, η Ελλάδα θα συμμετάσχει στον Β' παγκόσμιο πόλεμο - επίσημα πλέον - στο πλευρό των συμμάχων. Η λήξη της περιόδου του καθεστώτος της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου θα έρθει με τον θάνατο του Ιωάννη Μεταξά στις 29 Ιανουαρίου του 1941.

1.5.3 Στοιχεία παρεμβατικότητας

Στον πολιτιστικό τομέα η δικτατορία προωθούσε μέσω του ραδιοφώνου την πολιτιστική πολιτική του Γ' Ελληνικού πολιτισμού που αποσκοπούσε στην αισιοδοξία, την γαλήνη και την ευθυμία. Τα στοιχεία αυτά, τα οποία είχε ανάγκη το κράτος και το ελληνικό έθνος, εκφράζονταν από την ελαφρά μουσική. Η ίδια η δικτατορία παρουσίαζε τον εαυτό την ως κάτι αισιόδοξο για το έθνος. Αποστρέφονταν κάτι αρνητικό στην διάθεση αφού δεν συμβαδίζει με το «αρμονικό» περιβάλλον του καθεστώτος. Ακόμα είχε σημασία για τον Μεταξά η παραδοσιακή μουσική κληρονομιά των Ελλήνων που ήταν «αμόλυντη» από ξένες επιρροές και παρέμενε «καθαρή» στην ύπαιθρο στον κυρίως ελλαδικό χώρο βέβαια. Όπως είναι φυσικό όμως, πρωτεύοντα ρόλο είχαν τα τραγούδια πατριωτικού περιεχομένου και εμβατηριακού τύπου, καθώς επίσης η κλασσική ευρωπαϊκή μουσική και σαφώς η εκκλησιαστική βυζαντινή μουσική⁴⁷. Το ρεμπέτικο τραγούδι απ' την άλλη αφού δημιουργείται σε συνθήκες φτώχειας και εξαθλίωσης, αφορά τα φτωχά και καταπιεσμένα στρώματα, καθώς και μια «περιθωριακή κουλτούρα». Έτσι λοιπόν είναι ένα θλιβερό τραγούδι που εκφράζει τις φτωχές λαϊκές τάξεις και τον φερόμενο «υπόκοσμο» και έρχεται σε αντίθεση με το κατασκευάσμα της ευθυμίας και της αισιοδοξίας που

⁴⁶ Κολιόπουλος Ιωάννης, Παλινόρθωση δικτατορία πόλεμος 1935 -1941 : Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα, ό. π., σελ. 68-69 και 303

⁴⁷Βλ. Risto Pekka Pennanen, Greek music policy under the dictatorship of general Ioannis Metaxas (1936-1941), Grapta poikila I, Papers and monographs of the Finish Institute at Athens, vol. VIII, (edited by Leena Pietila-Castren and Marjanna Vesterinen), Helsinki, 2003, σελ. 105-107

πλαisiwne h atmwsfaira tou G' ellhnikou politismou, xekinwntas mia bariw polेमική στον έντυπο λόγο και καταλήγοντας στην λογοκρισία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Ο ΜΑΝΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΟ 1922 ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ ΤΗΝ 4Η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1936

2.1 Για τον Τύπο

Τύπος υπό την ευρύτερη χρήση του όρου είναι τεχνολογικό μέσο πληροφόρησης, παραγωγής εντύπων για δημοσίευση ή μετάδοση πληροφοριών στο κοινό. Ο ορισμός αυτός αφορά τον οντολογικό προσδιορισμό του τύπου (τεχνολογικό μέσο), το υλικό στοιχείο, που πρόκειται για τον τεχνολογικό εξοπλισμό (έντυπα), το πνευματικό στοιχείο που αφορά την πληροφορία. Υπό λειτουργική προσέγγιση τύπος είναι η δια τεχνολογικού μέσου διάδοση πληροφοριών⁴⁸. Ακόμα, ο τύπος περιλαμβάνει και όλα τα έντυπα που στοχεύουν να καταστούν κατάλληλα προς διάδοση, με την όποια μέθοδο εκτύπωσης του λόγου, της γραφής ή της εικόνας και ανεξάρτητα από τον σκοπό αυτής της πράξης.

Ο πιο αντικειμενικός τρόπος για να παρακολουθήσουμε την διαμάχη γύρω από τον μανέ είναι τα άρθρα που δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες της εποχής, τα οποία παρουσιάζουν το ψηφιδωτό των απόψεων στους κόλπους του λόγιου κόσμου, δηλαδή τους ανθρώπους που κατέχουν τον γραπτό λόγο και διαθέτουν μόρφωση, εκπαίδευση. Ακόμα οι πληροφορίες στον Τύπο μας, προσφέρουν «την δυνατότητα της σύνδεσης των συμβαινόντων και του συσχετισμού των εξελίξεων με την συντεταγμένη του χρόνου [...] και βοηθούν στη διασάφηση των πολύπλοκων αιτιοκρατικών σχέσεων που συνδέουν τα καθέκαστα δεδομένα και τους επιμέρους παράγοντες των όποιων εξελίξεων»⁴⁹. Πρέπει

⁴⁸«Τύπος είναι κάθε μέσο διάδοσης πληροφοριών (ειδήσεων) στο ευρύτερο κοινό. Τύπος είναι κάθε προϊόν[corpus] στο οποίο ενσωματώνονται πληροφορίες [animus] κατά τρόπο που να εξασφαλίζεται η διάδοση στο ευρύτερο κοινό. Ο ορισμός αυτός του τύπου περιλαμβάνει και τα δύο στοιχεία του τύπου, υλικό και πνευματικό, όπως επίσης τον αναφερόμενο και στα δύο αυτά στοιχεία εννοιολογικό του προσδιορισμό. Ο ακριβής καθορισμός της έννοιας του τύπου είναι ζήτημα, που εμφανίζει δυσχέρειες. Τι είναι ο τύπος, υλικό ή άυλο αγαθό; Ποια διάσταση του προέχει η υλική ή η άυλη; Συνήθως οι ορισμοί του τύπου αναφέρονται κυρίως στην υλική του διάσταση. Ο τύπος γίνεται κατά κύριο λόγο αντιληπτός ως «έντυπο», ενώ φαίνεται να υποβαθμίζεται η πνευματική του διάσταση. Η υλική διάσταση του τύπου περιλαμβάνει τις μορφές εκείνες, με τις οποίες εμφανίζεται στον εξωτερικό κόσμο, το έντυπο. Το animus του τύπου αναφέρεται στο περιεχόμενό του. Τύπος υπό ουσιαστική έννοια είναι ότι περιλαμβάνεται στον τύπο υπό τυπική έννοια. Τύπος υπό ουσιαστική έννοια είναι ένα σύνολο πληροφοριών. Ο τύπος είναι μέσο μαζικής επικοινωνίας. Ο ειδικότερος αυτός οντολογικός προσδιορισμός του τύπου ως μέσου μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας προσδιορίζει τον βασικό του εννοιολογικό προσδιορισμό, που αναφέρεται και στο corpus και στο animus. Η λέξη "τύπος" σημαίνει τη πράξη, το αποτέλεσμα του ρήματος τύπτω, κτυπώ. Τύπος γενικότερα σημαίνει το αποτύπωμα, το ίχνος, που αφήνει κάποιο κτύπημα και κατ' επέκταση το αποτύπωμα κάποιας εικόνας ή γράμματος ή παράστασης». Για περισσότερα στο Δημητρώπουλος, Αν., Συνταγματικά Δικαιώματα, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σελ. 170 - 191

⁴⁹Κώσтийς Απόστολος, Μέθοδος Μουσικολογικής Έρευνας, εκδ. Panas Music Παπαρηγορίου – Νάκας, ΑΘΗΝΑ, 2010, σελ. 68 – 69

επίσης να αναφερθεί ότι το κομμάτι των «λόγιων» ουσιαστικά δεν έχει άμεση επαφή με την δημιουργία του ρεμπέτικου τραγουδιού, ούτε βρίσκεται στους χώρους που επιτελείται και παράγεται, αλλά αφορά μια μερίδα των απόψεων περί του μανέ οι οποίες παρουσιάζονται στον Τύπο. Η παρουσίαση των άρθρων, θα γίνει με βάση χρονολογική σειρά, δηλαδή από το 1923 όπου ο μανές κάνει την εμφάνισή του στον Τύπο, έως την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας. Θα παρατεθούν αποσπάσματα από τις εφημερίδες της εποχής, για τα οποία το κριτήριο της επιλογής είναι η αναφορά στον μανέ ή αμανέ (όπως αναφέρεται σε αρκετά άρθρα).

Πριν την έλευση του δικτατορικού καθεστώτος του Μεταξά, η διαμάχη στον Τύπο την περίοδο του μεσοπολέμου για τα θέματα γύρω από τον μανέ⁵⁰, επικεντρώθηκε στον ανατολισμό της μουσικής αυτής. Η δημοσιογραφική διαμάχη περί απόψεων επικεντρωμένων στον αμανέ, ξεκινά κάποια χρόνια μετά από τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής⁵¹, αφού η ανταλλαγή των πληθυσμών «οδήγησε σε μια 15ετή αναγέννηση των «αμανέδων» στα καφέ αμάν και στους δίσκους γραμμοφώνου στη Ελλάδα»⁵².

2.2 Οι τάσεις στον Τύπο του μεσοπολέμου

Ο Τύπος μιας ιστορικής περιόδου είναι προφανές πως απαρτίζεται από τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να βρίσκεται αποκομμένος και στείρος παρατηρητής της κοινωνίας που καταγράφει. Με την έννοια αυτή έχει και ο ίδιος την δική του ιστορική πορεία, πέρα από το γεγονός πως αποτελεί θεμελιώδες εργαλείο της ιστορικής έρευνας. Οι σύγχρονοι ιστορικοί χρησιμοποιούν τον Τύπο ως πρωτογενή πηγή. Είναι η μόνιμη «μηχανή αναζήτησης» των κοινωνικών τάσεων, κυρίως

⁵⁰Πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος αμανές ερμηνεύτηκε κατά διαστήματα και ως ρεμπέτικο. Χατζηπανταζής Θ., Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση, τόμος 1, 1977, υπ. 1, σελ. 164

⁵¹Η Ελληνική διανόηση προβληματιζόταν για την ελληνικότητα της μουσικής και πριν την περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής και του μεσοπολέμου που ο αμανές έρχεται στον προσκήνιο της μουσικής ζωής κυρίως μέσω των προσφύγων. Αυτή η πρώτη διαμάχη τεκμηριώνεται από τα κείμενα του Θεόδωρου Χατζηπανταζή «Της ασιάτιδος μούσης ερασταί», λόγω του ανταγωνισμού που προκλήθηκε την δεκαετία του 1880 μεταξύ του δυτικοευρωπαϊκά ερχόμενου καφέ σαντάν και του ανατολικά ερχόμενου καφέ αμάν. Σύμφωνα με τον Χατζηπανταζή το ανατολίτικο ρεπερτόριο «απομονώθηκε» στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ως αποτέλεσμα των διαδοχικών αλλαγών στο πλαίσιο της εκτέλεσής τους (συμπεριλαμβανομένης της εκ μέρους της επιθεώρησης και του θεάτρου σκιών οικειοποίησης του) ενώ ταυτόχρονα οι Παλαμάς, Δροσίνης, Αγγελος Βλάχος και Καμπούρογλου χαρακτήριζαν την ανατολίτικη παράδοση ως αξιοπρεπή απέναντι στο ελαφρό γαλλικό τραγούδι που το προσδιόριζαν παρακμάζον. Στον αντίποδα θα βρεθεί στην αρχή ο Σκυλίτσας και στην συνέχεια η ομάδα Τέχνη/Διόνησος οι οποίοι θα ταχθούν υπέρ των δυτικοευρωπαϊκών πολιτιστικών προτύπων. Guantlett Στάθης, Ρεμπέτικο Τραγούδι, Συμβολή στην επιστημονική του προσέγγιση, εκδ. Εικοστού Πρώτου, ΑΘΗΝΑ 2001, σελ. 72

⁵² Guantlett Στάθης, Ρεμπέτικο Τραγούδι, Συμβολή στην επιστημονική του προσέγγιση, ό. π. σελ. 73

μέσω της ερμηνείας της προσωπικής παρέμβασης και κατ' επέκταση της πρόθεσης του εκάστοτε αρθρογράφου. Βεβαίως η κάθε προσωπική έκθεση ιδεών, αναμφισβήτητα θα έχει τις επιρροές της. Έτσι οι εφημερίδες σχετίζονται στον τρόπο ανάπτυξης της θεματολογίας της αρθρογραφίας με την σχέση και επαφή που έχουν αναπτύξει με την οικονομική πλευρά που επικοινωνούν, το πολιτικό προσωπικό, συνδικαλιστικές ενώσεις, θρησκευτικοί και άλλοι οργανισμοί, ακόμα και προσωπικοί παράγοντες κ. ο. κ. Ακόμα «ο Τύπος, νοούμενος περισσότερο ως πολιτισμικό προϊόν με την ευρεία έννοια του όρου, ως μαζική πολιτική σκέψη, αναλύεται μέσα στο συγκεκριμένο αλληλοσυμπληρούμενων ή αλληλοσυγκρουόμενων νοημάτων και διευκολύνει την ιστορική κατανόηση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων και του τρόπου σκέπτεσθαι. Είναι αυτονόητο ότι ο Τύπος διηγείται πολλές πραγματικές ιστορίες αλλά όχι την πραγματική ιστορία. Οι αφηγήσεις του όμως συνθέτουν την πραγματικότητα»⁵³. Η περίοδος του μεσοπολέμου είναι μια συγκεκριμένη ενότητα στην ιστορία του Τύπου, πράγμα που γίνεται φανερό στην πολιτική της διάσταση. Είναι γεγονός πως στην περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου κάθε τι εθνικό κατέχει πλήρη κυριαρχία στον πολιτικό λόγο και στις εθνικιστικές επιδιώξεις των βενιζελικών αλλά και των αντιβενιζελικών πολιτικών οργανώσεων. Όμως από το 1922 και έπειτα το εθνικό περιλαμβάνει την ρήξη με την Βασιλεία, προβάλλοντας την ιδέα μιας αβασίλευτης δημοκρατίας ή περιλαμβάνει την ισχυρή πολεμική απέναντι στις ιδέες του κομμουνισμού. Πρόκειται λοιπόν για ένα χαρακτηριστικό του μεσοπολέμου που αναπτύσσει την έννοια του εθνικού φρονήματος ή αλλιώς της «εθνικοφροσύνης» που θα το συναντάει εύκολα ο οποιοσδήποτε ανατρέχει στην αρθρογραφία εκείνης της εποχής. Ένα πολύ εύστοχο παράδειγμα δίνει η Δέσποινα Παπαδημητρίου στο άρθρο της «Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα» χρησιμοποιώντας την εφημερίδα Εστία η οποία διαβεβαίωνε ότι «ο ελληνικός λαός, τόσο ο βενιζελικός, όσο και ο αντιβενιζελικός, αποτελείτο κατά τα 9/10 από εθνικόφρονες πολίτες με καθαρά αστική συνείδηση που δεν ήθελαν να συνάψουν συμμαχία με τους εχθρούς της Ελλάδας, κομμουνιστές ή ψευτοσοσιαλιστές»⁵⁴. Το προφίλ του εθνικόφρονα πολίτη είναι υπό διαμόρφωση ως ένα βαθμό, αλλά και ως επίτευξη που χρήζεται αναγκαία. Η δυναμική της ξεπερνάει την τεράστια διαχωριστική τομή των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών πολιτικών που κυριαρχούν και βρίσκει έδαφος εξαιρετικά εύφορο και στους δύο πόλους. Η καθαρότερη

⁵³Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, Συλλογικό, εκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, βλ. Παπαδημητρίου Δέσποινα, Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα Αθήνα, 2005, σελ. 73

⁵⁴ Εστία (1-10-1935)

προβολή του θέματος βρίσκεται στις εφημερίδες. Η εφημερίδα Εστία πρόκειται για έναν σημαντικό δημοσιογραφικό συνεργάτη των Φιλελευθέρων, κερδίζοντας την συντριπτική πλειοψηφία τους. Ωστόσο από το 1930 και μετά, αναπτύσσει και την ανάγκη να διαμορφωθεί το κατάλληλο και στέρεο έδαφος για την οικοδόμηση μιας συναινετικής αστικής συσπείρωσης, η οποία θα επιστρατευθεί για την κατάκτηση του μεγάλου και ποθητού στόχου της εθνικής ενότητας. Η επίτευξη μιας τέτοιας προσδοκίας ίσως να αποτελεί τον κρυφό πόθο ευρύτερα του δεξιού πολιτικού στρατοπέδου και ακόμα πιο επιτακτικά να μετατρέπεται σε έναν γενικότερο στρατηγικό στόχο για την ομαλότητα και σταθερότητα του πολιτικού συστήματος. Αυτό είναι το σημείο που θα συμφωνήσουν και αντιβενιζελικές εφημερίδες όπως για παράδειγμα η εφημερίδα Πρωΐα και η εφημερίδα Καθημερινή, που προφανώς τοποθετούνται και αυτές στο πεδίο των δεξιών φρονημάτων.

Οι «συγκρούσεις» του Εθνικού Διχασμού σαφώς έχουν επηρεάσει την Ελλάδα. Ο απόηχος του φτάνει μέχρι και την δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου και εύκολα κάποιος θα μπορούσε να θεωρήσει την περίοδο 1915-1936 ως ενιαία, όμως φαίνεται πως στον Τύπο αντανακλώνται καθαρά οι μεταβολές που προκαλούν τα ιστορικά γεγονότα. Ο λόγος που κυριαρχούσε πλαισιώνοντας τον Μεγαλοϊδεατισμό, τώρα δεν μπορεί να ανταποκριθεί. Σε αυτή τη στροφή, παίζει καταλυτικό ρόλο το οριακό σημείο της χώρας και δύσκολης κοινωνικής ζωής καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, με την ταυτόχρονη απομυθοποίηση των άλλοτε εθνικών προσδοκιών. Ακόμα η έννοια λαός θα γίνει ιδιαίτερα δημοφιλής, κυρίως στο πεδίο του αντιβενιζελικού λόγου και ταυτόχρονα αναπτύσσεται με μεγαλύτερη ένταση η πολεμική κατά των κομμουνιστικών ιδεών. «Το καινούργιο και σύγχρονο πολιτικό λεξιλόγιο που εμφανίζεται στον Τύπο αντανακλά τις μεταβαλλόμενες σχέσεις. Εκτός από την εμφάνιση της λέξης «εθνικοφροσύνη», χρησιμοποιούνται και οι όροι «συντηρητισμός», «προοδευτικός», «αντίδραση» και «Δεξιά» - «Αριστερά», όχι πάντοτε κατ' αντίστιξη»⁵⁵.

Τα μεγάλα στρατόπεδα είναι ουσιαστικά δύο. Ο αντιβασιλικός πυλώνας βρίσκεται τον πρωταγωνιστή του στην εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα (1922) του Δημήτρη Λαμπράκη, στενού συνεργάτη του Ελευθέριου Βενιζέλου και δημιουργεί το πρώτο συγκρότημα με την επίσης πολύ σημαντική εφημερίδα Αθηναϊκά Νέα (1931). Αυτήν την πλευρά απαρτίζουν ακόμη η εφημερίδα Πατρίς, η Εστία, το Έθνος και ο Ελεύθερος Λόγος που ακολουθεί τις

⁵⁵Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, ό. π., σελ. 74

απόψεις του Γ. Παπανδρέου όπως και του Αλέξανδρου Παπαναστασίου με το προφίλ της «αριστερής εκδοχής του βενιζελισμού»⁵⁶.

Στην αντίπερα όχθη, εμπροσθοφυλακή των φιλοβασιλικών είναι η εφημερίδα Καθημερινή. Πρέπει να σημειωθεί πως αυτός ο χώρος διέθετε πλήθος εφημερίδων. Εδώ βρίσκεται η εφημερίδα Ακρόπολις, αλλά και η Πρωία με μετριοπαθή στάση αλλά με έντονο ενδιαφέρον για τις απόψεις του Μεταξά. Η δυναμική του χώρου φαίνεται και από το γεγονός πως «η αντιβενιζελική παράταξη διέθετε και πολύ πιο δυναμικούς εκπροσώπους στον χώρο του Τύπου που απειλούσαν συχνά, αν και όχι σταθερά, την κυκλοφοριακή πρωτοκαθεδρία της Καθημερινής, της Πρωίας και του παλαιοσυντηρητικού, φονταμεταλιστικού Σκριπ. Η σημαντικότερη από τις εφημερίδες αυτής της κατηγορίας είναι η Βραδυνή [...] που μονίμως φιλιζενούσε προκειμένου να προσελκύσει το πλειοψηφούν λαϊκό στοιχείο του αντιβενιζελικού στρατοπέδου, ισχυρές δόσεις αντισημιτισμού και αντικομμουνισμού, αλλά και συνεχείς διακηρύξεις πίστεως προς την ηγεσία του Λαϊκού Κόμματος, κύριου κομματικού εκφραστή της αντιβενιζελικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού»⁵⁷.

2.3 Υποθέσεις καταγωγής

Στην σύγχρονη βιβλιογραφία, το ερώτημα περί ελληνικότητας του μανέ βρίσκεται μεγάλες αντιφάσεις οι οποίες φαίνεται να κρατούν αρκετά χρόνια. Είναι το θεμελιώδες ερώτημα που απασχολεί και αυτή την εργασία, αφού πάνω σ' αυτό στηρίχτηκαν οι απόψεις περί απομόνωσης και εκδίωξης στον μεσοπόλεμο, αλλά και της απαγόρευσης του είδους από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Ο προβληματισμός πάνω σ' αυτό το θέμα και οι όποιες απόψεις, αποτελούν το πρώτο σκαλοπάτι στην κατανόηση των πρακτικών που ακολουθήθηκαν και βοηθούν στην καλύτερη προσέγγιση του θέματος.

Η σύγχρονη επιστημονική προσέγγιση του όρου «αμανές» βρίσκεται στην επίσημη ετυμολογική του εκδοχή. Αυτή η εκδοχή τοποθετεί τον αμανέ ή μανέ να αναδημιουργείται από την τουρκική λέξη *manî* που παραμπέπει σε ένα δίστιχο ή τετράστιχο και την λέξη *emane*. Αυτά, μαζί με την επαναλαμβανόμενη χρήση του επιφωνήματος «αμάν» κατά την εκτέλεση του τραγουδιού, που στην αραβοτουρκική γλώσσα σημαίνει «έλεος», οδήγησε στην γέννηση του όρου «αμανές»⁵⁸. Στο ίδιο μήκος

⁵⁶Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 1, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005, σελ. 44

⁵⁷Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 1, ό. π., σελ. 44

⁵⁸Μπαμπινιώτης Γεώργιος Δ., Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2002.

κύματος βρίσκεται και το συμπέρασμα της μελέτης του τούρκου μουσικολόγου Mahmut R. Gazimihal. Ο ίδιος ακόμα, αναπτύσσει την άποψη πως ο όρος καφέ αμάν είναι τσιγγάνικη πρόσληψη του τούρκικου όρου mani kahvesi. Mani Kahvesi είναι ο χώρος, συνήθως καφεενία, που εμφανίζονταν 2 ή 3 τραγουδιστές, οι οποίοι αυτοσχεδίαζαν φωνητικά στίχους που ονόμαζαν mani⁵⁹.

Ακόμη μια ενδιαφέρουσα εκδοχή η οποία θεωρείται «εμπεριστατωμένη» από τον Καλογερόπουλο, βρίσκεται στην μελέτη του Γ. Κ. Φαιδρού (Σμύρνη 1881). Πρόκειται για την άποψη που θέλει τον αμανέ να προέρχεται τους αρχαίους ελληνικούς χρόνους προσδίδοντας του συγκεκριμένη ταυτότητα. Συγκεκριμένα είναι το αρχαιοελληνικό «μανέρω» έπειτα από την συγκοπή της συλλαβής –ρω. Η μελέτη τιτλοφορείται ως η «Πραγματεία περί του Σμυρνέικου Μανέ» και αποτελεί ιστορικά την πρώτη συστηματική προσπάθεια διεκδίκησης του μανέ ως κομμάτι του ευρύτερου ελληνικού πολιτισμού στα βάθη του χρόνου. Καλύτερα είναι η επιστημονική μελέτη που προσπαθεί να αποδείξει την καταγωγή του Σμυρνέικου Μανέ από τον «αρχαίο μουσικό ήχο Μανέρω» αφού : «Ο Μανέρως ήτο θλιβερός ήχος ή μάλλον ερωτική θρηνωδία λεγόμενος και ολοφυρμός ή Λίναιος θρήνος διότι δια του ήχου τούτου η ερωμένη του Λίνου εθρήνησε τον θάνατον αυτού» και συμπληρώνει αποδίδοντας την ετυμολογία του μανί – έρωσ ως ο μανιώδης έρωτας⁶⁰.

Στην μελέτη του Φαιδρού είναι ιδιαίτερα εμφανής ο πόθος του περί διαχωρισμού του Λίναιου Μανέρω ως «θλιβερά θρηνώδης ερωτική ωδή» από άλλες τραγουδιστικές φόρμες και μελωδίες που απαρτίζουν σφαιρικά τα μοιρολόγια»⁶¹. Επίσης σε αυτό σημείο

⁵⁹ Καλογερόπουλος Τάκης, Το λεξικό της ελληνικής μουσικής, εκδ. Γιαλελής, Αθήνα 1998, σ. 115-116

⁶⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο, η ύπαρξη σύγχυσης μεταξύ των εννοιών «Μανέρω, Λίνο, Αίλινο, θρήνο και θρηνωδία» και η έλλειψη γνώσης για αυτές οδηγούν τους διανοούμενους να θεωρούν λανθασμένα ότι ο Μανές είναι Τούρκικος. Όσον αφορά τη σχέση Μανέρω και Λίνο ανατρέχει στα γραπτά του Ηρόδοτου και του Πλούταρχου, λέγοντας πως αυτό αποτελεί ένα είδος θρήνου που αρχικά ονομαζόταν «Μανέρως» και στην συνέχεια με την μεταφορά του στην Αίγυπτο που τραγουδήθηκε προς τιμήν του θανάτου του Λίνου απέκτησε δύο ονομασίες. Κατά τον ίδιο αλλού τον έλεγαν «Λίνο» και αλλού «Μανέρω», ενώ στην Σμύρνη κυριάρχησε να ονομάζεται Μανέρως «και τά νύν Μανέ». Από την άλλη «Αίλιнос» ονομαζόνταν τα επιφωνήματα «Αί Αί Αί» τα οποία ακούγονταν και απαναλαμβάνονταν στους Μανέρω κατά την στιγμή της πραγματοποίησης της τελετουργίας του θρήνου, ενώ η ετυμολογική ρίζα της ονομασίας του προήλθε από την αρχική έκφραση «Αί Αί Αί! Λίνε!» που σημαίνει «αλίμονο αλίμονο Λίνε». Συνοψίζοντας το ζήτημα προκύπτει πως ο «Μανέρως» δεν είναι άλλο παρά ο πρόγονος του Μανέ, κάτι που γίνεται εμφανές από το γεγονός ότι ο «Αίλιнос» και ο «Μανέρως» ακούγονται μέχρι σήμερα μετά το τέλος κάθε στροφής στον μανέ έπειτα από την μετατροπή σε «αμάν». Βλ. Φαίδρος Γεώργιος Κ., Πραγματεία περί του σμυρνάικου μανέ ή του παρ' αρχαίοις μανέρω ως και περί ανευρέσεως του Αιλίνου και ελληνικών ηθών και εθίμων διασωζόμενων εισέτι παρα τω ελληνικώ λαώ, Σμύρνη, 1881, σελ. 5

⁶¹ Γενικότερα η διαμαρτυρία του Φαιδρού ακουμπάει στο γεγονός ότι τον «Μανέρω» «μη φροντήσαντες δε οι ενταύθα Έλληνες να εξετάσωσι το πράγμα ενόμιζον ότι και ο Αιλινός ήτο θρήνος. Αναπαύθησαν δε εν τη υποθέσει ότι οι Μανέδες είναι ήχοι Τουρκικοί, ενώ οι Τούρκοι αιδοί ουδένα ήχον γνωρίζουσιν υπο την επωνυμίαν ταύτην». Η προσπάθεια του βασίζεται στην απόδειξη της ελληνικής καταγωγής του αμανέ, που όπως υποστηρίζει προήλθε από την επαναλαμβανόμενη χρήση του επιφωνήματος «αμάν» το οποίο είναι η

πρέπει να επισημανθεί πως η ύπαρξη θρήνου ή άσματος στην αρχαιότητα με το όνομα «Μανέρω» ή «Λίνο» τίθεται υπό αμφισβήτηση και αντικείμενο έρευνας από τους σύγχρονους ιστορικούς⁶².

Ο Μάρκος Δραγούμης στην μελέτη του με τίτλο «Σχόλιο για τον αμανέ», επιχειρεί να προσεγγίσει την καταγωγή του είδους μέσα από διπλό πρίσμα, παρουσιάζοντας με διάθεση συγχώνευσης διάφορες απόψεις που έχουν επαναδιατυπωθεί στο παρελθόν. Κατά τον ίδιο ο Αμανές ή Μανές, είναι ένα είδος αραβοπέρσικου τραγουδιού, το οποίο κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας «προσηλύτισε πολλούς εκ' των Ελλήνων»⁶³. Στο τέλος ενστερνίζεται την άποψη που ταυτίζει την ονομασία Μανές να γεννιέται μέσω τις επαναλαμβανόμενης χρήσης επιφωνημάτων αφού «Το όνομα του το οφείλει ο αμανές στα πολλά «αμάν» που περιλαμβάνονται στο κείμενο του, την ώρα που τραγουδιέται»⁶⁴.

Ο Παναγιώτης Κουνάδης στο έργο του «Εις ανάμνηση στιγμών ελκυστικών» παρουσιάζει τον μανέ (ή αμανέ) ως λαϊκό είδος των ασθενέστερων κοινωνικά στρωμάτων των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας, ο οποίος γνωρίζει μεγάλη εξάπλωση στην Σμύρνη και στην Πόλη. Βέβαια στην συγκεκριμένη γεωγραφική θέση δεν βρίσκονται μόνο ελληνικές κοινότητες. Στους συγκατοίκους οθωμανικούς πληθυσμούς «ο μανές έχει μακρά

μετατροπή του «Αίλινου» και «Μανέρω» μετά το τέλος της κάθε στροφής. Έτσι από το επιφώνημα «αμάν» προέρχεται η λέξη «αμανές» που στην συνέχεια «αφαιρούσι δ' έπειτα το αρκτικόν α και σχηματίζουν την λέξιν Μανές». Υποστηρίζει πως ο ελληνικός μανές όπως και ο αρχαίος ήχος είναι μόνο σε μινώρε κλίμακα και επισημαίνει πως δεν αναγνωρίζει ως μανέδες τα κομμάτια που εκτελούνται στα αραβοπέρσικα μακάμια. Ο Φαίδρος με αυτόν τον τρόπο να προσπαθεί πετύχει καλύτερα τον συσχετισμό του «Λινού» με τον Σμυρνέικο Μανέ, ενώ για να δοθεί μια ομαλότερη μετάβαση στο τώρα, υπονοεί πως με την εξέλιξη του είδους, δημιουργήθηκαν εκτελέσεις σε περισσότερους μουσικούς τρόπους εκτός των αρχαίων, οι οποίοι βέβαια, με μικρές παραλλαγές απαντώνται και σήμερα. Η σημαντικότητα της μελέτης φαίνεται από την προσπάθεια αντίκρουσης της επικρατούσας αντίληψης της εποχής, πως οι μανέδες είναι ήχοι Τούρκοι και προασπίζεται την ελληνικότητα του Σμυρνέικου Μανέ μέσα, από το πρίσμα του αρχαιοελληνικού τραγουδιού με ειδική καταγωγή από την Αρχαία Ιωνία της Μικράς Ασίας. Βλ. Φαίδρος Γεώργιος Κ., Πραγματεία περί του σμυρναϊκού μανέ ή του παρ' αρχαίους μανέρω ως και περί ανευρέσεως του Αιλίνου και ελληνικών ηθών και εθίμων διασωζόμενων εισέτι παρα τω ελληνικώ λαώ, Σμύρνη, 1881, σελ. 9

⁶² Ακόμη οι περιγραφές βρίσκουν αντιφάσεις καθώς ο Ηρόδοτος και ο Πανσανίας, τοποθετούν το είδος γεωγραφικά στην Αίγυπτο. Από την άλλη, σύμφωνα με τον Όμηρο και τον Ησίοδο αυτό το είδος υπάρχει και στην Αρχαία Ελλάδα και Ιωνία. Επίσης στις σύγχρονες βιβλιογραφικές αναφορές πολλά στοιχεία διαφοροποιούνται από τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται από τον Φαίδρο. Για παράδειγμα ο Λινός παρουσιάζεται κατά την μυθολογία ως μυθικός ποιητής-μουσικός και αοιδός ο οποίος ήταν γιος του Απόλλωνα και της Καλλιόπης, ενώ στον Πλούταρχο αναφέρεται να υπήρξε συνθέτης θρηνητικών τραγουδιών. Εκτός αυτού ο Μανερώτας και όχι Μανέρωτας, ονομάζονταν ο γιος του πρώτου βασιλιά της Αιγύπτου σε αντίθεση με τον Φαίδρο που τον παρουσιάζει με το όνομα Λίνος. Ένα ακόμη προβληματικό δεδομένο στην συγκεκριμένη μελέτη είναι η άποψη για την επανεμφάνιση του είδους στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, δημιουργώντας ανασφάλεια της εγκυρότητας αυτής της θέσης και προκαλώντας αμφισβήτηση. Πρόκειται τέλος για μια υπόθεση που στηρίζεται σε μια αρκετά δύσκολα αποδείξιμη ετυμολογική εκδοχή που από το «Μανέρω» οδηγείται στον «Μανέ» και στο επιχείρημα ότι ο «Αίλιнос» μετατράπηκε σε «αμάν». Στο τέλος θα μπορούσε να θεωρηθεί όλη η προσέγγιση ως λανθασμένη αφού ο «Μανέρως» δεν έχει προσδιοριστεί με στοιχεία ως προς τη μορφή, την δομή και την φόρμα, αλλά απαντάται μόνο ως πληροφορία.

⁶³ Συνοδινός Θ., Ιστορία της Νεοελληνικής Μουσικής, Αθήνα, 1919, σελ. 5

⁶⁴ Βλ. Δραγούμης Μάρκος, «Σχόλιο για τον αμανέ», περ. Τράμ, τ.χ. 2, Θεσσαλονίκη, 1976, σελ. 151-157

θητεία και αποτελεί την ίδια εποχή σημείο σύνδεσης με τα φτωχά και καταπιεσμένα στρώματα των Ελλήνων, αλλά και άλλων μειονοτήτων. Παρόμοια μουσική μορφή και λειτουργία με το μανέ, έχει και το τούρκικο *gazel*». ⁶⁵ Ο Κουνάδης λοιπόν παρουσιάζει τον μανέ ως λαϊκό είδος μουσικής που δημιουργούνταν και επιτελούνταν πλαισιώνοντας την καθημερινή ζωή στις διάφορες κοινότητες του απλού κόσμου. Έτσι δεν αποτελεί μονοπώλιο των ελληνικών πληθυσμών παρά αλληλεπιδρά με τούρκικους και μειονότητες και το αντίστοιχο *gazel*. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των διάφορων πολιτισμών αποτελεί ένα στοιχείο που σαφώς δεν μπορεί να δεχτεί αμφισβήτηση και είναι το πρώτο και απλό συμπέρασμα. Βέβαια η κάθε ομάδα διατηρεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μέσα σε ένα ευρύτερο μωσαϊκό πολιτισμικών ταυτοτήτων.

Σε αντίθετη θέση παρουσιάζει τον μανέ ο Τάσος Σχορέλης χρησιμοποιώντας υπερβάλλοντα ζήλο. «Ένα ακόμα «είδος» παρεξηγημένου ελληνικού τραγουδιού – κομμάτι του ρεμπέτικου-λαϊκού – ο αμανές. Οι εχθροί του και οι ακατατόπιστοι υποστηρίζουν πως είναι καθαρά τούρκικο τραγούδι. Κι όμως δεν υπάρχει καμία σχέση ανάμεσα στον ελληνικό αμανέ και το μακρόσυρτο, μονότονο και ανατολίτικο τούρκικο». ⁶⁶ Πρόκειται για ένα σχόλιο που διαχωρίζει τον ανατολίτικο-τούρκικο μανέ από τον ελληνικό, ίσως επηρεασμένος από την πολεμική που έχει δεχτεί ο αμανές και τους χαρακτηρισμούς που τον τοποθετούν αυστηρά στο Οθωμανικό πολιτισμικό πλαίσιο, αφαιρώντας του έτσι το δικαίωμα, να βρει την θέση του στην ελληνική λαϊκή παράδοση. Όπως επιχειρηματολογεί στην συνέχεια, η ελληνικότητα πηγάζει και από το επιφώνημα «αμάν» προσδίδοντάς του την προέλευση από το «αχ μάνα» ή το «αμήν» σύμφωνα με τον Πακτικό. Ακόμα η χρήση των επιφωνημάτων «βάν», «αμάν», «όπλες» κ.τ.λ. εκτός των αμανέδων μπορεί να τα συναντήσει εύκολα κάποιος και στα λοιπά δημοτικά τραγούδια της Ελλάδας. Για τον Σχορέλη αυτό δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα ακόμα δείγμα της σύνδεσης του μανέ με τον ελληνικό πολιτισμό. Τελειώνει την επιχειρηματολογία λέγοντας πως οι αμανέδες προϋπάρχουν στην Ελλάδα και πριν την έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων ⁶⁷. «Το ίδιο αστήριχτο είναι και το υποστηριζόμενο πως τους αμανέδες τους

⁶⁵Κουνάδης Παναγιώτης, *Εισ Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Α', εκδ. Κατάρτι, 2000, σελ. 363

⁶⁶Σχορέλης Τάσος, *Ρεμπέτικη Ανθολογία*, Τόμος Α', εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1988, σελ., 143

⁶⁷Σύμφωνα με τους μελετητές αυτής της εκδοχής, ο μανές έρχεται στον Ελλαδικό χώρο πολλά χρόνια πριν την έλευση των προσφύγων, μέσω των καφέ αμάν, και τραγουδήθηκε τουλάχιστον σε όλες τις γωνίες της Αθήνας. «Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς (1886), όμως, σημειώνεται, όπως έχουμε πεί, η μαζική εισβολή των καλλιτεχνών του παραδοσιακού ανατολίτικου τραγουδιού στη νυχτερινή ζωή της Αθήνας εγκαινιάζεται η εποχή της μεγάλης ακμής του καφέ αμάν. [...] Η καλοκαιρινή σαιζόν ανοίγει με ένα συγκρότημα Εβραίων και Αρμένιων, που εμφανίζονται στο μικρότερο από τα δύο θεατράκια του παριλίσιου κήπου Παράδεισος. Πριν όμως συμπληρωθεί το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιουλίου, τα σαντούρια έχουν επικρατήσει από την μια γωνιά της Αθήνας ως την άλλη και προσελκύουν κάθε βράδυ χιλιάδες ακροατές. Ανατολίτικα συγκροτήματα κυριαρχούν στην πλατεία Σιδηροδρόμου Αττικής (κοντά στην Ομόνοια), στην Πλατεία Σιδηροδρόμου

φέρανε μαζί τους οι Μικρασιάτες όταν φτάσανε εδώ μετά την μικρασιατική καταστροφή. Το γεγονός είναι πως πολλά χρόνια προηγούμενα τραγουδιόντουσαν σ' όλες τις γωνιές της Ελλάδας»⁶⁸. Η οθωμανική προέλευση του μανέ δεν είναι το μόνο στοιχείο που ενόχλησε την λόγια κοινότητα της Ελλάδας. Για τον Σχορέλη η επίθεση που δέχτηκε το κομμάτι που λέγεται αμανές ταυτίζεται με την επίθεση που έγινε ευρεία στο ρεμπέτικο. Η ουσία αυτής της πράξης δεν βρίσκεται στην προέλευση, στην μελωδία ή στην γλώσσα του αλλά στο γεγονός ότι αυτά τα τραγούδια γράφτηκαν από λαϊκούς ανθρώπους, αντανακλώντας τα προβλήματά τους, τραγουδώντας για αυτά.⁶⁹

Ένα ακόμη θέμα προς προβληματισμό βρίσκεται στο κεφάλαιο «Αμανέδες ή Μανέδες» της ίδιας μελέτης. Ο Σχορέλης καταγράφει στίχους μανέδων, όμως όπως επισημαίνει στην πρώτη υποσημείωση «δεν συμπεριλαμβάνονται «αλά τούρκα» αμανέδες». Υπάρχουν εδώ οι μανέδες Μπάλλος-Ουσάκ, Τζιβαέρι μανές, Σμυρνείκος Μπάλλος, Μαντζόρε, Ταμπαχανιώτικος, Τζιβαέρι, Μινόρε, Σμυρνέικο Μινόρε, Χιώτικος, Μανέδες που σημειώνεται ότι είναι της ελληνικής εστουδιαντίνας κ. α. Εύκολα κάποιος θα μπορούσε να χαρακτηρίσει αυτά τα τραγούδια ελληνικά ή πιο εύστοχα όχι και τόσο «αλά τούρκα». Όμως μαζί με αυτά καταγράφονται και άλλα όπως Ντερλή χετζάζ μανές (Ρόζα), Ουσάκ (Ρούκουνας), Σαμπάχ αμανές (Ρόζα), Τσιφτετελι (Μαρικα Καναροπούπου ή Τουρκαλίτσα) κ. α. που βρίσκονται μέσα στην γενικότερη «αλά τούρκα» ατμόσφαιρα του είδους με όλα τα χαρακτηριστικά της⁷⁰. Αυτό το στοιχείο αποκαλύπτει την ενδεχόμενη σύγχυση του Σχορέλη για τους ελληνικούς ή μη ελληνικούς μανέδες. Λείπει εντελώς η οροθέτηση για τον συγκεκριμένο διαχωρισμό που οδηγεί σε μια γενική ασάφεια.

Πειραιώς (Μοναστηράκι), στην πλατεία Γερανίου, στην πλατεία Αγίου Φιλίππου και στην πλατεία του Δημαρχείου». Βλ. Χατζηπανταζής Θόδωρος, Της Ασιάτιδος Μούσης Ερασταί, εκδ. Στιγμή, Αθήνα, 1986, σελ. 55-56.

Ο Χατζηπανταζής αντλεί τις πληροφορίες για τα καφέ αμάν της Αθήνας από τις εφημερίδες της εποχής Νέα Εφημερίς και Ραμπάγας. Αυτή η άποψη είναι αν μίτοι άλλο σωστή, αφού υπάρχουν αναφορές στον τύπο που αποδεικνύουν την ύπαρξη μανέδων πριν ερχομό των προσφύγων.

⁶⁸Σχορέλης Τάσος, Ρεμπέτικη Ανθολογία, Τόμος Α', ό. π. , σελ. 144

⁶⁹Ο ίδιος υποστηρίζει πως «δε θα τους πείραζε κι ας είχε έρθει από όπου ήθελε, αρκεί να μην αποτελούσε κίνδυνο για το «κατεστημένο» τους. Αυτό λοιπόν τον κίνδυνο πολέμησαν και πολεμάνε μέχρι τα σήμερα. Το είτε πριν εξήντα χρόνια ωμά και ξετσίπωτα ο γνωστός «εθνικόφρων» Ζαχαρίας Παπαντωνίου : «Τι καθόμεθα ψυχροί και αδιάφοροι», έγραφε, «μπροστά σ' έναν κίνδυνο που προστέθηκε κοντά στους τόσους άλλους που μας απειλούν, το τραγούδι που λέγεται αμανές. Πρέπει να το αντιληφθούμε και να λάβουμε τα μέτρα μας πριν είναι αργά, πως τέτοια τραγούδια αποτελούν κίνδυνο για την δημόσια τάξη». Στο γραπτό του Παπαντωνίου κρύβεται η αλήθεια για τους λόγους που ξωθούν στην πολεμική του αυτού που μάχονται το ρεμπέτικο. Ο Σχορέλης πιάνεται από τον «κίνδυνο για την δημόσια τάξη» και το θέτει ως το βασικό πρόβλημα για τους αμανέδες και το ρεμπέτικο χωρίς περαιτέρω ανάλυση. Όμως αυτό το επιχείρημα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί με καλή διάθεση ως αθώο, αλλά σίγουρα ελλιπές μπροστά στην στρατηγική της Ελλάδος για επίτευξη και δημιουργία εθνικού κράτους και την προβληματική καταγωγή των αμανέδων ως προς το εθνικό πολιτιστικό οικοδόμημα. Σχορέλης Τάσος, Ρεμπέτικη Ανθολογία, Τόμος Α', ό. π. , σελ. 144

⁷⁰Βλ. Σχορέλης Τάσος, Ρεμπέτικη Ανθολογία, Τόμος Α', ό. π. , σελ. 145-172

Άλλη οπτική είναι η μελέτη του Risto Pekka Pennanen στο άρθρο του με τίτλο «Η ελληνοποίηση της οθωμανικής λαϊκής μουσικής» που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Μουσικός Λόγος. Πρόκειται για μια πάρα πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη που αποτελεί παρακαταθήκη για τους επόμενους μελετητές, φωτίζοντας αρκετές πτυχές της υπόθεσης και η προσέγγιση είναι πιο επιστημονική. Εδώ δίνονται κάποιοι ορισμοί όπως: «Ο όρος *gazel* αφορά ένα φωνητικό αυτοσχεδιασμό πάνω σε επιλεγμένο ποιητικό κείμενο σε ρέοντα ρυθμό, σε μουσικά συστήματα που ονομάζονται *μακάμια*»⁷¹. Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται και ο όρος *mani* ο οποίος «μπορεί να σχετίζεται με τον όρο *gazel* από άποψη μουσικής, το φωνητικό στυλ όμως, το κείμενο, το συλλαβικό μέτρο και το μελωδικό του περίγραμμα προέρχονται από την παραδοσιακή ή λαϊκή μουσική. Κατατάσσει τα *maniller* σε οκτώ κατηγορίες, βάση των ποιητικών τους θεμάτων και του γενικού πλαισίου εκτέλεσής τους και μια από τις κατηγορίες αυτές είναι τα *maniller* των τραγουδιστών της Κωνσταντινούπολης»⁷². «Στο ελληνόφωνο ρεπερτόριο, το «*Adam aman*» *mani* είναι επίσης γνωστό ως «Γαλατά μανές», παίρνοντας το όνομά του από τη συνοικία του Γάλατά στην Κωνσταντινούπολη, με τα μουσικά καφέ και τις ταβέρνες της»⁷³. Ο Pennanen ταυτίζει το «Γαλατά μανέ» με τα οθωμανικά *maniller* κάνοντας λόγο για ελληνόφωνο ρεπερτόριο, κάτι που δεν αφήνει περιθώρια περί ελληνικότητας του μανέ. Η παρουσίαση του μανέ από Έλληνες ερευνητές ως ελληνικού και όχι οθωμανικού τραγουδιού, σύμφωνα με την μελέτη του Pennanen, οφείλεται στην έλλειψη γνώσης του πολιτισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την σύγχρονη Ελλάδα. Όπως παρατηρούμε αποτελεί θεμέλιο ερώτημα η «καταγωγή» του μανέ.

Με βάση λοιπόν αυτή την πορεία, οι πολιτισμικές επιρροές στους μανέδες της ελληνικής δισκογραφίας, διαμορφώνουν το πεδίο για την εισαγωγή των «*alla-franca*» στοιχείων μέσα σε ένα «*alla-turca*» περιβάλλον, μέσω του χώρου επιτέλεσης, του καφέ αμάν. Η βασική ορχήστρα του καφέ αμάν (βιολί, σαντούρι), μαζί με νεοεισαχθέντα μουσικά όργανα που δίνουν νέα πολιτισμικά στοιχεία (πχ κιθάρα – κάθετη αρμονία) και τέλος το πλούσιο ρεπερτόριο, φτιάχνουν ένα «διαπολιτισμικό» κέντρο μουσικής. Τα δημοτικά και κλέφτικα τραγούδια που παίζονται σε αυτές τις μουσικές σκηνές μαζί με ρυθμούς όπως η χαμπανέρα, προσδιορίζονται ως «*alla-franca*» στοιχεία με το γενικό όριο ότι δεν είναι τόσο ανατολικά, αλλά επηρεάζουν την εκτέλεση των μακάμ. Ο ρυθμός

⁷¹Risto Pekka Pennanen, «Η ελληνοποίηση της οθωμανικής λαϊκής μουσικής», Μουσικός Λόγος, Τεύχος 8, εκδ. Γαβριηλίδης, σελ. 131

⁷²Risto Pekka Pennanen, «Η ελληνοποίηση της οθωμανικής λαϊκής μουσικής», ό. π., σελ. 131

⁷³Risto Pekka Pennanen, «Η ελληνοποίηση της οθωμανικής λαϊκής μουσικής», ό. π., σελ. 132

χαμπανέρα όμως, αποτελεί ένα καθαρά ευρωπαϊκό δάνειο. Σε αυτό το σημείο λοιπόν, «η όσμωση του alla-turca με το alla-franca είναι ιδιαίτερα εμφανής στις ρυθμικές αποδόσεις των μανέδων (κάτι που συμβαίνει και στο gazel)»⁷⁴. Ωστόσο τα alla-turca στοιχεία (βεβαίως με τον απλοϊκό τρόπο εκλαμβανόμενα) είναι ο «τούρκικος» και μισητός χαρακτήρας που εκμεταλλεύτηκε η άρχουσα τάξη και η διανοήση της εποχής του μεσοπολέμου δημιουργώντας μηχανισμούς ποινικοποίησης και συκοφάντησης, καταλήγοντας στην απαγόρευση του μανέ. Για την καλύτερη πρόσληψη του θέματος και την καλύτερη κατανόηση της ατμόσφαιρας θα μελετηθούν κείμενα γύρω από τον μανέ και το ρεμπέτικο των εντύπων της εποχής ρίχνοντας φως γύρω από τα διάφορα ερωτήματα που προκύπτουν μέχρι και την επιβολή της λογοκρισίας. Αύτη η χρονική στιγμή είναι αναπόφευκτα η κορύφωση της «σύγκρουσης», αφού τα γεγονότα μεταπηδάνε από τον φιλολογικό λόγο στις νομικές διατάξεις του μεταξικού καθεστώτος.

2.4 Ο μανές στον Τύπο του μεσοπολέμου έως την δικτατορία της 4ης Αυγούστου

Πριν προχωρήσουμε στην παραπέρα ανάπτυξη του θέματος, πρέπει να ειπωθεί πως Τύπο αποτελούν κάθε μορφής τυπογραφίας υλικά, όπως οι εφημερίδες, τα περιοδικά, τα βιβλία, τα φυλλάδια, οι προκηρύξεις και οι αφίσες. Κάπως έτσι αναδιαμορφώνεται η δομή του Τύπου στη βάση της εισαγωγής της έννοιας του έντυπου. Η συγκεκριμένη έννοια του έντυπου δεν ταυτίζεται πλήρως με αυτή της εφημερίδας, παρά εκτείνεται σε ένα ευρύτερο και μεγαλύτερο πεδίο. Στην περίπτωση των εφημερίδων πρόκειται για το έντυπο εκείνο που εκδίδεται καθημερινά ή μια φορά τον μήνα και περιέχει ύλη κοινωνικοπολιτικών θεμάτων, όπως παρουσίαση γεγονότων και ειδήσεων, καθώς και κριτική για θέματα της εκάστοτε επικαιρότητας, αναγγελίες και διαφημίσεις⁷⁵.

Όπως αναφέρθηκε το μουσικό-ποιητικό ιδίωμα του αμανέ δημιουργεί μια ανατολίτικη ατμόσφαιρα στον λαϊκό πολιτισμό, με αποτέλεσμα να διαπραγματεύεται την θέση του στον εθνικό πολιτιστικό κορμό. Ένα πρώτο σχόλιο για τον απεχθανόμενο ανατολικό πολιτισμό, ο οποίος είναι δείγμα πολιτιστικής και κοινωνικής καθυστέρησης και τείνει να γίνει εθνική κουλτούρα, γίνεται στην εφημερίδα ΣΚΡΙΠ. Σύμφωνα με τον

⁷⁴Κοκκώνης Γιώργος, Το Οθωμανικό παρελθόν στο Βαλκανικό παρόν: Μουσική και Διαμεσολάβηση, Alla-turca alla-franca και καφέ αμάν, Αθήνα, 2000, σελ. 10

⁷⁵Βλ. Δημητρόπουλος Αν., Συνταγματικά Δικαιώματα, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, ό. π., σελ. 180

αρθρογράφο «υπάρχουν ατύχως πολλοί, οίτινες, αγνοούντες και αυτά τα κυριώτερα, ονειρεύονται την δημιουργία εθνικής μουσικής από τους αμανέδες τους κληροδοτούντες υμίν υπό της τουρκοκρατίας»⁷⁶, ενώ συνεχίζει σχολιάζοντας πως ο μανές δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση ελληνική μουσική παρά «ένα φέσι, φερόμενον επί του ατυχούς ελληνικού πνέυματος». Οι ήχοι των αμανέδων ηχούν προβληματικά στα αυτιά του αρθρογράφου. Δίχως άλλο πρόκειται για ένα σχόλιο που εύκολα και γρήγορα μας μεταφέρει στην ατμόσφαιρα που θα επικρατήσει στην συνέχεια. Στο εθνικό φρόνημα που επιδιώκεται χωράει μόνο το «καθαρό» ελληνικό στοιχείο και προφανώς κάτι που θυμίζει οθωμανικά χρόνια αποτελεί ρίπο. Αν μπορούσαμε να περιγράψουμε την διάθεση του κειμένου θα χαρακτηριζόταν από τον ωμό και λιτό εθνικισμό.

Ωστόσο η πρώτη αυτή περίοδος δεν μονοπωλείται από τις ακραίες φωνές, παρά θα συναντήσει κανείς και πιο μετριοπαθείς στάσεις πάνω στο θέμα. Χαρακτηριστικό είναι ένα σχόλιο που δείχνει την διαφορετική διάσταση επί του θέματος. Ενώ οι προσφυγικοί πληθυσμοί μόλις έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα, ο συντάκτης συγκινείται από έναν άνθρωπο στον δρόμο που τραγουδάει, σύμφωνα μ' αυτόν, έναν αμανέ, προσδίδοντας λογοτεχνικό ύφος και μια νοσταλγική διάθεση. Ο λόγος γίνεται για την «παθιάρη ανατολή» που ξυπνάει καημούς και θρύλους, και ο τραγουδιστής δείχνει αυτή την ατμόσφαιρα «ρυθμίζοντας το βήμα του με τον αργό αμανέ του. Πήρε την αμοιβή του, γιατί τα γύρω παράθυρα τριζοβόλησαν παραπονετικά και μισανοίγωντας έδωκαν διέξοδο σε κάποιους στεναγμούς συγκρατημένους».⁷⁷ Η προσφυγική κρίση αποτελεί ανοιχτό τραύμα στην ελληνική κοινωνία. Οι μανέδες όμως, είναι κάτι το οικείο για τους πρόσφυγες.

Σίγουρα η έλευση των προσφύγων θα δώσει στον μανέ αρκετά μεγάλη δημοτικότητα. Το γεγονός αυτό όμως φαίνεται να εγείρει αντιδράσεις και έντονο προβληματισμό στις τάξεις των λόγιων της εποχής. Η σημαία του αντιανατολισμού σηκώνεται τώρα στο άρθρο «Κοχλάζουσα μονωδία» από τον Ζαχαρία Παπαντωνίου⁷⁸ που

⁷⁶ΣΚΡΙΠ, 16-11-1923

⁷⁷Μακεδονία, 22-11-1923

⁷⁸Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Ελεύθερον Βήμα, «Κοχλάζουσα μονωδία» 11-9-1927. Ο ίδιος είχε επιτεθεί στον αμανέ και πριν τα γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής. Άλλοτε με πιο συγκρατημένη διάθεση και άλλοτε με πιο λυσσαλέα.

Για παράδειγμα σε άρθρο του στην εφημερίδα Εμπρός χρονολογημένο στις 2-10-1910, με τίτλο «Η πόλις» δίνει την πληροφορία πως «Αμανέδες λαρυγγιστικωτάτους όζοντας σαρκός και φόνου, με υπόκρουσιν λαούτου, τραγουδεί εις κεντρικά καταστήματα της Ομόνοιας κάποιος αμανετζής. Τι τα θέλετε η Ομόνοια εννοεί να είναι πολύκοσμος μεν, πενήντα δε χρόνια πίσω», με ξεκάθαρο υπονοούμενο πως ο αμανές είναι ταυτόσημο της πολιτιστικής καθυστέρησης.

Ένα ακόμα παράδειγμα της επιθετικής και έντονης ενεργητικότητας του εναντίον των αμανέδων είναι το ακόλουθο. Πρόκειται για ένα δριμύτατο επιθετικό άρθρο, το οποίο βρίσκεται στο πρωτοσέλιδο της

επικεντρώνεται στην ανατολίτικη κουλτούρα η οποία δεν συνάδει με το Ελληνικό πνεύμα. Η μεγάλη απήχηση του μανέ φαίνεται να ενοχλεί τον αρθρογράφο αφού σχολιάζει με έντονο προβληματισμό πως τείνει να καθιερωθεί ως η «εθνική μας μελωδία», ενώ συνεχίζει το σχόλιο του επικεντρώνοντας στην δομή του αμανέ με επικριτική διάθεση, αφού σύμφωνα με τον ίδιο «δεν αρχίζει από πουθενά και δεν τελειώνει πουθενά. Αρνείται να εξηγηθεί. Φίδι ήχου, έρπει, κουλουριάζεται, ξετυλίγεται και δέρνεται... Δεν είναι ήχος είναι βρασμός». Τα μουσικολογικά στοιχεία λοιπόν περί αρχής και τέλους της μελωδίας είναι ανεπαρκή και φαίνεται πως ο Ζ. Παπαντωνίου δεν είναι γνώστης της ανατολικής μουσικής και κατ' επέκταση θα θεωρούνταν σαν ένας κριτής ανίκανος. Φυσικά ο μανές έχει πολύ συγκεκριμένη δομή, ωστόσο αυτή είναι άγνωστη στον συντάκτη που του θυμίζει μια «μονότονη νότα κοχλάζουσα επάνω στο τσουκάλι των παθών του ανθρώπου!» και

εφημερίδας Εμπρός. Αποτελεί δείγμα για τις μελλοντικές κατηγορίες και συκοφαντίες του συντάκτη του κειμένου προς τους αμανέδες. Ακόμα επιβεβαιώνει την απέχθεια του Παπαντωνίου προς τους ανατολίτικους πολιτισμούς, μέσα από το πρίσμα του εθνικισμού και φανερώνει το στερεότυπο της ένταξης της ελληνικής κουλτούρας στο δυτικό ευρωπαϊκό πολιτιστικό πλαίσιο. Το άρθρο έχει τον βαρύ τίτλο «Η Φοβερά Μελωδία» και πρόκειται για έναν καταγισμό φόβων για την εξάπλωση της Τούρκικης μουσικής η οποία πρέπει να καταδιωχθεί με βαριά φορολογία σε κάθε εμφάνιση της. Ακόμα εκτός από ζήτημα εθνικισμού και εξευρωπαϊσμού αποτελεί και σοβαρό θέμα δημόσιας ασφάλειας όπως μας πληροφορεί ο συντάκτης. Τέλος πρόκειται για ένα πολύ ενδιαφέρον κείμενο που δείχνει σε μεγάλο βάθος την πολεμική εναντίον του αμανέ και παραθέτουμε ένα μεγάλο μέρος του : «Η εγώ καταδιώκομαι από την Τούρκικη μουσική ή συμβαίνει κάτι σοβαρότερον. Ότι ο αμανές έγινε το τραγούδι των Ελλήνων. [...] εις την Αττικήν, εάν στήσετε το αυτί σας προς το παράθυρον θα ακούσετε Αθηναίους να ξελαρυγγίζονται άδοντες τον απαίσιον αυτόν και ακατανόμαστον ολολυγμόν. Τον Αμανέ. [...] Τον πύραιον τούτον του οδυρμού τον εκτοξεύουν εις τα ύψη Αθηναίοι άνθρωποι του λαού, τόσο γνήσια θρέμματα του εδάφους τούτου, όσο τα σύκα και τα κουκιά της Αττικής. Δεν ήλθαν ποτέ εις επαφήν μα την Ασίαν. [...] είνε εύκολο να κοιμώμεθα επάνω εις τα ρόδα της λαογραφίας. Ναι, ο αγροτικός πληθυσμός της Ελλάδος έχει μιαν μουσικήν, ημείς συλλέγομεν ή καλλιεργούμεν τα μοτίβα της. Αλλά τι είναι αυτό που τραγουδεί ο λαός των πόλεων; Τι ουρλιάζει εκείνος εκεί ο στιβαρός και νεαρός εργάτης; Τι θέλει; Χαίρεται; Αφού χαίρεται διατί οδύρεται; Τι είνε αυτός ο ολολύζων Έλληνα; [...] Ιδού ένα πραγματικόν ζήτημα δια τους μουσικούς, τους καλλιτέχνας, τα Ωδεία, δια τους απλούς ανθρώπους που έχουν καλαισθησίαν και ευπρέπειαν, όχι μόνον εθνικισμόν, σια κάθε Έλληνα που σέβεται την ευρωπαϊκήν οικογένειαν, την διεθνότητα, δια κάθε Έλληνα που σέβεται την Ελληνικήν φυλήν, αν θεωρεί ότι ανήκει εις την Ευρώπην. [...] Η λαϊκή τάξης των πόλεων κατά τα επτά δέκατα ευρίσκεται, όταν διασκεδάζει, στην Μέκκαν. Όποιος έχει την υπομονήν να το εξακριβώσει θα το αντιληφθεί και, υπέρ το φοβερώτερον, θα τα ακούση. [...] Όλοι οι μουσικοί τενεκέδες, όλα αι μουσικαί σανίδες, όλα τα μουσικά κιβώτια, φωνόγραφοι, οργανέττα, σαντούρια, βιολιά, τραγουδισταί, ζητιάνοι, στραβοί με φουσαρμόνικαν, καφωδεία, λαϊκά θεατρίδια – μεταξύ των οποίων και ο φρικαλέος Καραγκιόζης, ο έρωσ των Ελλήνων – καλλιεργούν, αναπτύσσουν, διατηρούν, διαδίδουν το Τούρκικον μουσικόν κράτος εις την Ελλάδα. Είνε τα Ωδεία του αμανέ, τα οποία, προς αίσχος της ευπρέπειας ανέχεται τώσον καιρόν το Ελληνικόν κράτος. Λαμβάνω τέλος την τιμήν [...] να υποβάλω εις την Πολιτείαν την ιδέαν ενός νομοσχεδίου. Πρόκειται, καθώς ευκόλως εννοείται, περί φορολογίας. Θα φορολογηθεί αμειλίκτως το σαντούρι, το οποίον είνε το πιάνο της Ασίας. Τα καταστήματα όπου εκτελείτε Ασιατική μουσική. Αι φωνογραφικάί πλάκαι Ανατολικής μουσικής. Οι εκτελεσταί Ανατολικής μουσικής, μερακλήδες, επαγγελματίαι ή ζητιάνοι. Άρθρον ακροτελεύτεον. Απαγορεύεται πάσα εισαγωγή ήχου εκ Σμύρνης. Ίσως οι Εξωτισται, οι Ανατολισται που αφθονούν εις την καλλιτεχνίαν κάθε τόπου, θρηνήσουν την καταδιώξιν μιας μουσικής τώσον παθητικής. Αλλά υποθέτω ότι ένα σπουδαίον χαρακτηριστικόν βαρβαροτητος εις την μουσικήν αυτήν είνε ακριβώς και το πάθος τούτο, πάθος άναρθρον, το οποίον μας φανερώνει μιαν νομαδικήν φυλήν δερνομένην από αδύνην και φωνάζουσιν χωρίς να μπορεί να αρθρώση τίποτε εκφραστικόν δια την δυστυχίν της. Είνε επομένως υβριστικόν δια την φιλοτιμίαν ενός ευρωπαίου του εικοστού αιώνος να την ακούη. Τέλος δια να το πούμε ξηρότατα, η ύπαρξις της ακόμη εις την Ελλάδα είνε ζήτημα όχι φυλετισμού ή καλαισθησίας, αλλά δημοσίας ασφαλείας. Ζ. Παπαντωνίου». Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Εμπρός, 4-6-1917

κορυφώνει την επίθεση του λέγοντας πως αυτή η μουσική «αποτελεί δυστύχημα της ακοής και ύβριν κατά του πολιτισμού». Η αισθητική προτίμηση του καθένα είναι σεβαστή. Όμως η μη κατανόηση μιας μουσικής πορείας της μελωδίας ή της ροής των μακαμιών θα έπρεπε να οδηγούν στην έρευνα ή απλά αποδοχή και όχι σε τοποθέτηση στα απολίτιστα. Τέλος, το επιθετικό του μένος θα εκφραστεί με τη κατάθεση ορισμένων προτάσεων που αφορούν την εμπλοκή των μέσων μετάδοσης του αμανέ. Προτείνει την βαριά φορολόγηση των σημείων που πραγματοποιείται η επιτέλεση, αναφερόμενος ειδικότερα στα κέντρα που παίζονταν αμανέδες και συγκεκριμένα στα καφέ αμάν και των δίσκων που κατείχαν. Επίσης προτείνει την αποβολή από το πολιτιστικό παρόν του θεάτρου σκιών, του караγκιόζι που διέδιδε την μισητή μουσική, τον οποίο χαρακτηρίζει ιδιαιτέρως ως «καλλιεργητή του αμανέ».

Η Ελλάδα ακολουθεί την πορεία της προς τον εξευρωπαϊσμό και κάθε σημάδι που θυμίζει ανατολική ρίζα είναι εχθρικό και αποτελεί πρόκληση συνοδευόμενη από σχόλια απόγνωσης. Σ' αυτήν την κατάσταση τα ανατολίτικα τραγούδια προκαλούν αντιθέσεις, αφού «Χωρίς κανείς Χριστιανός να ευρεθή δια να υψώσει έστω και την ελάχιστην φωνήν διαμαρτυρίας, όλη η ωραία και τόσον εξευρωπαϊσμένη πλέον παραλιακή οδός [...] δονείται και αντηχεί κάθε βράδυ από σαντούρια και αμανέδες – από αμανέδες και σαντούρια. Καθ' όλην σχεδόν την έκτασιν της οδού, ενώ την διέρχεται με το τραμ ή το αυτοκίνητον, αντηχεί ρις την ακοήν σου, λιγόμολπον και παθητικόν, ένα παρατεταμένων και αδιάκοπον «αμάν αμάν». Εντύπως δηλαδή τέλειου τουρκομαχαλά»⁷⁹. Κατά τον συντάκτη αντικρούονται οι ήχοι που θυμίζουν ή παραπέμπουν στους αμανέδες, ως οθωμανικά υπολείμματα τραγουδιών, με την Ευρωπαϊκή πρόοδο.

Ένα ευχάριστο σχόλιο παρατηρούμε στην ίδια εφημερίδα. Πρόκειται για μια σύντομη περιγραφή των προσφυγικών συνοικισμών, με αρκετά δεκτική διάθεση και προσαρμοστικότητα. Παρατηρείται η προσπάθεια για ανάδειξη της άριστης και ομαλής αποκατάστασης των προσφύγων και της δημιουργίας κλίματος ευφορίας, ωστόσο για τη περίπτωση του αμανέ παρουσιάζεται σαν την κορύφωση του ερωτισμού και της καλοπέρασης. «Έχετε πάει απόγευμα σε προσφυγικό συνοικισμό; Αν όχι, αξίζει τον κόπο να πάτε. Όλη η ανατολή με τα ντέρτια της, τους καημούς της, το μπαγλαμαδάκι, τη λατέρνα, τα караφάκια και τους αμανέδες, ευρίσκεται εν όλη της τη δόξη την Κυριακή σε κάθε συνοικισμό... Στα καφεενία και στις μπύρες, οι άνδρες, γηγενείς και πρόσφυγες,

⁷⁹Εμπρός, 9-7-1928

κατεβάζουν καραφάκια και μπύρες γραμμή, ρίχνουν φλογερές ματιές στα σεινάμενα θήλεα που περνούν και ξαναπερνούν, και σε λίγο, όταν ο πότος ανάψη τα ερωτικά πάθη, ο αμανές υψούται εις τον έβδομον ουρανόν»⁸⁰.

Μέσα στο πλαίσιο απαξίωσης και με πιο έντονο τρόπο, σε άρθρο της εφημερίδας «Μακεδονία», σκιαγραφείται η μεγάλη απήχηση του τραγουδιού σε άρθρο με τίτλο «Ο Αμανές» και υπογράφει ο Βινίκιος Γεράνης. Όπως μα πληροφορεί «έγραψα και άλλωτε δια τον αμανέν. [...] Οι δεύτεροι (σ. οι Τούρκοι) έμειναν περισσότερο και κατόρθωσαν να δηλητηριάσουν την Εθνικήν ψυχήν με τον αμανέν. [...] Εορτάσαμεν την εκαντοταετηρίδα της Εθνικής μας παλλιγενεσίας, υψώσαμεν την σημαίαν μας επί του ιερού βράχου της Ακροπόλεως, σύμβολο της διανοητικής μας απελευθερώσεως και όμως δεν κατορθώσαμεν να απαλλαγώμεν από τον Αμανέν. Είμεθα δούλοι του». Ακόμα ο αρθρογράφος παρακολουθεί «την κοσμοσυρροήν που γίνεται κάθε βράδυ εις τα καφενεία, όπου έξυπνοι επιχειρηματίες έφεραν από την Πόλην ή από την Σμύρνην ειδικούς μουσικούς αμανετζήδες». Επίσης ανησυχεί διότι «που να ευρεθή τέτοιος ενθουσιασμός εις συναυλίαν, όπου το πρόγραμμα θα περιλαμβάνει εθνικά τραγούδια» και προφανώς όχι οθωμανικά. Ο αρθρογράφος, αγανακτισμένος και προβληματισμένος, προβάλλει την ανάγκη «να γίνει μια σταυροφορία εναντίον του αμανέ. Είναι το μόνον, αλλά φοβερόν ίχνος πολιτισμού που άφησεν εις τον τόπον αυτόν ο Τούρκος εις το πέρασμά του»⁸¹.

Στην συνέχεια την σκυτάλη για να επιτεθεί στον ανατολιτισμό παίρνει το άρθρο του Σωτήρη Πετρά «Τα υπαίθρια καφωδεία στην παραλία Τζιτζιφιών»⁸² περιγράφοντας τα δύο «σανιδένια καφέ αμάν» επικρίνοντας με ειρωνικό τρόπο τα άσεμνα ήθη που δημιουργεί αυτή η ατμόσφαιρα. Περιγράφει με χλευαστικό τόνο την ανατολίτικη ορχήστρα, η οποία βρίσκεται σε «Ένα παλιοςανιδένιο πάλκο» και αποτελείται από «ένα σαντούρι Σμυρνέϊκο και ένα βιολί – ο Θεός να βάλει το χέρι του». Την ορχήστρα επίσης πλαισιώνουν οι «κάπως ελευθέρων ηθών» τραγουδίστριες και χορεύτριες. Η «δίσ Σερανούς, διεθνής υψίφωνος της Αυτοκρατορικής όπερας της Ρώμης επί Νέρωνος. Ξανθή από το οξυζενέ και κόκκινη σαν την παπαρούνα από το κοκκινάδι. Το δεξί της και το αριστερό μπράτσο της στολίζουν δύο μεγάλοι σφραγίδες πτυχεία προφανώς τα οποία πήρε στο χέρι από τα Καφ-ωδεία που έχει σπουδάσει. Δίπλα στην κ. Σερανούς φιγουράρει η νεαρά δεσποινίς Ζαμπέρα [...] τελειόφοιτος και αυτή [...] αν και δεν ξέρει καλά ακόμη

⁸⁰Μήτσος Δελινός, Εμπρός, «Στο συνοικισμό» ,5-11-1928 (

⁸¹Βινίκιος Γεράνης, Μακεδονία, «Ο Αμανές» 3-5-1930

⁸²Πετράς Σωτήρης, Βραδυνή, «Τα υπαίθρια καφωδεία στην παραλία τζιτζιφιών», 25-7-1930

την Ελληνικήν γλώσσαν. [...] Δίπλα στην Ζαμπέρα να και η τρίτη δεσποινίς [...] η Δίς Ελένη ντιζέζ ‘τενοροβαρυτονόμπαση’ η οποία [...] συγκεντρώνει τις περισσότερες συμπάθειες ιδίως δε αρέσει την ώρα που παίζει το ντέφι και αυτή χορεύει τον χορό της κοιλιάς... Η συναυλία αρχίζει. Το σαντούρι και το βιολί το οποίον στριγκλίζει παίζει την ουβερτούραν ‘Ντούο σαντουρίνο’... ‘Άμαν Ντόχτωρ’... [...]. Μετά την ουβερτούραν έχομεν επίδειξιν τραγουδιού της τάξεως της κ. Σερανούς! Η ανεψιά της δίς Ζαμπέρα θα τραγουδήση την ρωμάντζα της Ανατολίτικης όπερας ‘Ταούκιοςκου’ πλήρη λαρυγγισμών και γαργάρων! Σ’ ένα γλέντι μια βραδυά, τάφιαξα με μια Σμυρνιά. Από την πλατεία:

-Πάψε κυρά μου γιατί τραγουδάς σάματι να κάνη στροφή το τράμ. [...].

Η Ζαμπέρα απαντάει:

-Σκάσε ρε συ, σαχλάκια (πρόζα)... Κι ύστερα πάλι «*Τάφιαξα με μια Σμυρνιά, σ’ ένα γλέντι μια βραδυά*».

Επακολουθεί χορός μετά πλαστικών εικόνων της δνίδος Ζαμπέρας «Κανκάν» μετά κουνημάτων κεφαλής και περιεχομένου του σουτιέν, και υπο τα ραγδαία χειροκροτήματα του κοινού, η ρωμάντζα τελειώνει». Πρόκειται για ένα άκρως ειρωνικό και απαξιωτικό άρθρο για τα ανατολίτικα καφέ αμάν, τους καθόλου καλούς μουσικούς από την άποψη της δεξιοτεχνίας του μουσικού τους οργάνου, την μη ευυπόληπτη κουλτούρα που διαδίδουν και το αγενές κοινό που απευθύνονται, ενώ φαίνεται ξεκάθαρα από τους όρους που χρησιμοποιούνται (π.χ. ντούο σαντουρίνο, όπερα, ουβερτούρα) πως ο αρθρογράφος είναι οπαδός της ευρωπαϊκής μουσικής και με βάση αυτήν κρίνει τους λαϊκούς μουσικούς των καφέ αμάν. Παρατηρείται επίσης η χρήση του όρου «σμυρνέϊκο» («ένα σαντούρι Σμυρνέϊκο και ένα βιολί). Αυτή η ορολογία φτάνει ως τις μέρες μας και φαίνεται έχει το ίδιο περιεχόμενο. Για πολλούς στην Ελλάδα, το πρωταρχικό στυλ του ρεμπέτικου διαμορφώνεται κατόπιν της έλευσης των προσφύγων από την Μικρά Ασία το 1923, ενώ τα τραγούδια τους ή ότι θυμίζει αυτά, υπάρχει η τάση να χαρακτηρίζονται γενικά ως «σμυρνέϊκα». «Εντούτοις, η χρήση του όρου «σμυρνέϊκο» είναι προβληματική και παραπλανητική, επειδή υπήρχαν τραγούδια από διάφορα άλλα μέρη, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Αδριανούπολη, τα οποία ήταν μέρος του ρεπερτορίου που οι Έλληνες χαρακτηρίζουν σαν «σμυρνέϊκο»⁸³.

⁸³Ορδουλίδης Νίκος, Η δισκογραφική καριέρα του Βασίλη Τσιτσάνη (1936-1983), Ανάλυση της μουσικής του και τα προβλήματα της έρευνας στην ελληνική λαϊκή μουσική, .ο, π., σελ. 38

Ένα από τα λιγοστά σχόλια όπου λείπει η επιθετική διάθεση προς τους αμανέδες δημοσιεύεται στην εφημερίδα «Εμπρός», το οποίο αναφέρεται στην ανατολίτικη ορχήστρα του κέντρου «Κρυστάλ», με την περιγραφή να στέκεται κυρίως στο αναπάντεχα νοσταλγικό κλίμα που προκαλεί ο ήχος των μανέδων στους πρόσφυγες. «[...] Η ορχηστρούλα εν τω μεταξύ ετοιμάζεται. Ο Λάμπρος κουρδίζει τη λύρα του, ο Σάκκος το ούτι του, ο Νάκης το κανόνι. Και στη μέση η Νίτσα η Πολίτισσα, που με τον αμανέ της σφάζει καρδιές. Μπροστά τους βρίσκεται ένα τραπεζάκι απ' το οποίο όλοι κάνουν κουράγιο. Το κανόνι (ένα είδος σαντουριού) δίδει το σημείον της ενάρξεως. Άκρα ησυχία... Η ορχήστρα αρχίζει. Παίζει ένα μερακλίδικο σκοπό, γεμάτο ανατολίτικο πάθος. Η λύρα με το γλυκό της ήχο σκορπά ρίγη συγκινήσεως. Δυο-τρεις δακρύζουν στην ανάμνηση του περασμένου καιρού. Και τώρα η σειρά της Νίτσας. Αρχίζει ένα αμανέ αμάν, αμάν. Αυτός δεν είναι αμανές είναι κάτι άλλο. Το πάθος, ο πόνος συνοδεύουν τη γλυκειά φωνή της Νίτσας. Κι όλος αυτός ο κόσμος, γοητευμένος, δεν κυττάζει παρά μόνον αυτήν. Αυτό το «αμάν» ανοίγει πληγές, ξαναφέρνει την παλιά ζωή στη μνήμη και μαζί μ' αυτά ανάβει τον πόνο και τη νοσταλγία των περασμένων. Και ο αμανές εξακολουθεί:

- Εγώ σκληρός γεννήθηκα, δε θέλω πια φιλία, να μη μου παραπονεθείς γιατί' είσ' εσύ αιτία.
- Καρδιά αν έχεις μέσα σου, λυπήσου με μικρό μου, λυπήσου για τον πόνο μου, λυπήσου τον καημό μου»⁸⁴.

Σε ακόμα ένα κείμενο αυτά τα τραγούδια φαίνεται πως ξυπνούν τις μνήμες των προσφύγων, επαναφέρουν την νοσταλγία και υπενθυμίζουν την καταγωγή.

Αξίζει να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο και την δημοσίευση, από άλλο ελληνικό μέσο, της δήλωσης του Κεμάλ για το τούρκικο τραγούδι και τον αμανέ πως πρέπει «να ανανεωθεί το άσμα και η μουσική των Τούρκων, διότι είχε μονότονος και αντιτίθεται προς το νέον δυναμικό πνεύμα, το οποίον εμπνέει το έθνος»⁸⁵.

Στην συνέχεια θα υπάρξει ένα ακόμα μοναδικό και πολύ ιδιαίτερο άρθρο, πολύ έξω από το γενικό κλίμα της προβληματοποίησης του ανατολικού τραγουδιού με τίτλο «Καθώς απλώνεται μακρόσυρτος και ανάβει να μεράκια ο αμανές...»⁸⁶. Το άρθρο περιγράφει το μαγαζί του Στραβαρίδη στην Καισαριανή όπου εμφανιζόταν ο ουτίστας Αγάπιος

⁸⁴ Σκανδάλης Κ., Εμπρός, «Ένα βράδυ στη Νέα Κοκκινιά», 12-9-1930

⁸⁵ Νέοι Καιροί, 4-7-1931

⁸⁶ Αντ. Γουν., Βραδυνή, «Καθώς απλώνεται μακρόσυρτος και ανάβει τα μεράκια ο αμανές», 12-8-1931

Τομπούλης, εξυμνώντας ειδικά τον αμανέ «Λεϊλά Καντοσού» και την μουσική της ανατολής. «Όταν φτάσετε στο τέρμα του συνοικισμού και κατεβείτε από το λεωφορείο, στα αφτιά σας θα φτάσουν οι ήχοι ανατολίτικης ορχήστρας. [...] Πάνω σε μια εξεδρίτσα είναι τοποθετημένη η ορχήστρα που αποτελείται από ένα σαντούρι, ένα βιολί, μια κοπέλα που παίζει ντέφι και ένα ούτι. Α, αυτό το άφησα τελευταίο. Και έχω τον λόγο μου. Ούτι παίζει ο Αγάπιος Τομπούλης. [...] Ξακουστός από την Πόλι, γιατί είναι το πρώτο ούτι της. Το ταξίμ και το Αρναούτ Κιόι χάρις σ' αυτόν μάζευαν τον κόσμο. Είναι ο άνθρωπος που συγκινείται. Για τον λόγο αυτό κατορθώνει να συγκινήσει και τους πιο ανίδεους της Ανατολίτικης ζωής. [...] Ένας ολόκληρος κόσμος, όρθιος παρακολουθεί το τραγούδι. Γέροι, γρηές, κοπέλες αφράτες, νόστιμες, παιδιά, όλοι αραδιασμένοι εκεί ώρες ολόκληρες ακούνε τα τραγούδια της πατρίδας των. Μια μεγάλη σειρά αναμνήσεων ξεπηδά και σπαράζει τις καρδιές τους. [...] Ο Τομπούλης όταν το κέφι έχει ανάψει, όταν νομίζει πως ο κόσμος βρίσκεται στην ψυχολογική κατάσταση που γεννά τον ενθουσιασμό αρχίζει τη «Λεϊλά Καντοσού». : *Σασλαρί λουλέ γιάρ κελίρ γκιουλό γκιουλέ μπίρ/ Πουσεσενέ αλίντζα νελέρ τσεκτίμ μπίν ελέ, Αμάν, Αμάν, Αμάν/ Κασί Γκιοζού σουρμελί γιουζού πουσκιουρμού μπενί μυχτούμ/ Ετίρ μπελερί...* Α, αυτόν τον αμανέ, η ορχήστρα και ο Τομπούλης δεν τον λένε όπως όλα τ' άλλα. Βγαίνει η φωνή του μέσα από την καρδιά του κ' η κοπέλα με το ντέφι δεν το τραγουδεί καθισμένη, ξεχασμένη αλλά ορθή και το ντέφι δε χτυπιέται από τα δάχτυλα μηχανικά. [...] Ούτε η γαλαρία το παρακολουθεί όπως όλα τ' άλλα. Το σιγανοψιθυρίζει». Το μοναδικό αυτό άρθρο κλείνει με το ιδιαίτερο και καλοδιάθετο σχόλιο με βάση το κλίμα που έχει αρχίσει να διαμορφώνεται, πως «ο ανατολίτικος κόσμος ξέρει να γλεντά». Από πολλές απόψεις πρόκειται για ένα γλυκό άρθρο ως προς τους πρόσφυγες και άκρως περιγραφικό όσον αφορά τον τρόπο επιτέλεσης των μανέδων. Ο Τομπούλης είναι δεξιοτέχνης στο ούτι και φαίνεται πως ο συντάκτης του κειμένου το αποδέχεται χωρίς κάτι να τον πειράζει, παρά τον συγχαίρει και προβάλλει την δεξιοτεχνία του μουσικού. Δείχνει καθαρά μεγάλη δεκτικότητα απέναντι στην μουσική των προσφύγων και προ πάντων στον μανέ ο οποίος δεν αποδίδεται καν στην ελληνική γλώσσα! Παρουσιάζει την στιγμή της εκτέλεσης του αμανέ με θεατρική διάθεση προσδίδοντας του ιεροτελεστική ατμόσφαιρα καθώς πρόκειται για μια στιγμή που έχει «ανάψει το κέφι», η τραγουδίστρια για να αποδώσει τον μανέ σηκώνεται όρθια και ο κόσμος δεν κάνει φασαρία παρά τραγουδάει σιγά.

Όσον αφορά την προ-μεταξική αναπαράσταση του είδους, τον Οκτώβριο του 1931 θα κάνει την εμφάνιση της η Σοφία Σπανούδη, η οποία θα εξελιχθεί σε έναν από τους πιο

σκληρούς πολέμιους του αμανέ κατά τον μεσοπόλεμο. Ο λόγος της Σπανούδη θα έχει και μια βαρύτερη σημασία καθώς η ίδια είναι επιφανής μουσικοκριτικός και ουσιαστικά εκπροσωπεί ένα μέρος του επίσημου πολιτισμού και της εγγράμματης και λόγιας κουλτούρας. Στο άρθρο της «Η μουσική και ο ελληνικός λαός»⁸⁷ θα βάλει στο στόχαστρο τα αμανεδοειδή και ρεμπετοειδή τραγούδια δείχνοντας την απέχθεια της με αρκετά έντονο τρόπο. Κατά τη δική της πρόσληψη, κατακρίνει τα παραπάνω αφού αυτά διαφθείρουν τα μουσικά ήθη του ελληνικού λαού. Συγκεκριμενοποιείται η αναφορά της με τα παραδείγματα των τραγουδιών «παξιμαδοκλέφτρα», «κακούργα πεθερά» καθώς επίσης αναφέρει και τον Ταμπαχανιώτικο Μανέ, των οποίων η απήχηση έχει φτάσει σε ανησυχητικά επίπεδα και όπως λέει πολύ χαρακτηριστικά «χασομερούν την τέχνη των ήχων στα βρωμερότερα επίπεδα της σαρκικής μουσικής ρυπογραφίας». Το σχόλιο της αρθρογράφου περί «θλιμμένων» απομεινariών «της σκλαβιάς και του χαμού» προσδίδει μια δυσάρεστη και μη εύθυμη ατμόσφαιρα αποκόπτοντας την νοσταλγική ματιά στην ανατολή, με αποτέλεσμα η μουσική αυτή να μην οδηγεί στον «διαυγέστατον ουρανόν της Ελλάδος». Ακόμα δίνει στον μανέ τις ιδιότητες των εμπορικών τραγουδιών τα οποία «συγκινούν πρόσκαιρα τα πλήθη και εξεγείρουν μόνον τα ζωώδη τους ένστικτα» με απώτερο σκοπό την μείωση της μουσικολογικής τους αξίας. Στο κλείσιμο του άρθρου η επιθετική μουσικός σχολιάζει τα ρεμπετοειδή και τα αμανεδοειδή τραγούδια, στολίζοντας το μουσικοποιητικό τους ιδίωμα με τον σκληρό χαρακτηρισμό «ως το άπαντον του χυδαιότερου ανατολισμού στον οποίον παραδέρνουν τα λαϊκά στρώματα». Η Σπανούδη ανάγει με αυτόν τον τρόπο την μουσικολογική της προσέγγιση η οποία διακατέχεται από εθνικιστικού περιτυλίγματος φόβους, σε κοινωνικό πρόβλημα των κατώτερων τάξεων. Στιγματίζοντας το ήθος των ρεμπέτικων αυτόματα παρακάμπτει την όποια μουσική αξία μπορεί υπάρξει, ενώ το ανατολικό πνεύμα του αμανέ τον ανάγει σε έναν μολυσμένο εχθρό που θέτει σε κίνδυνο το εθνικό φρόνημα.

Οι μανέδες από μια μερίδα ανθρώπων δεν αντιμετωπίζονται ως μουσική αλλά ως τα μισητά οθωμανικά υπολείμματα και αυτή η άποψη επανειλημμένα διατυπώνεται σε άρθρα εφημερίδων. Στην εφημερίδα Μακεδονία θα ξανακάνει την εμφάνιση του ο Βινίκιος Γεράνης σε ομότιτλο άρθρο όπως και νωρίτερα «Ο Αμανές»⁸⁸. Την αγανάκτηση του για αυτό το θέμα θα εκφραστεί ζητώντας μεγαλύτερη προσοχή λέγοντας: «Εγγραψα και άλλοτε δια τον αμανέν. Και διεμαρτυρήθην, διότι συνεχίζεται το θλιβερόν και νυσταλέον

⁸⁷Σπανούδη Σοφία, Η μουσική και ο ελληνικός λαός, Μουσική Ζωή, περιοδικό, έτος Β', τ. 1, σ. 4-5

⁸⁸Βινίκιος Γεράνης, «Ο αμανές», Μακεδονία, 21-10-1931

αυτό τραγούδι εις τον αιώνα δείγμα μιας δουλείας ψυχικής από την οποίαν δεν κατωρθώσαμεν ακόμη να απαλλαγώμεν. Επέρασαν, έγραφα, εκατό χρόνια από τότε που απηλευθερώθημεν από τον τουρκικόν ζυγόν, δεν κατωρθώσαμεν όμως ν' απαλλαγώμεν από τον αμανέν». Με αφορμή συναυλία Τούρκων μουσικών που όπως μας πληροφορεί πραγματοποιήθηκε δύο μέρες νωρίτερα, κατά την άποψη του, το κοινό «υπεδέχθει με κρυφά γέλοια τον αμανέν. Βεβαίως χειροκρότησε τους Τούρκους καλλιτέχνας. Το έκαμεν όμως από λεπτότητα και ευγένειαν. Πολλοί ήσαν εκείνοι που εχασμώντο ή εκοιμώντο κατά την διάρκειαν της εκτελέσεως και ξυπνούσαν μόνο δια να χειροκροτήσουν». [...] Το ψυχοθρόρον αυτό σύστημα μουσικής που εδηλητηρίασε τόσας γενιάς, τείνει εις αφανισμόν. [...] Μαζί με όλας τας αθλιότητας της δουλείας πρέπει να λείψει και ο αμανές».

Στην Τουρκία, τον Ιούλιο του 1933, ο τούρκικος σύνδεσμος «Τούρκοι εγκρατείς», ζητάει από τον Κεμάλ την απαγόρευση των μανέδων. Το συγκεκριμένο αίτημα θα δημοσιευθεί στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Έθνος⁸⁹, παρακινώντας την ελληνική κυβέρνηση να ακολουθήσει το παράδειγμα των Τούρκων και να πράξει το ίδιο. Σε αυτό το άρθρο, το οποίο τιτλοφορείται ως «Αμανέδες», δεν γίνεται αναφορά μουσικολογικού ενδιαφέροντος, όπως συνηθίζεται, ως προς την μορφή του είδους (ανατολισμός). Ο συντάκτης πληροφορεί πως ο αμανές απαγορεύεται καθώς «άγει εις οινοποσίαν και το εξ αυτού μεράκι εις μαχαιρώματα» για να τελειώσει, κατά την άποψη του, την κριτική προς τον τρόπο διασκέδασης που «ως μουσική μεταβάλλει την ταβέρνα εις προθάλαμον φυλακής», θέτοντας τον ως πρόβλημα κοινωνικής συμπεριφοράς. Ίδιο σχόλιο συμπεριφοράς θα γίνει στην εφημερίδα «Μακεδονία» όπου «[...] Δια τους μερακλήδες, παραφωνία και ξεκούρδισμα και αηδία είναι ο Μπαχ και ο Μπετόβεν, όχι ο αμανές και η γυφτοπούλα. Ο Μπετόβεν δεν στενάζει, ενώ ο αμανές του Νταλγκά αναλύει τους καϋμούς των νταήδων»⁹⁰. Η απρεπή συμπεριφορά που ακολουθεί τους αμανέδες εκφράζεται με ειρωνική διάθεση από τους νταήδες μερακλήδες οι οποίοι αδυνατούν να βρεθούν στην επιθυμητή για αυτούς κατάσταση ακούγοντας συνθέσεις της λόγιας ευρωπαϊκής και δυτικής μουσικής. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι προφανή τα σχόλια περί κοινωνικής συμπεριφοράς και παρατηρείται η προσπάθεια στιγματισμού μέσω στερεοτύπων, μιας μορφής τραγουδιού όπως οι μανέδες.

⁸⁹Χ., Έθνος, «Αμανέδες», 25-7-1933

⁹⁰Βλ. Μανιάτης Δ., Μανέδες Πώς η ψυχή μου σέρνεται μαζί σας, ό. π., σελ. 88. Άρθρο στην εφημερίδα Μακεδονία, 10-2-1932

Παραμένουμε στο ίδιο μήκος κύματος όπου θα κινηθεί ένα χρόνο αργότερα το άρθρο «Πρόσφυξ και ο αμανές»⁹¹. Εδώ δίνεται η πληροφορία πως ο Κεμάλ απαγόρευσε τον αμανέ στην Τουρκία και πως πλέον ο αμανές είναι και αυτός «μόνο» πρόσφυγας, αφού δεν ακούγεται τώρα στην γειτονική μας χώρα παρά αποκλειστικά στην Ελλάδα στους συνοικισμούς των προσφύγων.

Η συνέχεια είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Όλα αυτά θα εμπνεύσουν τον Παύλο Παλαιολόγου να ξεκινήσει μια σειρά άρθρα που πραγματεύονται το ζήτημα. Ο σκοπός του ήταν να τοποθετηθούν για τον μανέ κορυφαίες μορφές της μουσικής της εποχής και εξέχοντες μουσικολόγοι, ώστε η αντίθεση του προς αυτό το μουσικό ιδίωμα, να αποκτήσει περαιτέρω δυναμική και να στηριχθεί στην πιο στέρεα βάση των «ειδικών» της μουσικής τέχνης. Τα άρθρα με τα πρόσωπα που τοποθετούνται, απαρτίζονται κατά σειρά δημοσίευσης από τους Καλομοίρη, Ψάχο, Σπανούδη, Μητρόπουλο και Σφακιανάκη. Στις 9-11-1934 θα μιλήσουν πάνω στο θέμα του αμανέ οι Καλομοίρης και Ψάχος⁹². Ο Καλομοίρης θα τοποθετηθεί πάνω στο ζήτημα του αμανέ για την ενδεχόμενη καταγωγή του από την αρχαία ελληνική μουσική και την βυζαντινή μουσική⁹³, προσδίδοντας του με τον τρόπο αυτό ελληνικότητα. Βασικό στοιχείο της δήλωσης του είναι πως ο ίδιος προτιμάει τον αμανέ σε σχέση με τα *τανγκό* και τα *φοξ τροτ* καθώς βλέπει την διαφθορά της μουσικής καλαισθησίας, ενώ αντίθετα η ελληνική μουσική αισθητική, κατά την άποψη του, δεν απειλείται από τα ανατολικά μουσικά ιδιώματα. Με όμοιο τρόπο και ο Ψάχος, με τη σειρά του, θα κάνει λόγο για στοιχεία που μπορούν να συνδέσουν τον αμανέ με την αρχαία Ελλάδα και την μουσική της.

⁹¹Πρωία, «Πρόσφυξ και ο αμανές»7-11-1934

⁹²Παλαιολόγου Παύλος, Αθηναϊκά Νέα, «Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος», 9-11-1934

⁹³Η εκδοχή της σχέσης του ρεμπέτικου με την βυζαντινή μουσική είναι ιδιαίτερα έντονη στα μεταπολεμικά χρόνια. Ενδεχομένως πρόκειται για απόπειρα αποδοχής των ρεμπέτικων ως κομμάτι μιας ιστορικής συνέχειας του «ελληνισμού» στα βάθη των χρόνων. Συγκεκριμένα ο Στελλάκης Περπινιάδης σε ραδιοφωνική συνέντευξη που παραχωρεί στην Σοφία Μιχαλίτση Τάγκα αναφέρεται στους μανέδες, φανερώνοντας μια μαρτυρία που είναι σχετικά δύσκολο να διακρίνει κανείς κατά πόσο πρόκειται για ειλικρινής πεποίθηση ή σκοπιμότητα, ματαιοδοξία, ακόμα και αυτολογοκρισία. Ίσως ο Στελλάκης Περπινιάδης μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο απόδοσης κύρους και αποδοχής κάνει λόγο για την σχέση του ρεμπέτικου με την βυζαντινή μουσική, την οποία ταυτίζει με την τούρκικη μουσική: «Είχε μια συνάφεια η βυζαντινή μουσική με τη ρεμπέτικη μουσική, με τη λαϊκή μουσική της τότε εποχής, διότι υπήρχαν οι αμανέδες. Υπήρχαν οι αμανέδες οι αλά τούρκα και οι σμυρναϊκοί, οι οποίοι δεν είχαν καμία σχέση με την βυζαντινή μουσική». Για περισσότερα βλ. Ορδουλίδης Νίκος, Συννεφιασμένη Κυριακή και τη Υπερμάχω, Καθρέφτισμα ή Αντικατοπτρισμός, εκδ. Fagotto Books, Αθήνα, 2017, σελ. 19-69

Την επόμενη μέρα θα παρουσιάσει την άποψη της η Σπανούδη⁹⁴. Όπως και στο παρελθόν δεν θα κρύψει την απέχθεια της προς τον αμανέ. Θα ακολουθήσει την παλιά της στάση επαυξάνοντας την αντίθεσή της. Εξαπολύει εκ νέου επίθεση προσθέτοντας τώρα την κατηγορία πως ο αμανές «κατεργάζεται ανενόχλητος και εκ του ασφαλούς την αναπόδραστη διαστροφή του μουσικού ενστίκτου του ελληνικού λαού» με σαφή υπαινιγμό ως προς την νόμιμη αναπαραγωγή του και την ορθότερη απομόνωση του. Χωρίς περιστροφές απαιτεί σκληρή στάση απέναντι στον αμανέ δικαιώνοντας τον τίτλο του άσπονδου εχθρού. Ως επίλυση της μουσικής «μόλυνσης» θεωρεί την διά παντός έξοδο του από την ελληνική κουλτούρα, ζητώντας «να χτυπηθή αλύπητα ο αμανές και τα βρωμερά παρακλάδια του. Να εξοστρακισθούν μια για πάντα από την γη της Ελλάδας.». Τέλος, όπως και ο Παπαντωνίου στο παρελθόν, θα προτείνει την επιβολή βαριάς φορολογίας στους δίσκους και πρόστιμα σε αυτούς που τους τροφοδοτούν σε Αίγυπτο και Αμερική καθώς αυτοί οι δίσκοι δυσφημούν την Ελλάδα στις χώρες του εξωτερικού.

Την σειρά των άρθρων του Παυλόπουλου ακολουθούν οι παρεμβάσεις του Δημήτρη Μητρόπουλου και του Διευθυντή του Ελληνικού Ωδείου Δημήτριου Σφακιανάκη⁹⁵. Ο Δημήτρης Μητρόπουλος θα εκφράσει ανοιχτά για την αντιπάθεια του προς τον αμανέ. Εκεί όμως που θα έπρεπε να επικεντρωθεί το ζήτημα σύμφωνα με την γνώμη του είναι η τζαζ, την οποία θεωρεί πιο επικίνδυνη για την πρόοδο της ελληνικής μουσικής, σε αντίθεση με τον αμανέ που δεν βλέπει να διατρέχει κάποιο κίνδυνο η μουσική μας κουλτούρα. Ο Δημήτριος Σφακιανάκης τώρα αναγνωρίζει πως ο αμανές αποτελεί μέρος μιας πολύχρονης παράδοσης και κατ' επέκταση η αποβολή του από τα μουσικά δρώμενα θα είναι ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα αφού «δεν είναι δυνατόν να λείψει μια μουσική που έχει ζήσει χιλιάδες χρόνια». Πάντως και ο τελευταίος μουσικός, το μόνο θέμα που βλέπει και που θα μπορούσε να τεθεί ως επικίνδυνο πρόβλημα είναι κατά τα λεγόμενα του «ο εθισμός της τρέχουσας ακοής σε μακρόσυρτους ρυθμούς και μελωδίες». Συμπερασματικά, ο Παυλόπουλος δεν κατόρθωσε να οικοδομήσει μια βαριά πολεμική απέναντι στον αμανέ, καθώς κρατήθηκε μια μετριοπαθής στάση και μάλιστα πολύ μακρινή από ενδεχόμενα απαγόρευσης του είδους και αναγωγής του σε κίνδυνο, με σαφή εξαίρεση βέβαια την ιδιαίτερη επικριτική Σπανούδη, ενώ θα διακόψει την καμπάνια του διότι όπως είπε ο ίδιος «πολύ φοβούμεθα ότι θα ευρύνωμεν το δίκτυον των συνηγόντων του αμανέ.».

⁹⁴Παλαιολόγου Παύλος, Αθηναϊκά Νέα, «Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος», 10-11-1934

⁹⁵Παλαιολόγου Παύλος, Αθηναϊκά Νέα, «Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος», 11-11-1934

Η συνέχεια θα είναι αρκετά δύσκολη για τον μανέ καθώς ξεκινάει μια περίοδος στον Τύπο σκληρής κριτικής απέναντι του⁹⁶. Η εφημερίδα του Πειραιά «Θάρρος»⁹⁷ επαναφέρει την είδηση πως οι αμανέδες είναι πλέον απαγορευμένοι και μη αποδεκτοί στην Τουρκία επιβεβαιώνοντας τις καταργητικές τακτικές του Κεμάλ. Ο ειρωνικός τόνος ότι τώρα αμανέδες «θα ακούουν μόνον οι... Έλληνες εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς» αποκαλύπτει τις βαθύτερες επιθυμίες του αρθρογράφου.

Στην ίδια εφημερίδα λίγο καιρό μετά θα δημοσιευθεί ένα άρθρο με τίτλο «ο αμανές»⁹⁸. Καταγγέλλεται η δημοτικότητα του μανέ και η πολύ μεγάλη παρουσία του στους δίσκους γραμμοφώνου έναντι του μικρότερου αριθμού δημοτικών τραγουδιών, με το σχόλιο αγανάκτησης πως «απλούστατα, οι βρωμεροί αμανέδες εξορισθέντες από τον τόπον τους ευρήκαν εις την Ελλάδα μίαν δευτέραν πατρίδα, ενώ η εθνική μουσική των Ελλήνων πηγαίνει περίπατον».

Η προκήρυξη διαγωνισμού τραγουδιού και η επικείμενη συναυλία «σοβαράς μουσικής» με σκοπό να αναδειχτούν τα γνήσια ελληνικά δημιουργήματα, τα οποία με την σειρά τους θα απαλλάξουν την ελληνική μουσική από τον μισητό αμανέ, αποτέλεσε αφορμή του άρθρου «για να νιώση ο λαός τη χαρά της μουσικής»⁹⁹. Εδώ, στο πνεύμα του διαγωνισμού, έγινε προσπάθεια να ανιχνευτούν τα αίτια της «αμανεδοκρατίας» που επικρατεί στην χώρα και φυσικά η καταγγελία του είδους.

Ο εμβληματικός φορέας του ανατολίτικου ακούσματος Αντώνης Νταλκάς θα προβληθεί για τις επιλογές που σημαίνουν στροφή προς πιο εξευρωπαϊσμένους ήχους. Οι ενοχλητικές μελωδίες του σαντουριού και του μπαγλαμά δεν αποτελούν τίποτα άλλο παρά σημάδια της πολιτιστικής κατωτερότητας, ωστόσο θα τα αντικαταστήσει με το ακορντεόν και το μπάντζο, παίζοντας στην ταβέρνα «σπανιόλικες καντσονέτες και γλυκανάλατα ταγκό»¹⁰⁰.

Έπειτα από λίγους μήνες θα τοποθετηθεί στο θέμα ο Σωτήρης Σκίπης. Πρόκειται για έναν εκπρόσωπο της λόγιας κουλτούρας, προσδίδοντας βαρύτερη σημασία στα σχόλια γύρω από τον αμανέ, εξ' αιτίας της ιδιότητας του ακαδημαϊκού. Προφανώς

⁹⁶ Φαίνεται πως «το ένα σκέλος του ρεμπέτικου (σμυρναϊκό-αμανέδες) γινόταν εν τινί μέτρω ανεκτό - παρά τις εξαιρέσεις - από σημαίνοντες φορείς του επίσημου πολιτισμού, σε αντίθεση με την κυρίαρχη τάση της τρέχουσας αρθρογραφίας, δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο και με το πειραιώτικο ρεμπέτικο». Βλ. Βλησίδης Κώστας, Όψεις του ρεμπέτικου, ό, π., σελ. 20-21

⁹⁷ Θάρρος, «Εξαντρίκ», 15-11-1934

⁹⁸ Θάρρος, 14-1-1935 («Ο αμανές»)

⁹⁹ Γερ. Β., Ηχώ της Ελλάδος, Για να νιώση ο λαός την χαρά της μουσικής», 27-5-1935

¹⁰⁰ Έθνος, «Ένα ποτήρι ρετσίνα με ανιό αλα Παριζιέν», 9-2-1935

προβληματισμένος, βρίσκεται στο ίδιο πνεύμα απέχθειας απέναντι στην ανατολικότητα. Ο ίδιος θεωρεί δυσάρεστη την κατάσταση που έχει πλέον διαμορφωθεί καθώς όπως περιγράφεται, η μεγάλη μερίδα του λαϊκού κόσμου βρίσκεται να ακουμπάει φιλικά και να διασκεδάζει με τον «αμανέ ή με κανένα ντερμπεντέρικο τραγούδι της φυλακής που μιλάει για τα σίδερα και για τους λεβέντες ή για τα στενά του Χαροκόπου που είναι για τα σίδερα»¹⁰¹. Πάλι στην ίδια ατμόσφαιρα και καθώς εκκολάπτεται το καθεστώς της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, ο Πάνος Σπάλας διαμαρτύρεται για τους ανενόχλητους απαίσιους ήχους και τις κακές εκκωφαντικές κραυγές του «απαγορευμένου στην Τουρκία αμανέ» και των μάγικων και χυδαίων επιθεωρήσεων¹⁰².

2.5 Συγκεντρωτικά απόψεων και τάσεων

Τα άρθρα που παρουσιάστηκαν βρίσκονται στον Τύπο της εποχής του μεσοπολέμου, μέχρι την έναρξη της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου. Προφανώς ανεξάρτητος Τύπος δεν υπάρχει, αλλά κάθε εφημερίδα έχει τις δικές της επιρροές πολιτικές, κοινωνικές, προσωπικές κ. τ. λ. Οι δύο μεγάλοι πόλοι στην πολιτική ζωή αποτελούνται από το στρατόπεδο των βενιζελικών και στην αντίπερα όχθη των αντιβενιζελικών, ωστόσο φαίνεται να υπάρχει γενικότερη στρατηγική σύμπλευση και στράτευση στην πρόσληψη των μανέδων, πέρα βέβαια από τις σκόρπιες φωνές που βρίσκονται σε εφημερίδες και των δυο πλευρών.

Όσον αφορά τις εφημερίδες που στέκονται φιλικά απέναντι στο στρατόπεδο των αντιβενιζελικών κύκλων, έχουμε το αποτέλεσμα της μη αποδοχής των αμανέδων. Η εφημερίδα ΣΚΡΙΠ είναι ένα φύλλο ειδήσεων και πολιτικής ανάλυσης, με τον χαρακτηρισμό του φιλοβασιλικού οργάνου. Ουσιαστικά διακατέχεται από τον στέρεο και φανατικό αντιβενιζελικό χαρακτήρα πριν ακόμα τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, χαρακτηρίζοντας ανοιχτά και χωρίς δισταγμό τον Ελευθέριο Βενιζέλο ως «προδότη» και προπαγανδίζοντας παράλληλα ανοικτά υπέρ του Βασιλιά Κωνσταντίνου¹⁰³. Πρόκειται για ένα φιλομοναρχικό όργανο που αναπτύσσει τις φιλογερμανικές του απόψεις πριν ακόμα τον Εθνικό Διχασμό. «Το 1920 αποδέχεται με υπερηφάνεια τον τίτλο της «αντίδρασης», ως στρεφόμενης εναντίων των «επαναστατικών ενστίκτων» των βενιζελικών, της

¹⁰¹Βραδυνή, «Λαός που δεν τραγουδάει...» 18-5-1935, «Λαός που δεν τραγουδάει...»

¹⁰²Χρονογράφος, «Τα μεγάφωνα» 28-5-1936, «Τα μεγάφωνα»

¹⁰³Παναγιωταρέα Άννα, Δύο δικτατορίες και ένα σκάνδαλο. Εκδ. Λιβάνης, Αθήνα, 2008, σελ. 52

«αναληφθείσης επιχειρήσεως των προς ανατροπήν του συντάγματος», του «ιδρυθέντος δια της βίας δικτατορικού κράτους»¹⁰⁴.

Στις αντιβενιζελικές εφημερίδες συγκαταλέγεται επίσης η εφημερίδα Πρωία η οποία εκδίδεται κατά την διάρκεια της δικτατορίας Πάγκαλου χαρακτηρίζοντας την ως «αδυσώπητου ανάγκης» και υποστήριζε όπως και οι άλλες αντιβενιζελικές εφημερίδες πως οι βενιζελικοί το 1917 είχαν παραβεί τις ελευθερίες των πολιτών, με αυτές να αποκαθίστανται μετά τα γεγονότα του 1920 στηρίζοντας και τον Ι. Μεταξά. Το λεξιλόγιο της κινείται γύρο από την «τάξη και πειθαρχία» και «εθνική ενότητα και ψυχική ενότης του Έθνους». «Θεωρούσε ότι η βασιλευομένη δημοκρατία, την επανίδρυση της οποίας υποστήριξε ο αντιβενιζελικός πολιτικός κόσμος, μπορούσε να εγγυηθεί την εσωτερική σταθερότητα και να εξισορροπήσει την τάση των βενιζελικών προς τα κινήματα και τις αυθαιρεσίες. [...] Συνέχισε την κυκλοφορία της επι της δικτατορίας Μεταξά κατά την οποία υποστήριξε το καθεστώς»¹⁰⁵.

Στον ίδιο πολιτικό πόλο βρίσκεται και η εφημερίδα Βραδυνή, η οποία αποτελεί ημιεπίσημη εφημερίδα του Λαϊκού Κόμματος¹⁰⁶. Πρόκειται για μια πολιτική εφημερίδα με έντονη την αντικομμουνιστική προπαγάνδα όπως και οι άλλες αντιβενιζελικές εφημερίδες και με ξεκάθαρη εθνικιστική στάση, με την προβολή το 1931 της ακραίας εθνικιστικής και αντισιμιτικής οργάνωσης «Εθνική Ένωσις Ελλάς». «Το 1932 καλούσε σε αντεπανάσταση έναντι των βενιζελικών, ενώ μετά το κίνημα του 1935 καλλιέργησε ιδιαίτερα το διχαστικό κλίμα. Στήριξε την προπαγάνδα υπέρ της παλινόρθωσης της βασιλείας στη συναίρεση του «κομμουνισμού» με την «δημοκρατία», στην επίκληση της «σύμπραξης της Μόσχας με τους βενιζελικούς κεφαλαιοκράτες». [...] Αργότερα προετοίμασε ιδεολογικά την υποδοχή της μεταξικής δικτατορίας, της οποίας τελικά την εγκαθίδρυση νομιμοποίησε στη βάση κυρίως του κομμουνιστικού κινδύνου»¹⁰⁷.

Ακόμα στους φιλοβασιλικούς κύκλους τοποθετείται και η εφημερίδα Θάρρος με μεγάλο αριθμό αντιβενιζελικών άρθρων και γελοιογραφιών¹⁰⁸ και η εφημερίδα Νέοι

¹⁰⁴Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 4, ό. π., σελ. 106

¹⁰⁵Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 3, ό. π., σελ. 568

¹⁰⁶«Καλούσε το 1932 το λαό σε αντεπανάσταση εναντίων των βενιζελικών, ενώ μετά το κίνημα του 1935 καλλιέργησε ιδιαίτερα το διχαστικό κλίμα παρότι μιλούσε για αποκατάσταση της εθνικής ενότητας. Στήριξε την προπαγάνδα της υπέρ της παλινόρθωσης της βασιλείας στη συναίρεση του «κομμουνισμού» με τη «δημοκρατία», στην επίκληση της σύμπραξης της Μόσχας με τους βενιζελικούς κεφαλαιοκράτες». Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις βλ. Παπαδημητρίου Δέσποινα, Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα, ό. π., σελ. 73

¹⁰⁷Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 1, ό. π., σελ. 395

¹⁰⁸Βλ. Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 2, ό. π., σελ. 397

Καιροί. Η τελευταία είναι μια πιο μετριοπαθής εφημερίδα με κύρια δραστηριότητα στα ιστορικά, επιστημονικά και λογοτεχνικά άρθρα τα οποία συνήθως δεν βρίσκονταν στο επίκεντρο των εξελίξεων. Η πολιτική της τοποθέτηση βρίσκεται απέναντι στις δράσεις των βενιζελικών και σε κρίσιμες πολιτικές φάσεις και γεγονότα, υπήρξαν πρωτοσέλιδες παρεμβάσεις με την υπογραφή του εκδότη¹⁰⁹.

Στην γνωριμία μας με τα έντυπα του αντιβενιζελικού χώρου παρατηρείται μόλις ένα άρθρο που δεν θα ξεσπαθώσει εναντίων των αμανέδων. Πρόκειται για ένα δημοσιευμένο κείμενο στην εφημερίδα Βραδυνή, το οποίο χρονολογείται στις 12-8-1931, με τίτλο «Καθώς απλώνεται μακρόσυρτος και ανάβει τα μεράκια ο αμανές» και αποτελεί εξαίρεση στην συνολική ατμόσφαιρα. Όσο για τα υπόλοιπα που χαρακτηρίζονται αρνητικά για την περίπτωση των αμανέδων, βρίσκουμε ένα άρθρο στο Σκρίπ, δύο στην Βραδυνή, δύο στο Θάρρος, ένα στην Πρωία και ένα στους Νέους Καιρούς.

Παρόμοια κατάσταση βρίσκουμε στα έντυπα του αντίπαλου πολιτικού πόλου της μεσοπολεμικής εποχής. Καλύτερα «η διάσπαση των δυο παρατάξεων σε διακριτές τάσεις συμβάλει, πέρα από τις συγκλίσεις, σε μια πολυϊστορία»¹¹⁰. Σύμφωνα με την ανάλυση των ιστορικών, μια από τις εφημερίδες που βρίσκονται στο πλευρό του Ελευθέριου Βενιζέλου και συναντάμε αρθρογραφία περί του αμανέ είναι η εφημερίδα Μακεδονία που από το 1915 τάσσεται υπέρ του Βενιζέλου. Ουσιαστικά γίνεται λόγος για μια φιλελεύθερη εφημερίδα, η οποία ιστορικά είναι η μόνη που έγραψε την περίοδο του κινήματος του Βενιζέλου πως ο βασιλιάς Κωνσταντίνος δεν πρέπει να επιστρέψει ξανά στην Ελλάδα. «Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία και στην περίοδο του μεσοπολέμου εξακολούθησε τη φιλελεύθερη και δημοκρατική γραμμή της, τοποθετημένη στον κεντρώο χώρο»¹¹¹.

Επίσης η εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα η οποία στηρίζει την επανάσταση του 1922 ως μια προσπάθεια «αδελφώσεως των Ελλήνων» και ασκεί κριτική στο κίνημα του 1933 καθώς οι δικτατορίες ανεξαρτήτως δεν διαφέρουν μεταξύ τους, με τα ιδρυτικά μέλη της να αποτελούν υπουργοί και σημαντικά στελέχη στο κόμμα των Φιλελευθέρων¹¹². Αποτέλεσε έναν συνεπή αναμεταδότη των απόψεων του Ελευθέριου Βενιζέλου. Οι προθέσεις της εφημερίδας είναι να διαφωτίσει «την κοινή γνώμη περί της ανάγκης εγκαθίδρυσης της

¹⁰⁹Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 3, ό. π., σελ. 289

¹¹⁰Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, ό. π., σελ. 75

¹¹¹Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 3, ό. π., σελ. 90

¹¹²Μακρυδημήτρης Αντώνης, Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2000, σελ. 78

αβασίλευτης δημοκρατίας, πέρα από βίαιες ανατροπές και στο πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας. [...] Διευκρίνισε ότι υπήρξε ανέκαθεν αντίθετο «προς πάσαν βίαιαν λύσιν του εσωτερικού προβλήματος της χώρας». Θεωρούσε εξάλλου επικίνδυνες τις θεωρίες που προέβαλαν τις δήθεν «μοντέρνες» αρχές του φασισμού και του χιτλερισμού. Επί δικτατορίας Μεταξά συνέχισε την κυκλοφορία του, υφιστάμενο τις συνέπειες της λογοκρισίας»¹¹³.

Ακόμα η εφημερίδα Εμπρός με εκδότη τον Καλοπαθάκη, ο οποίος το 1909 υποστήριξε τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και την Επανάσταση στο Γουδή, ωστόσο στάθηκε επιφυλακτικός απέναντι στον Ελευθέριο Βενιζέλο και στον Εθνικό Διχασμό βρίσκεται στο πλευρό του Βασιλιά. Έπειτα όμως από τις επιτυχίες του Βενιζέλου στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, υποστηρίζει τις προσδοκίες των Φιλελευθέρων.

Ένα ακόμα έντυπο είναι τα Αθηναϊκά Νέα με εκδότη τον Δημήτριο Λαμπράκη¹¹⁴. Ο ίδιος την περίοδο του Εθνικού Διχασμού αποτελεί στενό συνεργάτη της δημοκρατικής κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου, ενώ φυλακίζεται από τους βασιλόφρονες για την δημοσίευση ενός εγγράφου σχετικού με την παράδοση του οχυρού Ρούπελ στους Γερμανούς από τον Κωνσταντίνο. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 και την φυγή του Ελευθερίου Βενιζέλου από την χώρα, ο Δ. Λαμπράκης προτάθηκε για να αναλάβει την αρχηγία του Κόμματος Φιλελευθέρων. Πρόκειται για μια μεγάλη φιλελεύθερη εφημερίδα που από το πρώτο φύλλο της γίνεται εμφανής η ταύτιση με τον Ελευθέριο Βενιζέλο «Κατά της αναρχίας, κατά της αντιδράσεως». «Το 1935 και το 1936 δημοσιεύει μια σειρά άρθρων που αναφέρονται στον Εθνικό Διχασμό και τη μικρασιατική εκστρατεία, σε μια προσπάθεια ενδυνάμωσης των αντιμοναρχικών αισθημάτων και με έκδηλο τον φόβο για το μέλλον της αβασίλευτης δημοκρατίας»¹¹⁵.

Ακόμα μια εφημερίδα της φιλελεύθερης μεριάς είναι η εφημερίδα Έθνος. Αυτή η βενιζελική εφημερίδα κρατάει πιο μετριοπαθή στάση και χαρακτηρίζεται από καλύτερες και πιο συγκροτημένες πολιτικές αναφορές. «Περισσότερο ακριβής από τις άλλες στη διατύπωση του πολιτικού της λόγου, απευθυνόταν σε ένα μορφωμένο ή σχετικά μορφωμένο αναγνωστικό κοινό. Οι τίτλοι, περιεκτικοί και σαφείς, αντιστοιχούσαν πλήρως προς το περιεχόμενο των άρθρων που συνόδευαν»¹¹⁶.

¹¹³Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 2, ό. π., σελ. 106

¹¹⁴Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, ό. π., σελ. 75

¹¹⁵Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 2, ό. π., σελ. 127

¹¹⁶Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 2, ό. π., σελ. 58

Στην περίπτωση του στρατοπέδου των πολιτικών συμμάχων του Βενιζέλου παρατηρείται η απαξίωση απέναντι στους μανέδες. Υπάρχει ταύτιση με τους αντιβενιζελικούς στο περιεχόμενο του κατηγορητηρίου, που έχει να κάνει με τον φόβο περί μόλυνσης της εθνικής μουσικής από τα οθωμανικά αμανεδοειδή ηχητικά παράσιτα. Οι θύμισες που ακολουθούν την «εθνική ταυτότητα» αυτού του τραγουδιού, προσβάλλουν την μνήμη και την ιστορία της χώρας. Κατ' επέκταση ο ανατολικός πυλώνας που λέγεται αμανές βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με την πολιτισμένη Ευρώπη καθώς και με την πορεία της Ελλάδας που αναζητά μια θέση σ' αυτήν. Στα έντυπα αυτού του χώρου συναντήσαμε τέσσερεις θετικές προσεγγίσεις για τους αμανέδες, κυρίως γύρο από μια νοσταλγική ατμόσφαιρα για την ζωή στην Μικρά Ασία και όχι τόσο από μουσικολογική προσέγγιση, σε αντίθεση με την μόλις μια των αντιβενιζελικών εντύπων. Τα δύο από τα τέσσερα άρθρα που βρίσκονται στα βενιζελικά έντυπα δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα Εμπρός και το τρίτο στην εφημερίδα Μακεδονία. Επίσης τα άρθρα στα Αθηναϊκά Νέα («Ο τελευταίος ανταλλάξιμος» κ. τ. λ.) μπορούμε να τα δεχτούμε σαν ένα ενιαίο κείμενο, όπως επίσης και αποσπασματικά. Σ' αυτή τη περίπτωση, η δημοσιογραφική προσδοκία ίσως να ήταν η δημιουργία ενός δυσμενέστερου κλίματος για το συγκεκριμένο είδος τραγουδιού, όμως αυτό δεν αρκεί για να τοποθετηθούν στους «φίλους» του αμανέ, αφού πέρα από την ξεκάθαρη Σπανούδη και ο Μητρόπουλος με τον Σφακιανάκης αντιτίθενται στους αμανέδες με την διαφορά του μετριοπαθούς λόγου. Παρ' όλα αυτά πρόκειται για πολύ σημαντικές μουσικολογικές τοποθετήσεις. Σε αυτά αξίζει να προσέξουμε την τοποθέτηση του Καλομοίρη και του Ψάχου αν δούμε αποσπασματικά τον «τελευταίο ανταλλάξιμο» στα Αθηναϊκά Νέα, που είναι το μόνο από τα τρία που υπερασπίζεται την ύπαρξή τους.. Ωστόσο και στη μια και στην άλλη περίπτωση, πρόκειται για ένα πάρα πολύ μικρό αριθμό, που φυσικά δείχνει πως υπερέχει το κλίμα της εθνικιστικής και ορισμένες φορές ηθικολογικής κινδυνολογίας, αλλά και της συνεχούς απαξίωσης. Εν τέλει στις εφημερίδες των βενιζελικών τα τέσσερα από τα δεκατρία άρθρα δεν αντιτίθενται στην απομάκρυνση των αμανέδων.

Η δικτατορία του Μεταξά βρίσκεται προ των πυλών και οι εξελίξεις που ακολουθούν, κατευθύνουν στον διαχωρισμό της θέσης και της αντιμετώπισης του αμανέ πριν και μετά την επικράτηση του καθεστώτος. Στον Τύπο καταγράφεται η αρνητική στάση με μεγάλη πλειοψηφία. Οι θετικές τοποθετήσεις πάνω στο θέμα του μανέ στον μεσοπόλεμο, μέχρι την έναρξη της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου και σύμφωνα με τα κείμενα που παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία είναι μόνο πέντε. Σε αυτά

μουσικολογική προσέγγιση εμφανίζουν οι απόψεις του Καλομοίρη και του Ψάχου ενώ τα υπόλοιπα κινούνται γύρω από ένα νοσταλγικό πνεύμα. Αν τα δούμε συγκεντρωτικά μαζί με το περιοδικό Μουσική Ζωή και μικρότερα έντυπα όπως η Ηχώ της Ελλάδος και τον Χρονογράφο, μιλάμε για 24 κείμενα, με τα 19 να είναι αντίθετα στην συνέχιση και την διάδοση του μανέ. Παρατηρείται πως η κύρια αρθρογραφία βρίσκει την τοποθέτηση της λόγιας κουλτούρας και της ακαδημαϊκής κοινότητας άνιση στον αριθμό, σε σχέση με τα δημοσιογραφικά σχόλια. Η επικρατέστερη τάση βρίσκεται σε επιθετική στάση και διαχωρίζεται σε δύο βασικούς άξονες εμφανίζοντας το διαμορφούμενο κλίμα και το χτίσιμο στερεότυπου. Πολλές φορές ακόμα παρουσιάζεται η άποψη για την ποινικοποίηση του είδους, χωρίς να αποτελεί την κύρια τάση. Στην μία πλευρά προβάλλεται ο «εθνικός» χαρακτήρας του κεντρικού πολιτιστικού εποικοδομήματος και η προβληματική θέση του αμανέ σε αυτόν, λόγω του ανατολίτικου προσδιορισμού, καθώς μεταμορφώνεται στον κύριο φορέα του μισητού ανατολισμού. Από την άλλη μεριά η καταγραφή κινείται γύρω από την επιτέλεση και την ανησυχία για την δημοτικότητα του.

Πίνακας 2.5.1 Θετική στάση απέναντι στους μανέδες 1922-1936

Τίτλος εφημερίδας	Ημερομηνία	Αρθρογράφος	Τίτλος Άρθρου
Μακεδονία	22-11-1923		
Εμπρός	5-11-1928	Μήτσος Δειλινός	«Στο συνοικισμό»
Εμπρός	12-9-1930	Κ. Σκανδάλης	«Ένα βράδυ στη Νέα Κοκκινιά»
Βραδυνή	12-8-1931	Αντ. Γουν.	«Καθώς απλώνεται μακρόσυρτος και ανάβει τα μεράκια ο αμανές»
Αθηναϊκά Νέα	9-11-1934	Παλαιολόγου Πάυλος	«Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»

Πίνακας 2.5.2 Αρνητική στάση απέναντι στους μανέδες 1922-1936

Τίτλος Εφημερίδας	Ημερομηνία	Αρθρογράφος	Τίτλος Άρθρου
ΣΚΡΙΠ	16-11-1923		
Ελεύθερον Βήμα	11-9-1927	Ζαχαρίας Παπαντωνίου	«Κοχλάζουσα μονωδία»
Εμπρός	9-7-1928		
Μακεδονία	3-5-1930	Βινίκιος Γεράνης	«Ο Αμανές»
Βραδυνή	25-7-1930	Πετράς Σωτήρης	«Τα υπαίθρια καφωδεία στην παραλία τζίτζιφιών»
Νέοι Καιροί	4-7-1931		
Μουσική Ζωή	έτος Β' τ. 1	Σπανούδη Σοφία	«Η μουσική και ο ελληνικός λαός»
περιοδικό			
Μακεδονία	21-10-1931	Βινίκιος Γεράνης	«Ο Αμανές»
Έθνος	25-7-1933	Χ.	«Αμανέδες»
Μακεδονία	10-2-1932		
Πρωία	7-11-1934		«Πρόσφυξ και ο αμανές»
Αθηναϊκά Νέα	10-11-1934	Παλαιολόγου Πάυλος	«Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»
Αθηναϊκά Νέα	11-11-1934	Παλαιολόγου Πάυλος	«Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»
Θάρρος	15-11-1934		«Εξαντρίκ»
Θάρρος	14-1-1935		«Ο αμανές»
Ηχώ της	27-5-1935	Γερ. Β.	«Για να νιώση ο λαός την χαρά της μουσικής»
Ελλάδος			
Έθνος	9-2-1935		«Ένα ποτήρι ρετσίνα με ανιό αλα Παριζιέν»
Βραδυνή	18-5-1935	Σκίπης Σωτήρης	«Λαός που δεν τραγουδάει...»
Χρονογράφος	28-5-1936	Σπάλας Πάνος	«Τα μεγάφωνα»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 Ο ΜΑΝΕΣ ΣΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ

3.1 Η έννοια της λογοκρισίας και το νομοθετικό πλαίσιο στην δικτατορία του Μεταξά

Η αναφορά στον όρο «λογοκρισία» περιγράφει την νομοθετική της μορφή και χρήση. Ο κρατικός μηχανισμός, χρησιμοποιώντας το σύστημα δικαίου, διαμορφώνει το νομοθετικό πλαίσιο που εξυπηρετεί την καταπολέμηση όσων θεωρούνται εχθρικά απέναντι στους στόχους του. Εξαιρετικά περιγραφικός είναι ο ορισμός που δίνει ο Ν. Σαριπόγλου λέγοντας ότι: «λογοκρισία είναι ο προηγούμενος της δημοσίευσης και κυκλοφορίας εξουσιαστικός έλεγχος του περιεχομένου, με συνέπεια την απαγόρευση της δημοσίευσης και κυκλοφορίας ή την υποχρεωτική τροποποίηση του κειμένου»¹¹⁷, ενώ η επισήμανση του Γ. Παπαδημητρίου συμπληρώνει το κλίμα της λογοκρισίας καθώς: «προληπτικό μέτρο αποτελεί - κατά την ορθότερη άποψη – και η έκδοση απαγορευτικής μελλοντικών δημοσιευμάτων για συγκεκριμένο θέμα πράξης από διοικητικές και δικαστικές αρχές, όταν συνοδεύεται από την απειλή ποινικών κυρώσεων, αφού οι τελευταίες αρκούν κατά κανόνα για να αποθαρρύνουν και τους πιο τολμηρούς εκδότες και δημοσιογράφους»¹¹⁸. Με την θέσπιση νομοθετικών πλαισίων το κράτος επιχειρεί να ελέγξει την διαμόρφωση της κοινής γνώμης ή αλλιώς «Το κράτος ενεργεί, μέσω του νομοθετικού πεδίου, για την καταπολέμηση αυτών που θεωρεί επιβλαβή για τα συμφέροντα του, λογοκρίνοντας τα Μ.Μ.Ε, τις τέχνες και γενικότερα ότι έρχεται σε άμεση επαφή με το σύνολο των πολιτών του»¹¹⁹. «Το σύστημα δικαίου και το νομοθετικό πεδίο αποτελούν τον μόνιμο φορέα των σχέσεων επιβολής, των τεχνικών με τις οποίες γίνονται πράξη οι ποικιλόμορφες καθυποτάξεις».¹²⁰

Για τον αμανέ όπως και για το ρεμπέτικο το κλίμα μέσω των Μ.Μ.Ε. του προηγούμενου διαστήματος ήταν ιδιαίτερα αρνητικό. Το Μεταξικό ιδεολόγημα του «Γ' Ελληνικού πολιτισμού» και της «Ελληνικής Ιδέας» προωθούσε μια κατασκευασμένη «εθνική» πολιτισμική ταυτότητα, από την οποία εκλείπει η «ανατολίτικη» λαϊκή παράδοση. Ο αμανές δεν μπόρεσε να βρει περιθώρια συμμετοχής σ' αυτό το ιδεολόγημα

¹¹⁷Χρυσόγονος Κ. Κώστας, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2002, υπ. 67, σελ. 288

¹¹⁸Χρυσόγονος Κ. Κώστας, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό. π., υπ. 68, σελ. 288

¹¹⁹Στυλιανού Μηνάς, Ρεμπέτικο τραγούδι και προβλήματα λογοκρισίας κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, Τ. Ε. Ι. Ηπείρου, Άρτα, 2007

¹²⁰Foucault Michel, Για την υπεράσπιση της κοινωνίας, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 2002, σελ. 43

καθώς αντιτίθεται στα προηγούμενα η ανατολική του καταγωγή. Το αποτέλεσμα είναι να βρεθεί αντιμέτωπος, μαζί με το ρεμπέτικο τραγούδι, με τον κατασταλτικό μηχανισμό του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου αφού. Το νομοθετικό πλαίσιο της λογοκρισίας και οι διατυπώσεις του ορισμού της νομιμότητας «στο πλαίσιο των εθνικών παραδόσεων και ιδεωδών» ξεκινάει στις 31/8/1936 με τον Αναγκαστικό Νόμο 45/1936 «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού» υπό την ηγεσία του Θ. Νικολούδη, με αποφάσεις που επικέντρωσαν στο άσεμνο περιεχόμενο με βάση τα χρηστά ήθη, (Αστυνομική Διάταξη 12/37 14/4/1937 και διάφορες αποφάσεις που συνέχισαν αυτή) σε ότι θεωρείται πως προδίδει αντιθρησκευτικό αίσθημα και ειδικεύοντας σε «αναχρονιστικά άσματα – αμανέδες» (Εγκύκλιος Υφυπουργείου Τύπου – Τουρισμού 29/11/1937), για να φτάσει τέλος στον ΑΝ 1619/1939 (16/3/1939) «Περί ραδιοφωνίας και συμπληρώσεως των περί υπουργείου τύπου και τουρισμού κειμένων διατάξεων» επικεντρώνοντας στο συλλογικό δημόσιο αισθητήριο και στην «αυθεντική και γνήσια» ελληνική μουσική παράδοση, όπου το λογοκριτικό πεδίο ξεκαθαρίζει εντελώς¹²¹.

3.2 Ο μανές στον Τύπο από την αρχή του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου και κατά την διάρκεια του ΑΝ 45/1936

Η δικτατορία του Μεταξά είναι πλέον γεγονός και η ώθηση των γεγονότων στον λαϊκό πολιτισμό αναμένεται να οδηγήσει σε τεταμένες καταστάσεις. Το ιδίωμα του ρεμπέτικου τραγουδιού και οι αμανέδες που αποτελούν μέρος του, συναντούν την δικτατορία ενώ έχει αρχίσει να διαπλάθεται ένα εξαιρετικά βαρύ κλίμα για αυτά με τους «διαμορφωτές» της κοινής γνώμης να είναι αρκετά δραστήριοι. Η κριτική απέναντι στους μανέδες και η διαμόρφωση των απόψεων για αυτούς, μέχρι στιγμής, οδηγούσαν το κοινωνικό σύνολο να λειτουργεί με βάση την αισθητική του και τις επιρροές που είχε ή το πώς αντιλαμβανόταν τον «εθνικό» πολιτισμό. Ωστόσο το προμεταξικό ρεμπέτικο έχει ήδη αντιμετωπιστεί ως πολιτιστικός ρύπος. Η κατασκευασμένη «Ελληνική Ιδέα» της δικτατορίας δέχεται μονόπλευρα τα στοιχεία που απαρτίζουν την «εθνική» πολιτιστική ταυτότητα. Τα περιθώρια κατ' επέκταση θα στενέψουν για την προϋπάρχουσα «ανατολίτικη» λαϊκή παράδοση που πρόκειται να βρεθεί απέναντι στα ωμά κατασταλτικά μέτρα. Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου σαφώς δεν έχει καμία πρόθεση για διάλογο και προβληματισμό και ότι θεωρείται εχθρικό στο εποικοδόμημα θα συναντήσει την ισχύ του νόμου. «Τα σημαίνοντα της μαγκιάς (περιεχόμενο) και του ανατολισμού (μορφή)

¹²¹Βλησίδης Κώστας, Όψεις του ρεμπέτικου, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2004, σελ. 57

προβληματικοποιούνται, στιγματίζονται και τελούν υπο διαρκή επιτήρηση» καθώς έχουν τοποθετηθεί στο πεδίο της παρέκκλισης¹²².

Η νομική διάσταση του μηχανισμού ελέγχου που θα ποινικοποιήσει στην συνέχεια ένα ολόκληρο πεδίο πολιτισμού θα ξεκινήσει με την δημοσίευση του ΑΝ 45/1936 «περί συστάσεως υφυπουργείου τύπου και τουρισμού» χρονολογημένο στις 31-8-1936. Σ' αυτό θα ηγηθεί ο Θεολόγος Νικολούδης, αρχίζοντας τον έλεγχο των μέσων που αφορούν την «διαφώτιση της δημόσιας γνώμης εντός του πλαισίου των εθνικών παραδόσεων και ιδεωδών». Σημαντικό ρόλο θα παίζει έπειτα από την εφαρμογή του ΑΝ 45 (περί αρμοδιότητας των παρά τω υφυπουργείo τύπου και τουρισμού, διευθύνσεων, τμημάτων και γραφείων ως και κατανομής του προσωπικού) και το βασιλικό διάταγμα στις 12-3-1937 (ΦΕΚ 93, τχ Α') το οποίο θα οδηγήσει στην σύσταση του «γραφείου εποπτείας του εσωτερικού τύπου» που υπάγεται στην Διεύθυνση Εσωτερικού Τύπου. Το συγκεκριμένο Γραφείο θα αποτελέσει τον πλέον αρμόδιο για την εποπτεία των δίσκων γραμμοφώνου, καθώς όμως και τον έλεγχο και επιτήρηση των βιβλίων, εφημερίδων, περιοδικών, θεατρικών και κινηματογραφικών έργων, εντύπων, διαλέξεων, ραδιοφωνικών εκπομπών κ. α.

Η κρατική παρέμβαση έχει πλέον ελεύθερο το έδαφος για να κινηθεί δραστικά. Μια τέτοια κίνηση βέβαια είναι κάθε άλλο αναμενόμενη. Σίγουρα αρκετοί πολέμιοι του ευρύτερου φάσματος του αστικού λαϊκού μουσικού ιδιώματος, του ρεμπέτικου τραγουδιού περιμένουν ανυπόμονοι για μια τέτοιου είδους εξέλιξη. Ο πόθος για την καταπολέμηση του είδους ή την συρρήκνωση της δημοτικότητας του επιζητάει την πρακτική του έκφραση. Η πρώτη λογοκριτική πράξη λαμβάνει χώρα στις 30 Αυγούστου 1936 η οποία θα χαιρετηθεί με ενθουσιασμό και θα καλυφθεί από τον Τύπο. Η καινούργια τακτική του καθεστώτος θα εκπροσωπηθεί από την μεμονωμένη «ποινικοποίηση» του τραγουδιού του Παναγιώτη Τούντα με τίτλο η «Βαρβάρα»¹²³, που αποτελεί την αφορμή και δίνει το

¹²²Βλησίδης Κώστας, Όψεις του ρεμπέτικου, ό. π., σελ. 24

¹²³Για το τραγούδι του Τούντα «Βαρβάρα» και τον πανικό που προκάλεσε, θα μπορούσε να γραφτεί μια ολόκληρη καινούρια εργασία. Πρόκειται για ένα τραγούδι εύθυμο. Διαμορφώνεται σ' αυτό μια σατιρική διάθεση, όπου εκεί πρωταγωνιστεί μια κοπέλα της καλής κοινωνίας. Και αυτό γιατί η «Βαρβάρα» συχνάζει στην Γλυφάδα, που την τότε χρονική στιγμή, αποτελούσε τόπο αναψυχής και οικονομικής αυτοπροβολής κυρίως (αν όχι αποκλειστικά) των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ο Ν. Γεωργιάδης ισχυρίζεται πως υπήρχαν φήμες ότι η περιβόητη «Βαρβάρα» αποτελεί κάτι άλλο παρά τη σατιρική ματιά απέναντι στις κόρες του δικτάτορα Μεταξά που συχνάζανε στην Γλυφάδα. Έτσι με αυτό το τραγούδι γελοιοποιείται η ανηθικότητα και η καλοπέραση της άρχουσας τάξης, την στιγμή που η λαϊκή τάξη υποφέρει από την οικονομική κρίση. Βέβαια δεν μπορούμε να θεωρήσουμε σωστή την παρά πάνω άποψη διότι δεν δίνεται κανένα στοιχείο που να την αποδεικνύει. Επίσης ο ίδιος θεωρεί από την δική του οπτική πως η απαγόρευση του συγκεκριμένου τραγουδιού είναι και η απάντηση του καθεστώτος σε διάφορα ηθικολογικά σκάνδαλα της

εναρκτήριο λάκτισμα στο παραπέρα πανδαιμόνιο απαγορεύσεων. Από αυτό το περιστατικό μπορούμε να αντλήσουμε αρκετές πληροφορίες της τακτικής του κράτους μέσω των ιδίων των πρωταγωνιστών της υπόθεσης. Η μαρτυρία του Στελλάκη Περπινιάδη, του ανθρώπου που τραγούγησε την «Βαρβάρα» μας δείχνει πολλές πλευρές της λογοκριτικής δράσης καθώς όπως ο ίδιος λέει : «Η δικτατορία θεώρησε το τραγούδι άσεμνο και προκλητικό, γιατί είπαν ότι έχει ύποπτους στίχους και όχι ηθικούς. Η αστυνομία γύριζε και μάζευε τις «Βαρβάρες» από τα μαγαζιά και τους πλανόδιους φωνογραφητζήδες. Έπαιρνε τους δίσκους, τους έσπαγε και έκανε μηνύσεις σ' εκείνους που τους πούλαγαν. Δεκάδες χιλιάδες δίσκους της «Βαρβάρας» έσπασε η Ασφάλεια και έκανε αμέτρητες μηνύσεις σε καταστηματαρχες και φωνογραφητζήδες. Το αποτέλεσμα ήταν να πάνε στο δικαστήριο, κατηγορούμενοι, όλοι αυτοί που πούλαγαν δίσκους, με βασικούς κατηγορούμενους τον Θεμιστοκλή Λαμπρόπουλο (γιατί στην «Κολούμπια» είχε γυριστεί ο δίσκος), τον Παναγιώτη Τούντα, γιατί ήταν ο δημιουργός του τραγουδιού και ο υπεύθυνος φωνογραφήσεων της εταιρίας, και όλους όπως είπα, τους καταστηματαρχες. [...] Χιλιάδες κόσμος, από όλες τις κοινωνικές τάξεις, ήρθαν να παρακολουθήσουν τη δίκη. Επί τω πλείστον είχαν έρθει γυναίκες της λεγόμενης αριστοκρατίας. Η ουρά του κόσμου που ήθελε να μπει στο δικαστήριο είχε φτάσει τα πολλά χιλιόμετρα, ενώ οι αστυφύλακες, που είχαν στείλει για να τηρήσουν την τάξη, ήταν περισσότεροι και από τον κόσμο που είχε έρθει για να παρακολουθήσει. Εγώ κλήθηκα και παρουσιάστηκα να καταθέσω σαν ο πρώτος και βασικός μάρτυρας, επειδή ήμουν ο εκτελεστής του τραγουδιού στο δίσκο. Εμένα με επέπληξε ο εισαγγελέας, γιατί, είπε, έφτασα στο σημείο να τραγουδήσω ένα τόσο άσεμνο και προκλητικό για τα ήθη τραγούδι. Δικαιολογήθηκα, δασκαλεμένος από τον δικηγόρο, ότι ήμουν υποχρεωμένος να τραγουδήσω τα τραγούδια που μου έδινε να τραγουδήσω η εταιρία που με πλήρωνε. Είπα ακόμα ότι, κατά τη γνώμη μου, επειδή έχω τραγουδήσει αμέτρητα τραγούδια, οι στίχοι του τραγουδιού είναι σατυρικοί και όχι άσεμνοι. Τότε γύρισε ο εισαγγελέας και μου είπε το θρυλικό : «Καταντήσαμε όλοι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες να έχουν κάτω από την μασχάλη τους και από μία “Βαρβάρα”». [...] Ο Τούντας είχε φέρει έναν δικηγόρο από τον Πανελλήνιο Μουσικό Σύλλογο, ο οποίος προσπάθησε να εξηγήσει στο δικαστήριο ότι δεν είναι άσεμνο και προκλητικό το να πάει η κάθε Βαρβάρα με το καλάμι της να περιμένει να τσιμπήσει ο κέφαλος. Το ψάρι λέγεται κέφαλος και δεν είναι προκλητικό, αν η Βαρβάρα τον κρατάει

δικτατορίας και των οργάνων της, εκείνη την περίοδο(Βλ. Γεωργιάδης Νέαρχος, Ρεμπέτικο και Πολιτική, ό. π., σελ 85-87).

στα δυο της χέρια και, από την χαρά της, να λιγώνει απ' τα γέλια. Παρά τις προσπάθειες του δικηγόρου και τις καταθέσεις των μαρτύρων υπερασπίσεως καταδικάστηκε ο Τούντας και να πληρώσει ο άνθρωπος και τις χρηματικές όλων των καταστηματαρχών και των φωνογραφητζήδων. Πήρε, μετά από συνενόηση με τον Λαμπρόπουλο όλα τα βάρη απάνω του»¹²⁴. Η δικτατορία φαίνεται πως δεν αφήνει πλέον πολλά περιθώρια στις δισκογραφικές εταιρίες, αρχίζοντας να καθορίζει το απαγορευτικό πλαίσιο, σύμφωνα με τις πολιτισμικές αρχές της. Το ρεμπέτικο αντανakλά μια κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα της περιόδου, η οποία παρεκκλίνει με την ατμόσφαιρα «ευφορίας» που η δικτατορία επιθυμούσε να δημιουργήσει, καταφεύγοντας στην χρήση ενός αυστηρού νομοθετικού πεδίου. Στο πλαίσιο της πολιτιστικής πολιτικής του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού και με την επιλογή λογοκριτικών μεθόδων, ξεκαθαρίζεται ο στόχος περί εξευρωπαϊσμού της ελληνικής πολιτισμικής πραγματικότητας.

Οι εχθροί του μανέ δεν θα χάσουν την ευκαιρία να εκδηλώσουν την επιθυμία τους. Αμέσως ο Ν. Γεωργαλάκος θα επισημάνει πως «η Κωνσταντινούπολη με τον αιώνιο κλαψιάρικο αμανέ της, οι καλλίφωνοι τροβαδούροι του καραγκιόζη, η «φωνή» των τεκέδων της Δραπετσώνας με επικεφαλής τον Στράτο και τον Μανώλη, η «Βαρβάρα», η ζωντοχήρα και ο πονεμένος από έρωτα γιός που παρακαλεί την μάνα να μην τον στείλει στην Αμερική, βγαίνουν κάθε απόγευμα σχεδόν από το ... χωνί του πλανόδιου γραμμοφωνατζή και μολύνουν -αυτή η λέξη ταιριάζει- την κατακάθαρη ατμόσφαιρα της γειτονιάς»¹²⁵.

Ο Ν. Μοσχόπουλος θα πάρει τώρα την σκυτάλη. Συντάσσει ένα κείμενο γραμμένο στην καθαρεύουσα και επιτίθεται με λύσσα στην μουσική των προσφύγων. Με δραματικό τρόπο απευθύνεται στους Μικρασιάτες πρόσφυγες να αποβάλουν και να αποκηρύξουν τα οθωμανικά και αραβικά βαρβαρικά στοιχεία που έχουν φέρει στην Ελλάδα. Ακόμα στο κείμενο φαίνεται πως ο συντάκτης του άρθρου κατέχει κάποιες γνώσεις των μουσικών τρόπων. Χαρακτηριστικά «Αδελφοί, ου θέλω υμάς αγνοείν και τα πεί μουσικής, ην υμείς, καίπερ εκ των χωρών τω πάλαι ποτε Ιώνων και Αιολέων και Λυδών και Φρυγών ελθόντες ούτε κατά τον Λύδιον ή Φρύγιον τρόπον, ούτε κατά την Λυδιστί ή φρυγιστί αρμονίαν, ουδέ κατά την ιονικήν ή την αιολικήν θέλετε, αλλά τούτων πάντων την των Αράβων και Περσών και άλλων βαρβάρων προείλεσθε. [...] Εκμανείς και τους κραυγάζοντας και τους ακούοντας ποιών ο αμανές ούτος βάσανος αληθής των Αθηναίων απέβη και τους

¹²⁴Χατζηδουλής Κώστας, Ρεμπέτικη Ιστορία Νο 1, εκδ. Νεφέλη, σελ. 28-30

¹²⁵Ν. Γεωργαλάκος, Χρονογράφος, «Τα τραγούδια», 5-9-1936

αστυνόμους εις θέσπισιν ποινών κατ' αυτού ηνάγκασε». Συνεχίζει με τόνους παράκλησης «Παύσατε, προς Θεού, αδελφοί! Την εκ της Τουρκίας εκβληθείσα βαρβαρικήν μουσικήν μη μετά τόσων άλλων αποφωλίων της βαρβαρικής γής εν τη μουσοτραφεί Αττική περισυλλέγητε». Κατ' αυτόν οι πρόσφυγες πρέπει να αποβάλουν τον αμανέ που «βάνανσος αληθής των Αθηναίων απέβη και τους αστυνόμους εις θέσπισις ποινών ηνάγκασε»¹²⁶. Ο συντάκτης του κειμένου απευθύνεται στο μικρασιάτικο-ανατολίτικο κόσμο, προκειμένου να αφορίσει την αραβοπέρσικη και τούρκικη μουσική που φέρονται να εισήγαγαν οι πρόσφυγες.

Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί και η τοποθέτηση του μουσικολόγου Κ. Ψάχου, ο οποίος καταθέτει την ένσταση του απέναντι στην ποινικοποίηση του αμανέ, κάτι που αποτελεί υπολογίσιμο, καθώς πρόκειται για έναν εκπρόσωπο της λόγιας μουσικής κοινότητας. Είναι από τις λίγες φωνές που αντιδρούν μέσω του άρθρου του με τίτλο «Η ασιατική μουσική – ο αμανές». Αντιτίθεται στο γεγονός ότι ο μανές έφτασε στο σημείο να σημαίνει «πάσαν μουσικήν αθλιότητα» και «κραιπάλη και μέθη ξελαρρυγγιζομένων και κρωζόντων, ποσώς δε περιφρονητέος». Για τον Ψάχο «Τα κατά το είδος αδόμενα άσματα είναι αμίμητα την τέχνην και την απόδοσιν αλλά συγχρόνως και τα δυσκολώτερα» δίνοντας μια μουσική σημασία στη δεξιότητα που απαιτείται για την εκτέλεση του είδους που είναι υπολογίσιμη. Είναι επίσης σημαντικό όπως ο ίδιος επισημαίνει την διαφορά πως είναι «άλλο Αμανές υπό την έννοιαν και την σημασίαν της μουσικής των καπηλείων, των νεανικών παρεκτροπών και των χυδαίων ερωτικών εκρήξεων»¹²⁷. Ο Ψάχος υποστηρίζει την «καθαρότητα» της εθνικής μουσικής σύμφωνα με την οποία, η ελληνικότητα της πρέπει να είναι αυτοτελής και να μην δέχεται ξένες επιρροές. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τοποθετείται πάνω στο ζήτημα του μανέ με ένα ακόμα κείμενο στο περιοδικό Ραδιόφωνον. Εδώ ξεδιπλώνει την άποψη του πως στη διαμόρφωση της μορφής του μανέ επέδρασαν στοιχεία που αναδιαμόρφωσαν την αρχική μορφή του. Όπως μας λέει: «Τα υπεισέλθοντα ταύτα ξένα παρεφθαρμένα ιδιώματα, τα εξευτελίζοντα την αληθή τέχνην της ανατολικής και της ευρωπαϊκής μουσικής, εις τους αγνοούντας autάς, όπως και την μουσικήν του Έθνους των Έλληνας, χρησιμεύουσιν ως προσχήματα προς δυσφήμησιν της ελληνικής μουσικής». Ο Ψάχος υποστηρίζει πως παρόμοια είδη τραγουδιών υπάρχουν και στην ευρωπαϊκή λόγια μουσική με την δομή «Ad libitum» και στην Ασιατική μουσική με το «Γαζέλ», ενώ επισημαίνει πως στην Ελλάδα αυτά τα τραγούδια έχουν τις ρίζες τους στα

¹²⁶Μοσχόπουλος Ν., Καθημερινή, «Μη τραγουδήτε τουρκικά -να παύση ο αμανές», 17-9-1936

¹²⁷Ψάχος Κ., Καθημερινή, «Η ασιατική μουσική – ο Αμανές», 29-9-1936

τραγούδια των Αρχαίων Ελλήνων «Σκόλια μέλη». Επίσης από τα τελευταία προέρχονται και «τα ελληνικά επιτραπέζια, τα Κλέφτικα». Κατά την πρόσληψη του Ψάχου η έννοια της «καθαρότητας» της ελληνικής μουσικής είναι άρρηκτα δεμένη με την έννοια της «αρχαιότητας» και σε αυτό το σημείο δένει η άποψη του πως η Ασιατική μουσική είναι παράγωγο της ελληνικής αρχαιότητας μέσω της επίδρασης του Μεγάλου Αλεξάνδρου σε Ασία και Αφρική. Εν τέλει ο Ψάχος παραθέτει την γνώμη πως «το είδος τούτο της μουσικής είναι το κλασσικόν και ελληνικότατον» και μπορεί να τραγουδιέται εφ' όσον μέινει «καθαρός» από ξένες επιρροές και «ο εκτελών να κατέχει πλήρως την τέχνην και το δὴ λεγόμενον να παίζει εις τα δάκτυλα του τους τρόπους (τους ήχους δηλονότι) και την εν γένει θεωρίαν και τέχνην της Ασιατικής μουσικής.»¹²⁸.

Ο Π. Σπάλας αργότερα ,θα βρει αφορμή το άρθρο του Γ. Β-ς (Θάρρος, 31-8-1937, «Τι είναι αλήθεια το ρεμπέτικο – ο Παπαϊωάννου»), το οποίο στέκεται με τον δικό του τρόπο με θετική διάθεση προς το ρεμπέτικο τραγούδι. Αναφέρει τους Βαμβακάρη, Παγιουμτζή, Κάβουρα και Τούντα ως σπουδαίους δημιουργούς, επικεντρώνοντας όμως στον Παπαϊωάννου, τον οποίο εξυμνεί και θεωρεί ανώτερο καλλιτεχνικά με το «δικό του στυλ, που πλησιάζει προς την καντάδα δηλαδή ξένο πράγμα στα ρεμπέτικα». Ο Π. Σπάλας δεν θεωρεί τίποτα αξιόλογο στο είδος του ρεμπέτικου καθώς στην ολότητα του είναι παρεκκλίνον και κανείς δεν πρέπει τα κοιτάζει προς τα εκεί με φιλική διάθεση, πόσο μάλλον αν αυτή η ματιά προέρχεται από μορφωμένους-πολιτισμένους ανθρώπους. Στιγματίζει την ηθική που κατ' αυτόν προπαγανδίζεται από τα ρεμπέτικα, ενώ επιχειρεί και μουσικολογικού περιεχομένου ειρωνικά σχόλια που αφορούν την αρμονία και την χρήση της φωνής Για τον τελευταίο είναι αδιανόητο άτομα ανώτερου μορφωτικού επιπέδου να «βρίσκουν μουσικήν και ποίησι στα αηδή αυτά σερέτικα κατασκευάσματα [...]Μέχρι τώρα γνωρίζαμε ανθρώπους κατωτέρας διανοητικότητας, φυσικά, που ως την πεμπτουσίαν της μουσικής από πάσης απόψεως θεωρούν όλα τα αμανεδοειδή και των καταγωγείων την μούχλαν αναδίδοντα σαχλά και αντιαισθητικά κατασκευάσματα». Για τον Σπάλα είναι αδιανόητο «οι εμφανιζόμενοι με κάποιαν μόρφωσιν και -αλλοίμονον- απαχολούντες καμία φορά στήλες εφημερίδων, επιτρέπεται άραγε να πέφτουν σε παρόμοιες ασυγχώρητες γκάφες»; Από τα γραφόμενα θα μπορούσαμε να υπαινιχτούμε την ύπαρξη ενδοδημοσιογραφικής κόντρας στα έντυπα του Πειραιά με αφορμή το ρεμπέτικο τραγούδι. Ο Σπάλας συνεχίζει λέγοντας πως «η μουσική, όπως είναι γνωστό, διδάσκει την

¹²⁸ Ψάχος Κ., «Τι είναι ο λεγόμενος αμανές», περ. Το Ραδιόφωνον, τχ. 32, 5-2-1944, σελ.3

ψυχή και ρυθμίζει τα συναισθήματα. Οι αμανέδες που απαγορευτήκανε ακόμη και στην Τουρκία, ως προκαλούντες συναισθήματα αντίθετα προς τον σκοπό που επιδιώκει η μουσική, καθώς και τα τραγουδούμενα υπό των δίσκων και τη συνοδεία μπαγλαμά, που όχι μονάχα την έννοια της αρμονίας και τον σκοπό της μουσικής στραγγαλίζουν, αλλά δια των λέξεων διαφθείρουν και τα ήθη [...] ενώ οι φωνές των τραγουδιστών θυμίζουν αυτές αξιόλογα την κραιπάλη των καταγωγίων»¹²⁹. Η απάντηση του Γ. Β-ς θα έρθει λίγες μέρες αργότερα (Θάρρος, 9-9-1937, «Τα λαϊκά τραγούδια») αφιερώνοντας ένα ολόκληρο άρθρο στο Παπαϊωάννου με πολλούς αξιόλογους παραδειγματικούς χαρακτηρισμούς για τον νέο συνθέτη του ρεμπέτικου στολίζοντας το έργο του ως «οι πιο καλλίτερες λαϊκές συνθέσεις» της εποχής.¹³⁰

Σημαδιακός χρονικός σταθμός αποτελεί η 29^η και 30^η Νοεμβρίου 1937. Την πρώτη ημέρα στην εφημερίδα «Έθνος» και την δεύτερη σε μια σειρά από άλλες εφημερίδες, δημοσιεύεται αυτούσιο σε όλες ένα κείμενο του Υφυπουργείου Τύπου, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως αποτελεί αναμφισβήτητη καθεστωτική εντολή¹³¹. Με βάση τα στοιχεία του Τύπου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως η αρχή της συστηματικής λογοκρισίας και η απαρχή της άμεσης κρατικής παρεμβατικότητας. Το κείμενο γενικολογεί προς τα «άσεμνα» άσματα με κύριο στόχο τα «χασικλίδικα» και «μάγκικα» τραγούδια που δεν μπορούν να συνάδουν με τα χρηστά ήθη. Στην συνέχεια όμως, γίνεται απόλυτα συγκεκριμένο καθώς στοχεύει ξεκάθαρα στο θέμα των αμανέδων που αποτελούν μόλυνση στον εκσυγχρονιστικό «Γ' Ελληνικό πολιτισμό», στην παραγωγή νέων δίσκων και την δημόσια αναπαραγωγή : «Δι' εγκυκλίου του Υφυπουργείου Τύπου προς τας αστυνομικάς αρχάς του κράτους καθίσταται γνωστόν ότι απαγορεύεται η εις δημόσιους χώρους χρησιμοποίησις πλακών γραμμοφώνου με άσεμνα άσματα ή φράσεις θίγουσας την θρησκείαν ή αντικειμένας εις την κοινήν εθιπρέπειαν, ως και αναχρονιστικά άσματα (αμανέδες). Εκ παραλλήλου απαγορεύθει η κατασκευή και πώλησις νέων τοιούτων πλακών γραμμοφώνου άνευ προηγουμένης εγκρίσεως της αρμόδιας υπηρεσίας ελέγχου του Υφ. Τύπου».

Το κείμενο αναφέρεται συγκεκριμένα στην απαγόρευση της δημόσιας αναπαραγωγής του «ανατολίτικου» και «αναχρονιστικού» αμανέ, που φαίνεται πως εκείνη

¹²⁹Σπάλας Π., Χρονογράφος, «Μουσική», 4-9-1937

¹³⁰Βλ. Βλισσήδης Κ., Όψεις του Ρεμπέτικου, ό. π., σελ. 36-37

¹³¹Βλ. Έθνος, «Αι άσεμνοι πλάκες γραμμοφώνου» 29-11-1937, Πρωία, «Αι απρεπείς πλάκες γραμμοφώνου» 30-11-1937, Ακρόπολις, «Καταργούνται οι αμανέδες», 30-11-1937, Ελεύθερος Άνθρωπος, «Αι άσεμνοι πλάκες γραμμοφώνου», 30-11-1937 και Ελεύθερον Βήμα, «τα άσεμνα άσματα», 30-11-1937

την εποχή είχε αρκετά μεγάλη εμπορική επιτυχία. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός πως, ενώ η δικτατορία προχωράει στις απαγορεύσεις με ταχύτατους ρυθμούς, πρόλαβαν και ηχογραφήθηκαν μανέδες και μέσα σ' αυτήν¹³².

Επίσης ένα ακόμα σημαντικό τεκμήριο για τις καθεστωτικές απαγορεύσεις και την χρονολόγηση τους, αποτελεί το γράμμα στην βρετανική Gramophone Co. Ltd με αποστολέα τους Α/φους Λαμπρόπουλους. Περιγράφεται η αιτιολόγηση της αδυναμίας τους να εκπληρώσουν μια παραγγελία. «[...] depuis Septembre 1937 nous ne pouvons pas procéder à aucun enrégistrement sans avoir reçu préalablement autorisation d' une Censure de l' Etat (constituée spécialement à ce but) qui examine d' abord la musique et les paroles de chaque titre à enrégistrer. Cette Censure rejette absolument et sans exéption toutes chansons du type Hariklaki. Hasapaki, Katife et Zeybekika. [...]»¹³³. Από αυτή την σημαντικότερη πληροφορία δημιουργείται η εντύπωση πως, ενδεχομένως, η λογοκρισία να είχε επιβληθεί στις δισκογραφικές εταιρίες, τον Σεπτέμβριο του 1937 και απλώς αργότερα να δημοσιοποιήθηκε επισήμως στις 29/30-11-1937. Φαίνεται πως ήταν αδύνατη η ελεύθερη πραγματοποίηση των ηχογραφήσεων, για τις οποίες ήταν απαραίτητη προηγούμενη άδεια από τους μηχανισμούς και τις υπηρεσίες του καθεστώτος, από τις αρχές Σεπτεμβρίου του 1937¹³⁴.

¹³²“Discographic analysis suggests that the ‘manes’ had its heyday on record several years before the Metaxas coup. Some manedes, however, were recorded under the dictatorship. ‘Neva manes- To pira pia apofasi’ (mat. GO 2752; cat. Odeon Ga 7045) by Spiros Peristeris, recorded by Elvira Kakki and ‘Sabah Manes- anixate ta mnimata’ (mat. GO 2762; cat. Odeon GA 7046) recorded by Stratos Payiuntzis were the last manes recordings before the Axis occupation of Greece. They were recorded in the late summer of autumn of 1937. In addition, ‘Sabah manes- I fili mou mer xehasan’ (mat. CG 999; cat. DG 2113) recorded by Dimitris Perdikopoulos in July 1934 and originally issued in August that year, was reissued on Columbia DG 6311 in July 1937”. Risto Pekka Pennanen, Greek music policy under the Dictatorship of General Ioannis Metaxas (1936-1941), σελ. 111.

¹³³Επιστολή της Labropoulos Frères SA προς το Overseas Department, The Gramophone Co Ltd, Hayes Middlesex 7/12/1938. Αρχεία της EMI: Φ. Greece 1938. Βλ. Στάθης Gauntlett, «Ρεμπέτικο Τραγούδι, συμβολή στην επιστημονική του προσέγγιση», ό. π., σελ. 156 – 157, υπ. 36

¹³⁴Για το γράμμα των Α/φων Λαμπρόπουλων δίνει πληροφορίες και ο Pennanen. “The actual date for the introduction of the systematic censorship of music seems to be September 1937, as stated in a letter by the Lambropoulos Brothers Company (Lambropoulos Freres S.A.) in Athens to the Gramophone company in Camden, New Jersey, USA. On 8 November 1938, Des Foldes wrote to Rex Palmer of the Gramophone Company and asked if the famous singer Roza Eskenazi and her ensemble could record the songs ‘Hariklaki’, ‘Hasapaki’, ‘Katife’ and possibly a zeibekiko in Athens. In addition, Des Foldes ordered an ensemble consisting of violin, clarinet, mandolin and guitar to record a sirto politico and a kalamatiano. In his postscript, DesFoldes wonders why he has not received new sample records from Greece for quite some time. The reason why DesFoldes wanted new recordings by Roza Eskenazi explicitly was the enormous popularity of the singer among Greek Americans and other immigrant groups from the Levant. The pieces, especially, ‘Hariklaki’ and ‘Hasapaki’ (‘Ego tha paro hasapaki’) were also particularly liked in those communities. As a response to the enquiry, the Lambropoulos Brothers Company, the agent for Columbia and His Master’s Voice in Greece, explains in a letter dated 7 December 1938, that since September 1937 they had been unable to record anything without the authorisation of the state censorship, which examined the music and the lyrics of each title to be recorded. According to the letter, the titles RCA asked for could not pass the censorship

Η κατασταλτική τακτική θα επικροτηθεί αμέσως. Αν και επισημαίνεται η καθυστερημένη λήψη μέτρων που ακόμη και η Τουρκία έχει προλάβει την Ελλάδα σ' αυτό το θέμα, τα γεγονότα θα καλωσοριστούν με ενθουσιασμό από την εφημερίδα «Εθνος» : «Ήτο καιρός! Εις την Τουρκίαν που υπήρξε και η πατρίς των, οι αμανέδες καταργήθησαν πρό ετών, όπως και το φέσι-φερετζές. Εις την Ελλάδα όμως εξακολουθούν να θριαμβεύουν και να έχουν μέγιστην διάδοσιν. Τα «αμάν-αμάν» κατασπαράζουν αμειλίκτως τα ώτα και αι πλάκες γραμμοφώνων - εγχώριας κατασκευής - που περιέχουν τα θλιβερά αυτά προϊόντα της ανατολίτικης μουσικής, πωλούνται ευρύτατα [...] (Ο συντάκτης επίσης προτείνει να απαγορευτεί να τραγουδάει κάποιος αμανέδες διότι) συκοφαντούν το καλλιτεχνικό αίσθημα του Λαού μας και βαθμολογούν πολύ χαμηλά την μουσικήν ανάπτυξιν του τόπου μας. Επιβάλλεται ν' απαλλαγώμεν οριστικώς από το ξένον αυτό φρούτο»¹³⁵.

Στον ίδιο τόνο κυμαίνεται την ίδια ακριβώς μέρα και ο Νίκος Μαράκης. Με την σειρά του επευφημεί το Υφυπουργείο Τύπου για την πρωτοβουλία του προς απαλλαγή από τον τρομερό εφιάλτη του αμανέ. Όπως ο ίδιος θα γράψει « Οι αηδίες και οι ηλιθιότητες που εσερβίροντο από τους διαγόρους επιχειρηματίας κονσερβαρσμένες θα παψουν να υφίστανται. Ήτο καιρός το δίχως άλλο. Δεν εέχαμε προφθάση να λησμονήσωμεν την «Βαρβάραν» και είχε ξεφυτρώσει το «μπουζουκάκι». Εάν ένα ξένος ήθελε να κρίνη το ποιόν μας από το περιεχόμενον των κυκλοφορούντων δίσκων θα εχαρακτήριζε τουλάχιστον τα τρία τέταρτα του λαού μας ως χασισοπότας [...] εχρειάζετο λοιπόν να τεθή ένας φραγμός τας κουτάς και απολιτίστους αυτάς τάσεις των συνθετών της κακής ώρας. [...] Είχε πολιτογραφηθή από τα έτη της δουλείας ο αμανές. Αλλά ήταν αφόρητη η συνέχισις του και αδικαιλόγητος. [...] ήταν ντροπή στον αιώνα του αεροπλάνου και του ραδιοφώνου η ύπαρξις του αμανέ. Επιτέλους είμαστε ένας λαός με εξέλιξη και πολιτισμό. Δεν μπορούμε να ενθυμούμεθα κάθε τόσο ότι υπήρξαμε επί μιαν σειράν αιώνων σκλάβοι.»¹³⁶. Ο συντάκτης του άρθρου ασπάζεται την άποψη πως τα οθωμανικά χρόνια οφείλονται για την πολιτιστική καθυστέρηση της Ελλάδας. Η ταύτιση του αμανέ με τους ανατολίτικους πολιτισμούς τον ανάγει σε αναχρονιστικό στοιχείο το οποίο δεν μπορεί να βρει την θέση του σε έναν εξελεγμένο πολιτισμό. Επίσης παρατηρείται η άτοπη ταύτιση

and thus could not be recorded. Furthermore, the Lambropulos Brothers express their reluctance to record a sirto politico and a kalamatiano by pointing out that pieces in those genera had already been recorded by Greek Columbia and His Master's Voice and were thus available to RCA.' Risto Pekka Pennanen, Greek Music Policy under the Dictatorship of General Ioannis Metaxas (1936/1941), σελ. 114-115.

¹³⁵Εθνος, 30-11-1937, («Οι αμανέδες»)

¹³⁶Μαράκης Ν., Σημαία, «Τα γραμμόφωνα και ο αμανές», 30-11-1937

αυτού του τραγουδιού με υπόλοιπα τραγούδια από το ευρύ φάσμα του ρεμπέτικου τα οποία θεματολογούσαν την κοινωνική παραβατικότητα και τις ναρκωτικές ουσίες.

Οι πολέμιοι του αμανέ βρίσκουν εύφορο το έδαφος για να εκφράσουν τις επιθετικές τους τάσεις. Στην εφημερίδα «έθνος» ακολουθεί η δημοσίευση ενός άρθρου με τίτλο «Ο μακαρίτης Αμανές και η Αισθητική». Υπογράφει η άρθρο ο Δ. Ευαγγελίδης ο οποίος με επικριτικό και ειρωνικό ύφος γράφει για τον αμανέ : «Θεός σχωρέστονε λοιπόν! Ήταν ο μόνος που κράτησε κάμποσο στην μάχη με τον πολιτισμό Ο εξευρωπαϊσμός της φίλης μας Τουρκίας τον είχε εκτοπίσει από καιρό. - Αμανέ-εφέντη, έμπα κι εσύ στο χρονοντούλαπο των αναμνήσεων, μαζί με το καφάσι και το φερετζέ! Εμείς απεναντίας ... τον είχαμε κάνει μόδα! Ο μονυελοφορών σνομπισμός τον εύρισκε... «εντεγασάν» [...] μας εβασάνιζε νύχτα και μέρα με το μοιρολογίστικο εκείνο κλάμα του, το μονόηχο, το άγριο, το ανατριχιαστικό. [...] Αλλά νομίζετε πως είναι εύκολο να καταδικάσετε τον αμανέ και να ζητήσετε ευπρέπεια, λογοτεχνία, πολιτισμό, μελωδία από τα τραγούδια που απαθανατίζονται στις κυκλικές κλωστές του φωνογραφικού δίσκου; [...] Για ρωτήστε εκείνους που ανέλαβαν τον έλεγχο των υπό φωνοληψίαν τραγουδιών. [...] Θα μιλήσουν ευγλωτότερα τα παραδείγματα. [...] Έτερος στιχουργός και συνθέτης ειδικός περί τις «ρεμπέτικες μελωδίες» γράφει : *«Που θα μου πάς θα στην ανάψω σερέτισσα ωχ/ έχω και κάμα να σε κάψω σερέτισσα ωχ/ μη μου κάνεις πια στραπάτσα, κάνε τ' αλλού/ έμαθα πως με το διάκο πήγες ραντεβού!!»* - Αυτό είναι φοβερό! Θίγει την εκκλησία. Και όταν του πουν ότι ο αμανές είναι βάρβαρο και απολίτιστο πράγμα [...] και δεν επιτρέπεται να κυκλοφορεί αγανακτεί ο άνθρωπος»¹³⁷. Δεν είναι λοιπόν μόνο αναχρονιστικό αλλά και βάρβαρο στοιχείο, και έτσι δικαίως το κράτος πρέπει να παρέμβει αποφασιστικά για την εξάλειψη κάθε ήχου που με την μακρόσυρτη γκρίνια του ξέσκιζε τα ταλαιπωρημένα νευρά του συντάκτη που όταν τον ακούει νομίζει πως ξεψυχούν οι νότες του πενταγράμμου. Έτσι επικροτεί με ενθουσιασμό, αλλά δεν παύει να ανησυχεί για την πρακτική εφαρμογή των νέων μέτρων , καθώς αμφιβάλλει για την συμμόρφωση των λαϊκών στιχουργών και συνθετών που δεν ξέρουν «ούτε γράμματα» αλλά ούτε και «μουσική». Επίσης πρέπει να σημειώσουμε πως ο Ευαγγελίδης ίσως είναι ακροατής της ευρωπαϊκής μουσικής, λόγω των όρων που χρησιμοποιεί, όμως σίγουρα δεν είναι γνώστης της ανατολικής λαϊκής μουσικής και γενικότερα. Αυτό φαίνεται από το γεγονός πως τα παραδείγματα των τραγουδιών που φέρνει σαν αμανέδες, σίγουρα δεν είναι αμανέδες.

¹³⁷ Ευαγγελίδης Δ., Έθνος, «Ο μακαρίτης Αμανές και η Αισθητική», 4-12-1937

Την ίδια ώρα που η θεματολογία και η κριτική των διάφορων εντύπων συμπίπτει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο με την επίθεση στον αμανέ – κάτι που επικυρώνει την κρατική παρέμβαση – ο Θ-ς¹³⁸ αναφέρεται, χωρίς διάθεση να κατακρίνει, στον Αγάπιο Τομπούλη. Τον θεωρεί ως σημείο αναφοράς του μικρασιατικού πολιτισμού και της προσφυγικής κουλτούρας η οποία πρέπει να διασωθεί και να καταγραφεί. Με νοσταλγικό ύφος γράφει για την «ελληνική ανατολίτικη λαϊκή μούσα» και για τον Τομπούλη που βρέθηκε τότε σε κακή ψυχολογική κατάσταση, αφού του στοίχισε η απαγόρευση των μανέδων. Ακόμα δίνει αρκετές πληροφορίες για τις μουσικές προτιμήσεις του κοινού, για διάφορες ταβέρνες αλλά και για τον ίδιο τον Τομπούλη και την μουσική του πορεία στην Κωνσταντινούπολη.

Οι κατασταλτικοί μηχανισμοί της δικτατορίας συνεχώς οξύνουν την στάση τους ανακοινώνοντας επίσημα σκληρότερα μέτρα. Έτσι τον Ιούνιο του 1938 δημοσιεύεται ανακοίνωση του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού στην εφημερίδα «Καθημερινή» υπογράφοντας ότι: «Το υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, εν συνεχεία προηγουμένων του ενεργειών δια των οποίων απηγορεύθη υπό οιονδήποτε τύπον εις υπαιθρίους χώρους δημοσίας συγκεντρώσεως εκτέλεσις «αμανέδων ρεμπέτικων» και παρεμφερών ασμάτων, απηύθυνε χθες εγκύκλιον και προς άπαντας τους θιασάρχας δια της οποίας γνωστοποιείται εις αυτούς ότι το μέτρον επεκτείνεται εφεξής και εις άπαντα τα θέατρα. Επίσης απαγορεύεται του λοιπού και η από σκηνης εκτέλεσις παντός σχετικού χορού.»¹³⁹. Το «Εθνος» την ίδια μέρα θα γράψει ότι το μέτρο αυτό φέρνει πιο κοντά την ώρα που θα παύσουν να στιγματίζουν το μουσικό αίσθημα οι ήχοι του αμανέ¹⁴⁰.

Στο ίδιο κλίμα βρίσκεται η δημοσίευση του άρθρου «Η μουσική μας εξέλιξις». Γίνεται λόγος για την απαράδεκτα μεγάλη απήχηση που έβρισκε ο αμανές σε μερίδα του λαϊκού κόσμου τονίζοντας πως η μόνη λύση για το τέλος της εξάπλωσης του είναι η περεταίρω λήψη μέτρων. Όπως ο ίδιος θα πει «[...] ο αμανές ηκούετο τόσο συχνά, ώστε να παραστή ανάγκη απαγορεύσεως του» και δεν παραλείπει να υπενθυμίζει ζητώντας άμεσα πρακτικά αποτελέσματα πως «μια μερίδα των λαϊκών τάξεων εξακολουθεί να ευρίσκη θέλγητρα εις τα “μακρόσυρτα” ανατολίτικα τραγούδια και τον αμανέν»¹⁴¹.

¹³⁸Θ-ς, Ακρόπολις, «Ο μερακλής τραγουδιστής των τελευταίων σουλτάνων», 30-12-1937

¹³⁹Καθημερινή, «Απαγορεύονται εις τα θέατρα οι αμανέδες», 22-06-1938

¹⁴⁰Εθνος, «Οι Αμανέδες» 22-6-1938

¹⁴¹Πρωία, «Η μουσική μας εξέλιξις», 27-06-1938

Ένας παλιός γνώριμος της λυσσαλέας επίθεσης κατά του αμανέ θα επανέλθει. Το ευνοϊκό κλίμα των «καθαρτήριων» προσδοκιών είναι πλέον καθεστώς. Ο λόγος γίνεται για τον Ζαχαρία Παπαντωνίου που έχει επανατοποθετηθεί για το θέμα το 1927 αλλά και νωρίτερα. «Είχα προτείνει [...] να καταδιωχθή ο αμανές με την επιβολή βαρύτατης φορολογίας στα τρία κινητά ωδεία του: στο δίσκο του φωνογράφου, γνωστό διαφθορέα της λαϊκής καλαισθησίας, στο καφέ αμάν και στο Καραγκιόζη. Αντί να λάβει όμως τέτοιο μέτρο η Ελλάδα - θαύμα! - το έλαβεν η Τουρκία». Δεν παραλείπει να υπενθυμίσει τις πρακτικές του Τούρκικου γειτονικού μας κράτους, το οποίο μάλιστα πάσχει από την ίδια μάστιγα λέγοντας χαρακτηριστικά πως: «Ο Ατατούρκ χαρακτήρισε τον μανέ ασιατικό τέρας κληροδοτημένο από τους σουλτάνους και μαζί με τα σαρίκια, την θεοκρατία, την αραβική γραφή, το φερετζέ και τη μοιρολατρεία τον έδιωξε από το κράτος του». Το ισχυρό μένος του, τον οδηγεί σε παροξυσμό για το πιο «ασύδοτο» έργο του ανθρώπου. «Κουτσή στραβή κάθε λαϊκή μελωδία έχει μια μορφή, ένα ρυθμό, μια οικονομία επί τέλους της αναπνοής. Μόνο ο αμανές τα κατάργησε όλα. Φίδι ήχου σέρνεται, κουλουριάζεται, ξετυλίγεται και δέρνεται. [...] Άβουλη και παράλυτη καμπύλη, η σπείρα, δηλαδή το κέντημα των πρωτόγονων λαών που δεν κινείται από καμμία ιδέα, είναι καταδικασμένο να περιστρέφεται επ' άπειρον γύρω από τον εαυτό του ». Επιχειρεί να προσεγγίσει την «άβουλη» μουσική, χωρίς όμως να μπορέσει να αντιληφθεί την δομή του συγκεκριμένου τραγουδιού. Το αποτέλεσμα είναι να θεωρεί λανθασμένα ότι δεν υφίσταται αφού προσεγγίζει τον αμανέ μέσω αξιολογικών διαδικασιών, που ο ίδιος θεωρεί από άγνοια, ότι έχουν εφαρμογή στην ανατολική μουσική. «Άκουσα τον αμανέ στην Πόλη. Προσπάθησα να τον καταλάβω. Τον παρακολούθησα στο καφέ αμάν... Αφού άκουσα τον αμανέ στον έρωτα, τον ζήτησα και στην προσευχή. Είνε ο ίδιος και τραγούδι και ορατόριο. Τον άκουσα στην Αγία Σοφία πριν γίνει μουσείο, όταν ήταν ακόμα τζαμί... Το μεγαλούργημα του ναού δεν τον βοήθησε και ο αμανές έμεινε τέτοιος που είναι. Θα εργάστηκαν είπα, οι εξωαισθητικοί λόγοι και θα τον χάλασαν. Ας τον ακούσω, σ' ένα τζαμί, σ' ένα έργο των Τούρκων, στο μεγαλοπρεπέστερο απ' όλα της Πόλης, στο Σουλεϊμανιέ...». Χαρακτηριστικό της μουσικολογικής σύγχυσης είναι το γεγονός οι ψαλμωδίες του Μουεζίνη μεταφράζονται από τον Παπαντωνίου ως αμανές. Η ταύτιση του αμανέ με τις τούρκικες προσευχές γίνεται φανερή από την έλλειψη ρυθμού, όπως συμβαίνει σε ένα μέρος των αμανέδων και ο αμανές δεν μπορεί «να δώσει σε μίαν ασπώνδυλη, άπιαστη και αδειανή μελωδία τις ιδέες του πάθους και του θείου» Ωστόσο αναγνωρίζει ότι υπάρχουν ανατολίτικα τραγούδια με μουσική δομή, «τα ενσπόνδυλα [...]

που έχουν κάποιο ρυθμό και λογική» και τονίζει πως πρέπει να δοθεί προσοχή στα «πολυάριθμα λαϊκοφανή αμανεδοτράγουδα»¹⁴².

Από εδώ δεν θα μπορούσε να λείψει και η Σοφία Σπανούδη. Με την σειρά της επανέρχεται, ευχαριστημένη από τις πρωτοβουλίες απαγόρευσης του κράτους. Με περίσσιο ενθουσιασμό. «Ως τώρα κυριαρχούσε ο απαίσιος Ανατολίτικος αναμές με την αναπόδραστη διαστροφή του λαϊκού μουσικού ενστίκτου, που κατεργάσθηκε επί χρόνια εις βάρος του ελληνικού λαού. Τώρα τελευταία έχει απαγορευθή». Παίρνουν τα εύσημα της «εκείνοι έλαβαν αυτό το μέτρον – επί τέλους! – είνε πραγματικά άξιοι εθνικής ευγνωμοσύνης», ενώ στη συνέχεια υποδεικνύει προς απαγόρευση την «παξιμαδοκλέφτρα», την «κακούργα πεθερά», το «λάζικο», τον «ταμπαχανιώτικο», τον «χασικλή», τον «γκαρίπ χετζά», το «γκελ γκελ μπαρυσαλούμ» και την επέκταση των μέτρων στα «πλείστα παρόμοια ακατονόμαστα τουρκόφωνα κι' αλβανόφωνα κομμάτια, ταπεινά, χυδαία και γαιώδη, που χασομερούν την τέχνη των ήχων στα βρωμερώτερα επίπεδα της μουσικής ρυπαρογραφίας». Έπειτα από αυτούς του χαρακτηρισμούς δεν παραλείπει να θυμίσει πως αυτά τα τραγούδια είναι τα «θλιμμένα απομεινάρια της σκλαβιάς και του χαμού» και μεταφυτεύθηκαν πρόχειρα στην Ελλάδα «για συναποτελέσουν με τα ιθαγενή «ρεμπέτικα» τραγούδια ένα ρεύμα δυσώδους μουσικού οχετού μέσα στον οποίο σέρνεται ανεργάτιστος ο ελληνικός λαός». Η ίδια πλέον είναι σίγουρη πως με το μέτρο της απαγόρευσης ή λαϊκή μουσική θα καθαρίσει. Για την καλύτερη αποτελεσματικότητα τονίζει πως χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια και ότι επίσης πρέπει να συγκροτηθεί μια επιτροπή από τους κορυφαίους Έλληνες συνθέτες οι οποίοι θα είναι αμείλικτοι. Ωστόσο θεωρεί πως υπάρχουν αξιόλογα τραγούδια στην λαϊκή μουσική φέρνοντας παραδείγματα από Ευρωπαίους μουσικούς. Το άρθρο της όμως κλείνει με ένα σχόλιο που προκαλεί αίσθηση. «Θα μου επιτραπή σήμερα να υποδείξω στους μουσικούς μας ένα ακόμα λαϊκό αριστούργημα. «Το Αλάνι» -άγνωστο και άσημο τραγούδι, που ξεχωρίζει μέσα στο κοινότοπο ρεπερτόριο της Ρόζας. Την ανακάλυψιν του χρωστώ σ' έναν νέο καλλιτέχνη, τον ζωγράφο Γιάννη Τσαρούχη, φανατικό κι εμπνευσμένο εκζητητή του λαϊκού ωραίου στην κάθε τέχνη. Από την πρώτη ακρόασι του ιδιότυπου αυτού τραγουδιού, συμμερίσθηκα ανεπιφύλακτα τον ενθουσιασμό του. Πρόκειται για μια εντελώς ψυχόρμητη και συγκινητική δημιουργία άξια για ξεχωριστή ανάλυσι, η οποία θ'

¹⁴²Παπαντωνίου Ζαχαρίας, Ελεύθερον Βήμα, «Ο αμανές εν διωγμώ», 3-7-1938. Την υποστήριξη του σε αυτή την οπτική θα δώσει και Γεώργιος Λαμπελέτ με τα ίδια επιχειρήματα (βλ. Νέα Εστία, τχ. 319, Απρίλιος 1940, «Ο Παπαντωνίου φίλος της μελωδίας», σελ. 451-452

αποτελούσε συγχρόνως και την απολογία του αλανιού». Η μελέτη κάποιων ανατρεπτικών λόγιων της τέχνης πάνω στην λαϊκή κουλτούρα, φαίνεται πως διαμορφώνει δειλά το έδαφος επανεξέτασης του ζητήματος, μέσα από το πρίσμα της αλληλεπίδρασης. Ωστόσο αυτό δεν ισχύει για την περίπτωση των μανέδων¹⁴³.

Λίγες μέρες αργότερα θα ενεργοποιηθούν δραστικά και στην εφημερίδα «Καθημερινή». Σε ένα άρθρο που επανεμφανίζεται με τον ίδιο τίτλο («Η λαϊκή μουσική») αναφέρεται η διαμαρτυρία για τους αμανέδες που ακούγονται στο ραδιόφωνο. Στην επαναφορά του άρθρου επιχειρείται η ανάλυση των τραγουδιών που θεωρούνται λαϊκά και η διαίρεση τους σε τομείς. Από αυτό φαίνεται η επτανησιακή και αθηναϊκή καντάδα, το «υγειές» βουνίσιο τραγούδι της υπαίθρου και το «μεταξύ κλέφτικου και αμανέ μακρόσυρτον, ανατολίτικον και μάλιστα κακόν ανατολίτικον τραγούδι» που «πρέπει να γίνει πόλεμος και μάλιστα σκληρός. Από όλους: τας εφημερίδας, την υπηρεσίαν ελέγχου δίσκων γραμμοφώνου, τα μουσικά σωματεία, και προ πάντων την υπηρεσίαν ραδιοφωνικών εκπομπών»¹⁴⁴. Η τρίτη κατηγορία τραγουδιών πρέπει λοιπόν να συναντήσει την ισχυρή απάντηση του κράτους αλλά και να εξωστρακιστεί από τους απλούς ανθρώπους καθώς δεν χωράει στην λαϊκή μουσική κουλτούρα. Το τελευταίο σχόλιο θέλει να ανάγει την απέχθεια προς την «κακή ανατολίτικη μουσική» ως άγραφο νόμο στις συνειδήσεις των ακροατών. Τέλος για την υπόθεση του ραδιοφώνου, στην ίδια εφημερίδα, δίνονται τα συγχαρητήρια στο υφυπουργείο Τύπου αφού «δεν ηκούσθησαν αι γνωσταί αμανεδοειδείς μεταδόσεις»¹⁴⁵.

Στην φάση αυτή αξίζει να αναφερθεί ένα κείμενο απολογισμού του καθεστώτος με τίτλο «Φωνοληψίαι», που δικαιολογεί την θέση της δικτατορίας. «Η μουσική, πολύτιμος συντελεστής εις την διάπλασιν του λαϊκού αισθήματος, δύναται όταν αυτή εκφεύγει του υψηλού προορισμού της και κολακεύει τας χυδαίας προτιμήσεις του κοινού να διαστρέφει το καλλιτεχνικόν αυτού αισθητήριον και να ασκεί βλαβεράν επίδρασιν επ' αυτού». Με την αναπαραγωγή του γνωστού τροπαρίου το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, «Δια την κάθαρσιν όθεν των μουσικών μας πραγμάτων, συνεστήθη παρά τω Υφυπουργείω Τύπου και Τουρισμού αρμόδια επιτροπή, εις ην ανετέθη ο έλεγχος πάσης μουσικής παραγωγής». Αφού στο κείμενο αναλύεται το πρόβλημα και η αφορμή των ακολούθων επιτακτικών ενεργειών, φτάνει στο αποτέλεσμα. «Χάρις εις τας προσπάθειας της Επιτροπής η μουσική

¹⁴³Σπανούδη Σοφία, Ελεύθερον Βήμα, «Η μουσική του ελληνικού λαού», 7-10-1938

¹⁴⁴Καθημερινή, «Η λαϊκή μουσική», 9-10 1938 και 31-10-1938

¹⁴⁵Καθημερινή, «Ραδιοφωνικά», 27-12-1938

παραγωγή εξυγιάνθη και εξωστρακίσθηκαν όλα τα άσεμνα και κακόηχα άσματα και προ πάντων ο αμανές, η μεγάλη αυτή πληγή, ήτις δια της θρηνωδίας της [...] υπήρξε ένα από τα κυριώτερα αίτια της καταπτώσεως του μουσικού αισθήματος του λαού»¹⁴⁶. Χωρίς καμία αμφιβολία έχουμε να κάνουμε με ένα καθεστωτικό κείμενο γραμμής. Επεξηγεί και προπαγανδίζει την επίσημη θέση για την πολιτική που ασκεί το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, που αφορά κυρίως το ρεμπέτικο και συνάμα το λαϊκό τραγούδι, ενώ στο τέλος γίνεται πιο συγκεκριμένο στο «πρόβλημα» που λέγεται αμανές. Σε κάθε περίπτωση αποτελεί σημαντικό τεκμήριο και βοηθάει στην παραπέρα αιτιολόγηση και επεξήγηση των λογοκριτικών πρακτικών.

3.3 Ο ΑΝ 1619/1939

Η εφαρμογή απόλυτης λογοκρισίας έχει αρχίσει να θεωρείται δεδομένη. Το πεδίο της πολιτιστικής πολιτικής της δικτατορίας δείχνει τα δόντια του χωρίς να διαθέτει σαφές πλαίσιο δράσης. Με τα έως τώρα δεδομένα οι κρατικές παρεμβάσεις επιχειρούνται με σποραδική λογοκριτική τακτική και συγκεκριμένα με τον ΑΝ 45/1936 και την αστυνομική διάταξη 12. Πιο γενικευμένα στην συνέχεια θα ακολουθήσουν οι απαγορευτικές πράξεις σύμφωνα με την εγκύκλιο του υφυπουργείου Τύπου και τουρισμού. Τώρα όμως, η επίτευξη ενός στενότερου περιορισμού στα ανεπιθύμητα στοιχεία που δεν μπορούν να βρουν μια θέση στο κατασκευασμένο ιδεολόγημα του Γ' Ελληνικού πολιτισμού, έχει μπροστά το ιδανικό και εύφορο έδαφος. Η προσπάθεια χειραγώγησης της κοινής γνώμης μέσα από συγκεκριμένη παρέμβαση ήδη διαμορφώνει μια επιθετικότερη διάθεση σε σχέση με την προδικτατορική περίοδο. Αυτή η κατάσταση ευδοκιμεί και σε συνδυασμό με τις κατασταλτικές διαθέσεις του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, οι οποίες δεν μένουν αποκλειστικά στον χώρο του πολιτισμού αλλά επεκτείνονται και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Ο σημαντικότερος σταθμός στην λογοκριτική δράση τους καθεστώτος είναι ο ΑΝ 1619/1936 ο οποίος κυρώνεται στις 14-2-1939 και η δημοσίευση του χρονολογείται στις 16-3-1939. Αναμφίβολα αποτελεί σταθμό καθώς όριζε με μεγαλύτερη ακρίβεια, σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα την παραγωγή δίσκων και την διάθεση τους στην κυκλοφορία. Στον νέο νόμο γίνεται εσωτερικός ανασχηματισμός στο υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού. Θα αλλάξει ονομασία η Διεύθυνση Εσωτερικού Τύπου και θα λέγεται

¹⁴⁶Ο απολογισμός μιας διετίας: 4^η Αυγούστου, αρ. 21., εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., 1938, σελ 214. Επίσης το κείμενο δίνεται και στο Βλησίδης Κώστας, Σπάνια κείμενα για το ρεμπέτικο (1929-1959), εκδ. εικοστού πρώτου, Αθήνα, 2006 σελ. 84 -85

τώρα Διεύθυνση Λαϊκής Διαφωτίσεως. Επίσης η εποπτεία των δισκογραφικών πράξεων βρισκόταν υπό την δικαιοδοσία του «Γραφείου Εποπτείας Εσωτερικού Τύπου» της Διεύθυνσης Εσωτερικού Τύπου. Όμως από τον νέο νόμο και μετά αυτό το έργο θα το αναλάβει το «Γραφείο Εποπτείας Διαλέξεων και Φωνοληψιών» της Διεύθυνσης Λαϊκής Διαφωτίσεως.

Καθώς έχει γίνει ως ένα βαθμό ξεκάθαρο ποια δεδομένα είναι προβληματικά, απομένει να οριστεί η πρακτική μέθοδος που θα ακολουθείται. Φαίνεται πως το καθεστώς επανέρχεται για να επιβληθεί και επανεξετάζει, αναδιαμορφώνει και στοιχειοθετεί την εξεταστική ματιά του. Η δισκογραφική ενέργεια θα περνάει από τον εξονυχιστικό έλεγχο της επιτροπής Διεύθυνσης Λαϊκής Διαφωτίσεως καθώς η κάθε εταιρία θα πρέπει να έχει στα χέρια της την σχετική άδεια για παραγωγή και φωνοληψία. Η Επιτροπή έχει το ελεύθερο επίσης να παρεμβαίνει στους στοίχους και να αφαιρεί ότι φαίνεται «απειλητικό». Το ίδιο βεβαίως μπορεί να κάνει και με την μελωδία της μουσικής. Η κριτική ματιά των κρατικών οργάνων έχει φυσικά ως πρότυπο, που πάνω σ' αυτό θα οικοδομήσει, την παραδοσιακή «ελληνική» μουσική. Πρέπει οπωσδήποτε όμως να συμπληρώσουμε, ότι ακόμα και η προσέγγιση στην κατά κάποιο τρόπο «υγιή» μουσική ελληνική παράδοση, γίνεται επιλεκτικά. Στο άρθρο 21 του νόμου φαίνεται ξεκάθαρα πως «Μετά της αιτήσεως συνυποβάλλονται αντίγραφα α) των στίχων και β) της μουσικής των προς φωνοληψίαν ασμάτων. Την αίτησιν ταύτην μεθ' όλων των στοιχείων η Δνσις της Λαϊκής Διαφωτίσεως διαβιβάζει εις την προς τούτο αρμόδιαν Επιτροπήν. [...] Αποφαίνεται δε ταύτη υπέρ της χορηγήσεως αδείας, είτε περί της απαγορεύσεως αυτών ή τροποποιήσεως ωρισμένων στίχων και της μεταλλαγής ωρισμένων σημείων της μουσικής εφ' όσον ήθελε κρίνει ότι άμα τι θίγει οπωσδήποτε τα δημόσια ήθη, διαφθείρει το καλλιτεχνικόν αίσθημα του κοινού ή νοθεύει και διαστρέφει το γνήσιον πνεύμα της παραδόσεως της ελληνικής μουσικής». Βέβαια τα μέτρα που παίρνονται δεν αφορούν μόνο τα εν δυνάμει τραγούδια προς φωνοληψία. Η λογοκριτική μανία επεκτείνεται με σκοπό να μεγαλώσει ο κλοιός του ελέγχου. Όπως ορίστηκε «Εις την αυτήν ως άνω διαδικασίαν υπόκεινται και οι ήδη εν κυκλοφορία ευρισκόμενοι δίσκοι γραμμοφώνων. Οι κάτοχοι μητρώων και αποτυπωμένων δίσκων υποχρεούνται όπως εντός εξαμήνου από της ισχύος του παρόντος υποβάλλουν εις Την Διεύθυνσιν Λαϊκής Διαφωτίσεως κατάστασιν των παρ' αυτοίς ευρισκομένων μητρώων και του αριθμού των υπάρχοντων αδιαθέτων δίσκων. Η ως άνω επιτροπή

δύναται ν' απαγορεύη την περαιτέρω κυκλοφορίαν ή εκτύπωσιν δίσκων ως κα να διατάξη την καταστροφήν των μητρώων»¹⁴⁷.

Αναμφίβολα πρόκειται για ένα καθεστωτικό κείμενο που επιχειρεί να δώσει οδηγίες στα αρμόδια κρατικά όργανα ως προς την προσέγγιση και στην συνέχεια την πρακτική που πρέπει να ακολουθείται για την επίτευξη του θεμιτού αποτελέσματος. Έπειτα από διάφορους σταθμούς προσπαθειών σύνταξης νομικού πλαισίου, φτάνει η στιγμή που καθορίζονται με όσο το δυνατόν περισσότερη σαφήνεια τα κριτήρια για το νόμιμο ή μη του κάθε τραγουδιού. Ωστόσο αν κρίνει κανείς τις διατυπώσεις για τα δημόσια ήθη, το γνήσιο ελληνικό μουσικό πνεύμα της μουσικής παράδοσης ή το καλλιτεχνικό αίσθημα του κοινού, θα καταλάβει πως πρόκειται για αόριστους προσδιορισμούς, που εύκολα θα λειτουργήσουν ως πρόσχημα της λογοκριτικής τακτικής, ελαφρύνοντας με αυτόν τον τρόπο την κρατική παρέμβαση στο λαϊκό τραγούδι.

Οι φωνές θριάμβου μπορούν ηχούν εκτός από δυνατές, πολύ ευχαριστημένες. Οι αμανέδες πρέπει να εκλείψουν μαζί με τα ανατολίτικα μακάμια και να δώσουν τη θέση τους στις ευρωπαϊκές κλίμακες. Ο Αιμίλιος Σαββίδης όντας ένθερμος υποστηρικτής της δικτατορικής λογοκρισίας αντανakλά την ευχαρίστηση αυτών καθώς «ευτυχώς, έχομεν τόσα ωραία και καθαρώς ελληνικά μοτίβα, που δεν υπάρχει καμία ανάγκη να παίρνωμεν τις μουσικές φράσεις της τούρκικης λαϊκής μουσικής, τις οποίες προ πολλού απηγόρευσε η τουρκική κυβέρνηση, η οποία επίσης φροντίζει να εξευγενίση την μουσικήν του τόπου της»¹⁴⁸.

Βέβαια η τακτική αυτή θα επιδράσει στους δημιουργούς και στο πεδίο της γέννησης των τραγουδιών, καθώς ο φόβος και η ανασφάλεια μπορούν να προκαθορίσουν την πρωταρχική κινητήρια δύναμη της δημιουργίας ή ακόμα ο νέος οδηγός γραφής στίχων να διαβρώνει τους αισθητήρες πρόσληψης του εν δυνάμει περιεχομένου του ρεμπέτικου. Το πλαίσιο της καινούργιας κανονικότητας και των ηθών, κάτω από μια επινοημένη ελληνική ταυτότητα, έχει σίγουρα επηρεάσει σχεδόν όλους τους τραγουδοποιούς στιχουργούς κ. ο. κ. Αυτό το πολύ σημαντικό θέμα θα μπορούσε να αναλυθεί πιο εξειδικευμένα σε μια νέα εργασία. Η λογοκρισία λειτουργεί τώρα με βάσει την μέθοδο της αφαίρεσης. Ο σκοπός όπως έχουμε αναλύσει είναι η ανάδειξη και προβολή αυθεντικών και αμόλυντων «ελληνικών» στοιχείων, που στην περίπτωση του ρεμπέτικου, θα

¹⁴⁷Ο Κ. Βλησίδης έχει παραθέσει ολόκληρο το άρθρο 21 του ΑΝ 1619/1936. Βλ. Βλησίδης Κώστας, Όψεις του ρεμπέτικου, ό. π., σελ 55-57

¹⁴⁸ Παπαϊωάννου Γιάννης, Ντόμπρα και σταράτα, Αυτοβιογραφία, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1982, σελ. 53

επιτευχθεί με την αλλαγή του στίχου και την οριοθέτηση του περιεχομένου, ενώ στην περίπτωση των αμανέδων με την πλήρη αποβολή τους. Πρόκειται για μια προσπάθεια εξευγενισμού του ρεμπέτικου τραγουδιού, που αποκόπτει ένα μέρος της ταυτότητας του που αφορά την παραβατική κοινότητα και την αντικαθιστά την αφήγηση ηπιότερων περιστατικών της λαϊκής, καθημερινής, κοινωνικής ζωής. Πρέπει πάντως να σημειωθεί πως δεν υπάρχει κάποιο ρεμπέτικο τραγούδι που να εξυμνεί το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου.

Το νέο θεματολόγιο οδηγεί σε στροφή προς τα «ήρεμα» ερωτικά τραγούδια και όχι για τα κατορθώματα κάποιας «Βαρβάρας», ενώ απομακρύνονται από την παραγωγή τραγούδια που αναφέρονται, στην παραβατική συμπεριφορά, στην χρήση ναρκωτικών ουσιών, τραγούδια που κάνουν πολιτικές αναφορές αμφισβήτησης και φυσικά πιο άγρια καταδιωκόμενος ο μανές.

Οι δημιουργοί του ρεμπέτικου δεν φαίνεται να αντιδρούν απέναντι στο λογοκριτικό νόμο. Αντίθετα διακρίνεται μια συγκαταβατική και δεκτική στάση, με διάθεση προσαρμοστικότητας των στίχων στο νέο περιεχόμενο, που «εκσυγχρονίζει» το λαϊκό τραγούδι. Ο Μάρκος Βαμβακάρης μεταφέρει μια τέτοια ατμόσφαιρα μέσω της πολύ χρήσιμης δικής του αυτοβιογραφίας. «Έγραφα πολλά μέχρι το 36'. Μετά περίλαβε ο μεταξάς και γράφαμε αλλιώς. Με φώναξαν στην λογοκρισία και μου είπαν. Θα σταματήσεις αυτό το γράψιμο, δε θα γράφεις τέτοια πράγματα. Δεν ξέρω ποιοι είναι εκεί στην λογοκρισία τους έχει το κράτος. [...] Το τραγούδι μπορεί να στο φάει η λογοκρισία από διάφορα λόγια, διάφορες έννοιες που δεν τους αρέσουν. Κοίταξε να δεις έχω ένα τραγούδι τώρα στη λογοκρισία : «χαράματα η ώρα τρεις που ο κόσμος ησυχάζει μια μάνα κλαίει και οδύρεται και βαριαναστενάζει. Κλαίει και χύνει δάκρυα για τ' άρρωστο παιδί της φωτιά ανάβει στην καρδιά και καίει το κορμί της». Φοβάμαι ότι δεν θα το περάσουν γιατί είναι λυπητερό τραγούδι. [...] Εκείνα που είναι επίφοβα να μην περάσουν δεν τα βάζω. Θα βάλω μιαν άλλη λέξη που να περάσει. Προσπαθώ να μην πηγαίνω σ' αυτά που θα τ' απορρίψουν. [...] Άμα θέλω γράφω γραμμή ότι γουστάρει η ψυχή μου, κι ότι μου κατέβει απ' το νου μου κι εντάξει. Αυτά τα πρώτα μου τραγούδια πριν από το Μεταξά ήταν τέτοια. Ότι ήθελα έγραφα χωρίς λογοκρισίες. Μετά σταμάτησα. Τελεία σ' αυτά, κι έγραφα όπως έπρεπε να γράφω. Να πάω στη λογοκρισία και να μου τα περάσουν. Έγραφα καλύτερα».¹⁴⁹ Προφανώς, παρά το στενό πλαίσιο περιορισμού του στίχου, διαφαίνεται μια

¹⁴⁹Κάτλ Βέλλιου Αγγελική, Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, σελ. 286-288

καλή θέληση για την συμμόρφωση απέναντι στις νέες απαιτήσεις. Είναι εμφανής η διάθεση για προσαρμοστικότητα που δεν φαίνεται να ενοχλεί και πολύ. Επίσης μην ξεχνάμε, πως δηλώνεται ξεκάθαρα η συγκατάθεση του και η δικαιολόγηση των αιτιών που ενεργοποιούν την λειτουργία πρακτικών λογοκριτικής δραστηριότητας, αφού με αυτήν ο Μάρκος «έγραφε καλύτερα». Βεβαίως, ένα στοιχείο που πρέπει να προβληματίζει, είναι το μέγεθος της επιρροής της πολιτικής τοποθέτησης υπέρ της βασιλείας από τον Μάρκο Βαμβακάρη¹⁵⁰. Αυτό διότι και ο Μεταξάς ανήκε στην φιλοβασιλική παράταξη.

Ακόμα ο Γιάννης Παπαϊωάννου αναφέρει στην αυτοβιογραφία του, πως ο ίδιος λέει στον Μεταξά ότι τα τραγούδια που δημιουργούνται τώρα, από τους συνθέτες του ρεμπέτικου, είναι «ωραία» και δεν έχουν κάτι το επιλήψιμο¹⁵¹.

Ο Βασίλης Τσιτσάνης υποστηρίζει σε συνέντευξη που παραχώρησε στον Στάθη Guantlett, τον ευεργετικό ρόλο που έπαιξε η μεταξική λογοκρισία για το ρεμπέτικο τραγούδι και φαίνεται πλήρως εναρμονισμένος με την λογική απαγόρευσης των αμανέδων. Συγκεκριμένα:

«Ερώτηση. Με τη λογοκρισία που λειτούργησε κατά καιρούς στην Ελλάδα πως τα πήγατε;

Απάντηση. Επί Μεταξά η λογοκρισία έκοψε όλα τα χασικλίδικα. Κατά τα άλλα μπορώ να πω ότι ήσκησεν ευεργετικήν επίδρασιν, διότι μουσικές αμανοειδείς και νότες κλαυθμηρίζουσες απορίπτοντο. Αποτέλεσμα αυτής της τακτικής ήταν το λαϊκό μας τραγούδι να είναι ελληνοπρεπές και καλόγουστο»¹⁵². Η συμφωνία του Τσιτσάνη με το μεταξικό πλαίσιο γίνεται φανερή με την υπεράσπιση του «ευρωπαϊκού ήχου», έναντι του «ανατολίτικου», όπως αυτό δηλώνεται σε κάποια σημεία της συνέντευξης. Από μόνο του αυτό το θέμα δείχνει την συγκατάβαση και υποστήριξη προς την πολιτιστική πολιτική της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου. Η αποτίμηση της λοιπόν, είναι η ευεργετική επίδραση που ασκήθηκε από το λογοκριτικό πλαίσιο. Το σχόλιο σαφώς έχει να κάνει με την πάσα μορφή ανατολισμού, είναι προϊόν εθνικιστικών στερεοτύπων και θυμίζει μεσοπολεμική εποχή. Οι μανέδες διατηρούν τους εχθρούς τους και όταν έχουν πάνγει να αναπαράγονται, ακόμα και αν έχουν περάσει πολλά χρόνια.

¹⁵⁰ «Εγώ, νέο παιδί, δεν παρακολουθούσα την πολιτική και τα κόμματα. Πάντως θυμάμαι τις φασαρίες των βενιζελικών με τους βασιλικούς. Τα διάβαζα τότε. Ήμουν δε βασιλικός. Μου άρεζε η βασιλεία». Κάιλ Βέλλιου Αγγελική, Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία, ό., π., σελ. 94

¹⁵¹ Παπαϊωάννου Γιάννης, Ντόμπρα και σταράτα, Αυτοβιογραφία, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1982, σελ. 75 - 81

¹⁵² Guantlett Στάθης, Ρεμπέτικο Τραγούδι, Συμβολή στην επιστημονική του προσέγγιση, ό. π., σελ. 178

Θα ήταν μεγάλη παράληψη εάν παρακάμψουμε την αντίδραση του Βαγγέλη Παπάζογλου απέναντι στον λογοκριτικό νόμο και στην όλη προσπάθεια «εξευγενισμού» και «ελληνοποίησης» του λαϊκού τραγουδιού. Εν τω μεταξύ τα τραγούδια του είχαν αρκετά μεγάλη εμπορική επιτυχία στη δεκαετία του 1930. Ο ίδιος μάλιστα επιλέγει να μην προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, αρνούμενος να αλλάξει το περιεχόμενο των τραγουδιών του και να μην δεχτεί καμία παρέμβαση στους στίχους του. Αυτή η επιλογή του ερμηνεύεται ενδεχομένως από προσωπική στάση ζωής γενικά προς την ιδέα της «ελευθερίας». Ένα παράδειγμα είναι το τραγούδι «Έλα πάλι» το οποίο «έλεγε: «Πες μου γιατί να φύγεις από μένα καλέ; Επειδή σούπαν πως φουμάρω μαύρο κι τον αργιλέ. Έλα και θα παρατήσω για τια σε καλέ και το μαύρο που φουμάρω και τον αργιλέ. Έλα όπως είσαι κούκλα μου εσύ και για σένανε θα πίνω μοναχά κρασί». Αυτό το τραγούδι τόκοψε η λογοκρισία και δεν τον αφήκανε να το περάσει σε πλάκα, γιατί λέει τα λόγια είναι χασικλίδικα. Και τόσιαξε κι αυτό εκεί μπροστά τους, και μάλιστα με διαφορετικό κόκκινο μολύβι. «Πές μου το γιατί να φύγεις από μένα καλέ συ; Επειδή σούπαν πως πίνω το γλυκό κρασί; Έλα και θα παρατήσω για τα σε καλέ, το γλυκό κρασί που πίνω και τον καφενέ. Έλα μέσα έλα μέσα κούκλα μου εσύ να μεθώ με τα φιλιά σου κι όχι με κρασί». Όχι λέει δεν το δίνω το τραγούδι... Έτσι χάλασε. Δεν είναι αυτό που ήθελα να πω... και δεν τόδωκε. Δεν μπορώ να καταλάβω πως είναι χασικλίδικο, αφού λέει πως θα παρατήσει το χασίσι...» Συγκεκριμένα ο Παπάζογλου είχε κάποιο απώτερο σκοπό, ένα μήνυμα μέσα στα τραγούδια του και κρατώντας μια ρομαντική προσωπική στάση δεν πήγαινε πίσω από αυτό, μόνο και μόνο για το χρηματικό θέμα. Αναμφισβήτητα πρόκειται για μία αξιολογη στάση. «...Τριανταέξι τραγούδια μαζεμένα τάκοψε η λογοκρισία του Μεταξά. Οι δημόσιοι υπάλληλοι... τα σκουλήκια που κάμουνε «το καθήκον τους», όχι μόνο στσί δικτατορίες, αλλά και στσί κατοχές... κι όταν ακόμα μας σφάζουν οι γερμανο-ιταλοί... Του τα κόψανε γιατί δε δέχτηκε να αλλάξει ούτε λόγο... ούτε ένα λόγο... Στον «μπατίρη», αυτός ο λόγος ήτανε όλο το νόημα του τραγουδιού. Εκεί που λέει «ελεύθερος να ζήσω» του το σημειώσανε να το σβήσει και να γράψει «χαρούμενος να ζήσω». Και μάλιστα τόγραψε εκεί μπροστά τους. «Έτσι σας αρέσει»; τους είπε. Του είπαν «Ναι...». «Εμένα έτσι δε μ' αρέσει. Εγώ δεν είμαι χαρούμενος αν δεν είμαι λεύτερος... Εγώ άμα έχω σκλαβιά πάνω απ' το κεφάλι μου δε γελάω...»¹⁵³

¹⁵³Η περίπτωση του Βαγγέλη Παπάζογλου και η γενικότερη στάση του απέναντι στην λογοκρισία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Ακόμα φαίνεται καλύτερα το πώς ο συνθέτης εκλαμβάνει και διαμορφώνει το αξιολογικό σύστημα της ρεμπέτικης ζωής και πως αντιλαμβάνεται το ζήτημα των ναρκωτικών ουσιών.

3.4. Μερικές Κρίσεις

Από όσα έχουν συμβεί μέχρι τώρα, φαίνεται πια καθαρά πως το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου αποτέλεσε τον πιο σκληρό εχθρό του μανέ. Η δικτατορία δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει την δύναμη του νόμου και της κρατικής καταστολής, με ότι αυτό συνεπάγεται. Βέβαια αυτή η τακτική δεν τελειώνει στον τομέα του πολιτισμού αλλά σαφώς επεκτείνεται στο σύνολο της πρακτικής του Μεταξά, ως ο πιο σίγουρος οδηγός για τον έλεγχο και την συμμόρφωση όλων. Μέχρι την έλευση του καθεστώτος οι αρνητικές κριτικές επιτελούνταν μέσω του λόγου της εγγράμματης κοινότητας και της τρέχουσας αρθρογραφίας. Όσο και να αποκτούσαν ποσοστό υπεροχής όμως, έμεναν στο σημείο της διαφορετικής γνώμης. Ωστόσο από την εγκαθίδρυση του καθεστώτος και έπειτα γίνονται πράξη οι νέες πολιτικές και πολιτιστικές προσδοκίες με αποφασιστικότητα. Στον Τύπο ότι φωνές υπεράσπισης ή ηπιότερης αποδοχής των μανέδων ηχούσαν την προμεταξική περίοδο, τώρα έχουν σχεδόν σιωπάσει. Ενώ την όποια κατηγορία συναντάει ο αμανές, την αντιλαμβανόμαστε από τους διάφορους ένθερμους δημοσιογράφους, ο κατασταλτικός μηχανισμός, το νομοθετικό πλαίσιο και γενικά η κρατική παρέμβαση ακούει με ιδιαίτερη προθυμία αυτές τις φωνές. Ακολουθεί στην συνέχεια η επευφημία, η ενθάρρυνση, η στήριξη και η χειροκρότηση των κρατικών διωκτών του μανέ. Κυριαρχεί ο εφησυχασμός και η ανακούφιση εκείνων για την «καθαρότητα» της ελληνικής μουσικής η οποία λίγο-λίγο θα επανέλθει. Τα πολιτιστικά «απόβλητα» της μισητής ανατολής έχουν ποινικοποιηθεί, συγκροτώντας βέβαια μια στρατηγική με παραπέρα του πολιτισμού επεκτάσεις.

Πρέπει να επισημάνουμε πως το καθεστώς της 4ης Αυγούστου εισάγει και λειτουργεί την έννοια της προληπτικής λογοκρισίας, ως βασικά συστηματοποιημένη λειτουργία με την σύσταση του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού. Αυτό έπρεπε να πράξει τα απαραίτητα για τη διαφώτιση της κοινής γνώμης αι των εκδηλώσεων, «ίνα αύται ευρίσκονται εντός του πλαισίου των εθνικών παραδόσεων και ιδεωδών».

Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με το άρθρο «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού», λέγεται καθαρά πως «Το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού διέπει και ρυθμίζει άπαντα τα ζητήματα τα αφορώντα εις την διαφώτισιν της δημοσίας γνώμης, ήτοι τα ζητήματα τα αναγόμενα εις τον ελληνικόν και ξένον ημερήσιον και περιοδικόν τύπον,

Παπάζογλου Αγγέλα Τα χαΐρια μας εδώ: ονείρατα της άκαυτης και της καμμένης Σμύρνης, (επιμ. Γιώργης Παπάζογλου), εκδ. Ταμείου Θράκης, Ξάνθη 2003, σελ. 50 -55

τα πάσης φύσεως Συνέδρια και Εκθέσεις, το Θέατρον, τον κινηματογράφον, τας πλάκας γραμμοφώνου, τας παντός είδους διαφημίσεις, τας διαλέξεις, τας εκδόσεις, και εν γένει τας πάσης φύσεως εντύπους, διά ζώσης και διά μηχανημάτων εκδηλώσεις, ίνα αύται ευρίσκωνται εντός του πλαισίου των εθνικών παραδόσεων και ιδεωδών, μετέχον και του ελέγχου των ραδιοφωνικών εκπομπών». Ακολουθώντας τα πρότυπα των φασιστικών και ναζιστικών καθεστώτων το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού διαμορφώνει ένα ισχυρό προπαγανδιστικό όργανο της μεταξικής ιδεολογικής τοποθέτησης¹⁵⁴. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι εφημερίδες δεν μπορούν να έχουν και πολλές επιλογές.

Ο μανές σαν είδος τραγουδιού βρίσκεται σε πλήρες αδιέξοδο. Αυτό το γεγονός φαίνεται καθαρά στα άρθρα των εφημερίδων. Η πιο ενεργητική και δραστήρια εφημερίδα είναι η Καθημερινή, αφού συγκεντρώνει πέντε άρθρα για τους αμανέδες, με μόλις ένα να στέκεται με θετική διάθεση απέναντί τους (Καθημερινή, 29-9-1936, Κ. Ψάχος, «Η ασιατική μουσική – ο Αμανές»). Οι υπόλοιπες όπως οι Χρονογράφος, Έθνος, Σημαία, Πρωΐα, και Ελεύθερον Βήμα, κινούνται στο πνεύμα ενθουσιασμού περί της απαγόρευσης και συγχαίρουν ή προπαγανδίζουν τις καθεστωτικές επιλογές και τις «καθαριστικές» λογοκριτικές πρακτικές.

Μια από τις εφημερίδες που δεν τις συναντήσαμε στην προδικτατορική εποχή είναι η εφημερίδα Σημαία με διάχυτο το φιλοβασιλικό αίσθημα. Ο βασιλιάς περιγράφεται ως κάτι σπουδαίο, αμόλυντο, «ως το μόνον εθνικόν κεφάλαιον», γύρω από το οποίο πρέπει να συσπειρωθεί και να στρατευθεί η νεολαία που θα αποτελέσει τη συνέχιση του έθνους και της Ελλάδας. Η εφημερίδα πολλές φορές θα δηλώσει ότι είναι πρόθυμη να συμπράξει και να συνεργαστεί με όλες ανεξαρτήτως τις άλλες φιλοβασιλικής κατεύθυνσης οργανώσεις¹⁵⁵.

Επίσης η εφημερίδα Ακρόπολις. Πρόκειται για μια εφημερίδα που διακατέχεται από την συχνή αλλαγή στάσης. Το 1909 αντιμετωπίζει με θετικό πρόσημο τον Ελευθέριο Βενιζέλο για να αλλάξει στάση κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού με σαφείς φιλομοναρχικές τοποθετήσεις και με την αναφορά για την παρέμβαση του στρατού με την δικαιολόγηση πως πρόκειται για συνταγματικό παράγοντα. Το 1920 αλλάζει πάλι στροφή

¹⁵⁴Βλ. Παρμπουτίης, Χρ., & Κλώντζας, Μ. Το φράγμα του ήχου. Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα, εκδ., Παπαζήση Αθήνα, 2001

¹⁵⁵Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 4, ό. π., σελ. 80

στηρίζοντας τον Ελευθέριο Βενιζέλο, για αλλάξει ξανά στάση στην επανέκδοσή της το 1929, με έντονη αντικομμουνιστική και φιλοβασιλική προπαγάνδα¹⁵⁶.

Ακόμα συναντάμε την εφημερίδα Καθημερινή η οποία το 1920 διακήρυξε πως ο κύριος στόχος είναι η ανατροπή της «βενιζελικής εξουσίας». Αργότερα το 1922 αναγνωρίζει τα «πατριωτικά» στοιχεία της επανάστασης κάνοντας λόγο περί εθνικής ενότητας, το οποίο όμως ανατρέπεται από την θανάτωση των αρχηγών του αντιβενιζελικού πόλου. «Στο πλαίσιο της έρευνας που δημοσίευσε τον Ιανουάριο 1934 με τίτλο «Δικτατορία ή Κοινοβουλευτισμός», ο Γεώργιος Βλάχος πρότεινε ως θεραπεία της κρίσης του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα ένα είδος «κοινοβουλευτικώς δικτατορικής» κυβέρνησης που θα μπορούσε να διαρκέσει ακόμη και μια βουλευτική περίοδο. Τάχθηκε κατά του Γ. Κονδύλη, ο οποίος πρωτοστάτησε στην ανατροπή της κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη τον Οκτώβριο 1935, αλλά υπέρ της βασιλείας, ενώ στήριξε κατόπιν τη δικτατορία Ι. Μεταξά»¹⁵⁷.

Στην διάρκεια της δικτατορίας Ι. Μεταξά το δυσμενές κλίμα για τους μανέδες είναι δεδομένο. Στον Τύπο καταγράψαμε 21 άρθρα που αναφέρονται στο θέμα. Μόνες εξαιρέσεις για την περίπτωση, αποτελούν η εφημερίδα Ακρόπολις, 30-12-1937 (Θ-ς, «Ο μερακλής τραγουδιστής των τελευταίων σουλτάνων») και ο Κ. Ψάχος στην Καθημερινή. Οι δύο περιπτώσεις κρατούν μια δικής τους ματιά με θετικό πρόσημο για το ρεμπέτικο μέσω ιδιαίτερου προσωπικού πρίσματος, καθώς αναφέρονται στους μανέδες. Το ένα με διάθεση νοσταλγίας και το δεύτερο με μουσικολογικά αξιολογικά κριτήρια και προεκτάσεις μουσικολογικής έρευνας, χωρίς την απόλυτη αθώωση του αμανέ, αφού το ζητούμενο παραμένει η «ελληνοποίηση» της μουσικής και αναγνωρίζοντας πως η εκτέλεση μανέδων απαιτεί ένα καλό επίπεδο μουσικής δεξιότητας.

¹⁵⁶Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 1, ό. π., σελ. 159

¹⁵⁷Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 2, ό. π., σελ. 477

Πίνακας 3.4.1 Θετική στάση απέναντι στους μανέδες στην δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου

Τίτλος εφημερίδας	Ημερομηνία	Αρθρογράφος	Τίτλος άρθρου
Καθημερινή	29-9-1936	Κ. Ψάχος	«Η ασιατική μουσική – ο Αμανές»
Ακρόπολις	30-12-1937	Θ-ς	«Ο μερακλής τραγουδιστής των τελευταίων σουλτάνων»

Πίνακας 3.4.2 Αρνητική στάση απέναντι στους μανέδες στην δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου

Τίτλος εφημερίδας	Ημερομηνία	Αρθρογράφος	Τίτλος άρθρου
Χρονογράφος	5-9-1936	N. Γεωργαλάκος	«Τα τραγούδια»
Καθημερινή	17-9-1936	N. Μοσχόπουλος	«Μη τραγουδήτε τουρκικά -να παύση ο αμανές»
Χρονογράφος	4-9-1937	Π.Σπάλας	«Μουσική»
Έθνος	29-11-1937		«Αι άσεμνοι πλάκες γραμμοφώνου»
Πρωία	30-11-1937		«Αι απρεπείς πλάκες γραμμοφώνου»
Ακρόπολις	30-11-1937		«Καταργούνται οι αμανέδες»
Ελεύθερος Άνθρωπος	30-11-1937		«Αι άσεμνοι πλάκες γραμμοφώνου»
Ελεύθερον Βήμα	30-11-1937		«Τα άσεμνα άσματα»
Έθνος	30-11-1937		«Οι αμανέδες»
Σημαία	30-11-1937	N. Μαράκης	«Τα γραμμόφωνα και ο αμανές»
Έθνος	4-12-1937	Δ. Ευαγγελίδης	«Ο μακαρίτης Αμανές και η Αισθητική
Καθημερινή	22-06-1938		«Απαγορεύονται εις τα θέατρα οι αμανέδες»
Έθνος	22-6-1938		«Οι Αμανέδες
Πρωία	27-06-1938		«Η μουσική μας εξέλιξις»
Ελεύθερον Βήμα	3-7-1938	Ζαχαρίας Παπαντωνίου	«Ο αμανές εν διωγμώ»
Ελεύθερον Βήμα	7-10-1938	Σπανούδη Σοφία	«Η μουσική του ελληνικού λαού»
Καθημερινή	9-10-1938		«Η λαϊκή μουσική»
Καθημερινή	31-10-1938		«Η λαϊκή μουσική»
Καθημερινή	27-12-1938		«Ραδιοφωνικά»

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η ατμόσφαιρα που αποπνέει η πολιτική κατάσταση στον μεσοπόλεμο διακατέχεται από την αστάθεια και τις ταχύτατες εξελίξεις. Το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου και η ήττα της Ελλάδας εγείρει σοβαρότατες πολιτικές αντιπαραθέσεις και αναταραχές στο πολιτικό σκηνικό. Η έλλειψη πολιτικής σταθερότητας είναι το αποτέλεσμα της εναλλαγής διάφορων προσώπων στην πολιτική εξουσία της χώρας. Ακόμα η περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονες πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές, ενώ η εμπλοκή του στρατού στο πεδίο της πολιτικής είναι συχνότατη. Η επικράτηση της επανάστασης των αξιωματικών του μικρασιατικού πολέμου, έχει ως φυσικό επακόλουθο την αναγκαστική παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου τον Σεπτέμβρη του 1922 οδηγώντας τον στην εγκατάλειψη της χώρας, ενώ η περίφημη *δίκη των έξι*, στην οποία και ο ίδιος ο Γούναρης καταδικάζεται σε θάνατο, κλιμακώνει την κατάσταση.

Στη συνέχεια το ελληνικό κράτος κάνει ανακωχή με το τουρκικό και με την περίφημη συνθήκη της Λωζάννης αποφασίζεται η ανταλλαγή των πληθυσμών καθώς και τα εδάφη που θα κατέχει στο εξής. Εδώ ξεκινάει ένα από τα κυριότερα θέματα του μεσοπολέμου. Πρόκειται για το μεγάλο πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία και το ελληνικό κράτος, που αφορά την διαχείριση του προσφυγικού πληθυσμού και την αποκατάσταση του στη νέα δεδομένα.

Η πολιτική αστάθεια είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό της ατμόσφαιρας που υπάρχει. Η παρουσία των δημοκρατικών κυβερνήσεων του Παπαναστασίου και Μιχαλακόπουλου που ακολούθησαν το 1924 θα σταματήσει έπειτα από το κίνημα Πάγκαλου τον Ιούνιο του 1925. Στις εκλογές που ακολούθησαν όμως, δεν υπήρξε εκλογική νίκη για κάποιο κόμμα και οι έντονες λαϊκές αντιδράσεις οδηγούν στην «οικουμενική κυβέρνηση», έπειτα από την σύμπραξη βενιζελικών και αντιβενιζελικών με πρόεδρο ο Α. Ζαΐμη.

Στη συνέχεια ο ερχομός του Ελευθέριου Βενιζέλου τον Απρίλη του 1927 ανοίγει πάλι τον δρόμο για εκλογές. Η διεξαγωγή τους θα γίνει το 1928 με τον ίδιο να κερδίζει την εκλογική μάχη με απόλυτη πλειοψηφία και να παίρνει μεγάλο προβάδισμα έναντι των αντιβενιζελικών κομμάτων.

Όλη η περίοδος του μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται επίσης και από την καταστολή του κομμουνιστικού κινήματος. Η κυβέρνηση του φιλελεύθερου Ελευθέριου Βενιζέλου

δεν ξέφυγε ούτε αυτή από το κυνήγι των κομμουνιστών. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί ο νόμος 4224 του 1929 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», γνωστός ως το περίφημο Ιδιώνυμο.

Τα χρόνια του μεσοπόλεμου αποτελούν την εναρκτήρια εποχή της θεμελίωσης του σύγχρονου αστικού κράτους. Η βιομηχανική ανασυγκρότηση και ανάπτυξη αναδιαμορφώνει οικονομικά την πορεία της Ελλάδας αλλά και κοινωνικά, καθώς η επικείμενη προλεταριοποίηση αντανακλάται και στο ρεμπέτικο τραγούδι. Η ελληνική κοινωνία, αρχίζει τώρα να υιοθετεί συνήθειες βιομηχανικών κοινωνιών. Ώθηση για την ελληνική βιομηχανία αποτελούν οι πρόσφυγες αφού αποτελούν φθηνή εργατική δύναμη, διότι η αύξηση του πληθυσμού, οδηγεί κατά 20% στην διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, κάτι που αντικειμενικά βοηθά την βιομηχανική ανάπτυξη. Τα χαρακτηριστικά της εργασίας των προλεταρίων και των λαϊκών στρωμάτων καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου διακατέχονται από την εποχική εργασία και την υπερεκμετάλλευση.

Οι εκλογές του 1932 βρίσκουν το κόμμα των Φιλελευθέρων ηττημένο. Οι βενιζελικοί χάνουν τις εκλογές από το Λαϊκό Κόμμα. Ένα νέο πραξικόπημα εμφανίζεται υπό την καθοδήγηση την στρατηγού Πλαστήρα το 1933 κάτω από το πρίσμα βενιζελικών παραγόντων. Ωστόσο καταλήγει σε αποτυχία έπειτα από τις έντονες λαϊκές αντιδράσεις και την διαμαρτυρία του στρατεύματος. Η πολιτική αστάθεια συνεχίζεται. Σειρά έχει η προσωρινή κυβέρνηση θα αναλάβει ο Δεμερτζής μέχρι την διεξαγωγή εκλογών τον Ιανουάριο του 1936 όπου το εκλογικό αποτέλεσμα βρίσκει σε θέση ισοψηφίας τους βενιζελικούς με τους αντιβενιζελικούς.

Ο αιφνίδιος θάνατος του Δεμερτζή φέρνει ξανά το ζήτημα της διακυβέρνησης της χώρας σε πρώτο πλάνο. Ο Βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ με μονομερή ενέργεια διορίζει τον Ιωάννη Μεταξά πρωθυπουργό του κράτους, παρακάμπτοντας όλους τους πολιτικούς αρχηγούς. Ο Μεταξάς ήταν ένα πρόσωπο που συγκέντρωσε τα θετικά βλέμματα της Βρετανίας αλλά και του παλατιού. Οι κύκλοι αυτοί διέκριναν στο πρόσωπο του μια σταθερότητα. Στις 4 Αυγούστου του 1936 γίνεται η κατάλυση του Δημοκρατικού Κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και εγκαθιδρύεται το καθεστώς της δικτατορίας του Μεταξά.

Το δικτατορικό καθεστώς που επιβλήθηκε στις 4 Αυγούστου 1936 ήταν αποτέλεσμα της συνάρτησης πολλών παραγόντων όλης της περιόδου του μεσοπολέμου. Την 4η Αυγούστου 1936 ανεστάλη (με την υπογραφή του βασιλιά) η λειτουργία της

Βουλής και επιβλήθηκε ο στρατιωτικός νόμος. Αρχίζει να δημιουργείται ένα καθεστώς το οποίο παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με τον φασισμό και τον ναζισμό. Ο Μεταξάς αυτό-χρίστηκε «Εθνικός Κυβερνήτης» και «Αρχηγός».

Στον πολιτιστικό τομέα η δικτατορία προωθούσε την πολιτιστική πολιτική του Γ' Ελληνικού πολιτισμού που αποσκοπούσε στην αισιοδοξία, την γαλήνη και την ευθυμία.. Ακόμα είχε σημασία για το καθεστώς η παραδοσιακή μουσική κληρονομιά των Ελλήνων που ήταν «αμόλυντη» από ξένες επιρροές και παρέμενε «καθαρή» στην ύπαιθρο. Ακόμα πρωτεύοντα ρόλο είχαν τα τραγούδια πατριωτικού περιεχομένου και εμβατηριακού τύπου, καθώς επίσης η κλασσική ευρωπαϊκή μουσική και η εκκλησιαστική βυζαντινή μουσική. Το ρεμπέτικο τραγούδι όμως που δημιουργείται σε συνθήκες φτώχειας και εξαθλίωσης, αποτελεί τον εκπρόσωπο της «περιθωριακής κουλτούρας». Έτσι λοιπόν, ξεκινώντας μια διαδικασία «κάθαρσης, εξευγενεποίησης και ελληνοποίησης» καταλήγει στην λογοκρισία. Συγκεκριμένα για την περίπτωση των αμανέδων, καταλήγει στην απαγόρευση τους με το πρόσχημα της αποβολής των τούρκικων στοιχείων.

Η εργασία παρακολουθεί την διαμάχη γύρω από τους μανέδες μέσω των άρθρων που δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες της εποχής, τα οποία αντικατοπτρίζουν τις απόψεις στους κόλπους του λόγιου κόσμου, με την συγκεκριμένη κοινότητα να μην έχει άμεση επαφή με την δημιουργία του ρεμπέτικου τραγουδιού και χωρίς να βρίσκεται στους χώρους που επιτελείται και παράγεται. Πριν την δικτατορία του Μεταξά, η διαμάχη στον Τύπο για τον αμανέ, επικεντρώθηκε στον ανατολισμό της μουσικής αυτής.

Οι δύο μεγάλοι πόλοι στην πολιτική ζωή αποτελούνται από το στρατόπεδο των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών όπου φαίνεται η γενικότερη στρατηγική σύμπλευση και στράτευση στην πρόσληψη των μανέδων στις εφημερίδες και των δυο πλευρών. Το μείζον πρόβλημα είναι η μόλυνση της εθνικής μουσικής από τα οθωμανικά αμανεδοειδή ηχητικά παράσιτα. Ο ανατολικός «Δούρειος Ίππος» που λέγεται αμανές βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με την πορεία της Ελλάδας προς την Ευρώπη, με το κλίμα της εθνικιστικής και ορισμένες φορές ηθικολογικής κινδυνολογίας, αλλά και της συνεχούς απαξίωσης, να υπερέχει. Στον Τύπο καταγράφεται η αρνητική στάση με μεγάλη πλειοψηφία.

Η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου φέρνει την περίφημη «λογοκρισία». Η αναφορά στον συγκεκριμένο όρο περιγράφει την νομοθετική της μορφή και χρήση. Οι μηχανισμοί του κράτους, χρησιμοποιώντας το σύστημα δικαίου, διαμορφώνουν το νομοθετικό

πλαίσιο, λογοκρίνοντας τα Μ.Μ.Ε. και τις τέχνες θέλοντας, με σκοπό την διαμόρφωση της κοινής γνώμης και νομιμοποιώντας με αυτόν τον τρόπο τις μεθόδους περιορισμού της ελευθερίας του λόγου. Το Μεταξικό ιδεολόγημα του «Γ' Ελληνικού πολιτισμού» και της «Ελληνικής Ιδέας» προωθούσε μια κατασκευασμένη «εθνική» πολιτισμική ταυτότητα. Ο αμανές δεν μπόρεσε να βρει περιθώρια συμμετοχής σ' αυτό το ιδεολόγημα καθώς αντιτίθεται στα προηγούμενα η ανατολική του καταγωγή. Το αποτέλεσμα είναι να βρεθεί αντιμέτωπος με το νομοθετικό πλαίσιο της λογοκρισίας. Οι διατυπώσεις του ορισμού της νομιμότητας «στο πλαίσιο των εθνικών παραδόσεων και ιδεωδών» ξεκινάει στις 31/8/1936 με τον Αναγκαστικό Νόμο 45/1936 «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού» και την Αστυνομική Διάταξη 12/37 14/4/1937 για να καταλήξει στον ΑΝ 1619/1939 (16/3/1939) «Περί ραδιοφωνίας και συμπληρώσεως των περί υπουργείου τύπου και τουρισμού κειμένων διατάξεων» επικεντρώνοντας και στην «αυθεντική και γνήσια» ελληνική μουσική παράδοση. Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου αποτέλεσε τον πιο σκληρό εχθρό του αμανέ. Η δικτατορία δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει την δύναμη του νόμου και της κρατικής καταστολής, με ότι αυτό συνεπάγεται. Από την εγκαθίδρυση του καθεστώτος και έπειτα γίνονται πράξη οι νέες πολιτικές και πολιτιστικές επιλογές με στοχευμένη αποφασιστικότητα. Ο κατασταλτικός μηχανισμός, το νομοθετικό πλαίσιο και γενικά η κρατική παρέμβαση συμπορεύεται την όποια κατηγορία συναντάει ο αμανές. Συνεπάγεται η επευφημία, η ενθάρρυνση, η στήριξη και η χειροκρότηση των κρατικών διωκτών του. Τα πολιτιστικά «απόβλητα» της μισητής «καθυστερημένης και απολίτιστης» ανατολικής προέλευσης έχουν πλέον εκδιωχθεί.

Η τοποθέτηση των μανέδων σε ένα πολιτιστικό πεδίο έξω από τον ευρύτερο «ελληνικό πολιτισμό», προσδίδοντας τους «ανθελληνική» ιδιότητα είναι το πρόσχημα της απόρριψης αυτών. Αν ανατρέξουμε στις σύγχρονες επιστημονικές ετυμολογικές προσεγγίσεις του όρου «αμανές» ή «μανές», συγκροτείται η εκδοχή που θέλει τη λέξη αναδημιουργείται από την τουρκική λέξη *manî* και την λέξη *emane* που οδηγεί σε ,ένα δίστιχο ή τετράστιχο. Αυτά, μαζί με την επαναλαμβανόμενη χρήση του πολύ διαδεδομένου κι πολυχρησιμοποιημένου επιφωνήματος «αμάν» κατά την εκτέλεση του τραγουδιού είτε στην δισκογραφία είτε στο χώρο επιτέλεσης, που στην αραβοτουρκική γλώσσα σημαίνει «έλεος», οδηγεί μέσα από το πρίσμα της αλληλεπίδρασης στην γέννηση του όρου «αμανές». Οι Έλληνες ερευνητές προσπάθησαν να παρουσιάσουν αυτό το είδος τραγουδιού, μέσα σε μια ευρύτερη προσπάθεια διεκδίκησης του, ως ελληνικό και όχι οθωμανικό τραγούδι, ενώ κάτι τέτοιο διακατέχεται αθώα από την διαμόρφωσης κλίματος

νοσταλγίας και ρομαντισμού. Όμως σύμφωνα με την μελέτη του Pennanen, αυτό το γεγονός οφείλεται και στην έλλειψη γνώσης και μελέτης του πολιτισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από κάποιους ερευνητές και ιστορικούς την σύγχρονη Ελλάδα.

Οι μανέδες, αναμφισβήτητα, αποτελούν ένα μεγάλο κομμάτι του λαϊκού μουσικού ιδιώματος που ονομάζεται ρεμπέτικο και συναντάμε σ' αυτό μεγάλη ποικιλία μουσικής προφοράς. Δίπλα στα «σφυρναίικα» και στα «πειραιώτικα», έρχονται οι μανέδες για να συμπληρώσουν το κάδρο του ρεμπέτικου τραγουδιού συγκροτώντας μια μεγάλη κατηγορία του είδους. Το ρεμπέτικο κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου εκπροσωπεί έναν από τους μεγαλύτερους εκφραστές των λαϊκών στρωμάτων. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση των προσφύγων ανάγεται στο δημοφιλέστερο λαϊκό είδος μουσικής στα αστικά κέντρα και κατ' επέκταση του δίνεται ο προσδιορισμός του αστικού λαϊκού τραγουδιού. Στην παρούσα εργασία επιδιώχθηκε να ξεκαθαρίσει το πλαίσιο ερμηνείας και υποδοχής των μανέδων από τους εκπροσώπους της λόγιας κουλτούρας. Επιχειρήθηκε να αποσαφηνιστεί η πολιτιστική και πολιτική κατεύθυνση της κοινότητας του εγγράμματος πολιτισμού και κατ' επέκταση των επίσημων φορέων του ελληνικού κράτους, για τον καλύτερο προσδιορισμό των αιτιών εκείνων, που συγκροτούν την επιθετικότητα που κυριαρχεί και εν τέλει απορρίπτει τους μανέδες ως πολιτιστικό εκτροχιασμό εκ του εθνικού κορμού.

Η εργασία στάθηκε στην αντίδραση που σημειώθηκε στην εγγράμματη κουλτούρα κατά κύριο λόγο μέσα από τις στήλες τη τρέχουσας αρθρογραφίας. Συνολικά παρουσιάστηκαν 45 άρθρα εφημερίδων στην περίοδο του μεσοπολέμου. Από αυτά τα 38 βρίσκονται απέναντι στην διάδοση και συνέχιση του μανέ. Μόλις 7 κρατούν φιλική στάση. Οι θετικές τοποθετήσεις πάνω στο θέμα του μανέ στον μεσοπόλεμο, σύμφωνα με τα κείμενα που παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία, είναι ελάχιστες. Σε αυτά τα κείμενα, μουσικολογική προσέγγιση εμφανίζουν οι απόψεις του Καλομοίρη και του Ψάχου ενώ τα υπόλοιπα κινούνται γύρω από ένα νοσταλγικό πνεύμα. Στον Τύπο του μεσοπολέμου κατά βάσει λείπουν οι φωνές των αυθεντικών εκφραστών του είδους, μετατρέποντας τις εφημερίδες σε μονόλογο των κυρίαρχων πολιτιστικών αξιών. Έπειτα πρόκειται για το νομικό πλαίσιο που εγκαθιδρύει κρατική παρεμβατικότητα στο λαϊκό τραγούδι, χρησιμοποιώντας την καταστολή που ευρύτερα θα περιορίσει τα γενόμενα από την έλευση του Μεταξά το 36'.

Η τρέχουσα αρθρογραφία αποτελεί το πρώτο σκέλος απόδοσης της εικόνας των μανέδων. Βρίσκεται σε εναρμονισμό με τα γενικότερα κανονιστικά προτάγματα που

απαιτούνται στην ολοκλήρωση της κάθαρσης και επαναπροσδιορισμού του ελληνικού πολιτισμού. Βεβαίως παίρνεται υπ' όψιν το γεγονός πως ο Τύπος διακατέχεται από καθαρή πολιτική στράτευση¹⁵⁸. Η πλήρη κοινωνική συναίνεση του Τύπου αντανakλάται στην συμμετοχή του στην συκοφάντηση του είδους. Από τη μία αποτελεί το κύριο κατηγορητήριο. Μεταδίδει την ποθούμενη «κανονικότητα» χτίζοντας το πρέπον και το «ελληνικό» σε μια σειρά άρθρων που ορίζεται η ταυτότητα και η ατμόσφαιρα του μουσικού περιβάλλοντος. Οι μανέδες βρίσκονται σχεδόν στην ίδια ρότα μετάφρασης με το ρεμπέτικο τραγούδι. Καταπέφτει μέσω του Τύπου στον πολιτιστικό φορέα του υποκόσμου, της παραβατικότητας και γενικότερα σε ανεπιθύμητο αντικοινωνικό καθεστώς. Στην μουσικολογική του απόδοση, αν προσπεράσουμε ορισμένες διάσπαρτες γνώμες που αναγνωρίζουν κάποια αξία στην μορφή, την φόρμα και την μελωδία, πρόκειται για τον ανατολίτικο «δούρειο ίππο» που έχει παρεισφρήσει και χτυπάει εκ των έσω την «ελληνοποίηση» του πολιτιστικού οικοδομήματος, η οποία έχει σαφές βλέμμα προς την «Ευρώπη» και τον δυτικό πολιτισμό. Το ιδίωμα του αμανέ «είναι αγκυλωμένο σε παρωχημένες και οιονεί υποπολιτισμικές τάσεις, ανατολίτικης και άρα αντιευρωπαϊκής – και ακόμα βαθύτερα ανθελληνικής- σύστασης»¹⁵⁹.

¹⁵⁸Το φαινόμενο της πολιτικής στράτευσης των ευρείας κυκλοφορίας εντύπων σε έναν συγκεκριμένο κομματικό λόγο, δεν είναι ασφαλώς νέο. [...] Οι αθηναϊκές και όχι μόνον, εφημερίδες του Μεσοπολέμου, τείνουν, όλο και σαφέστερα, να επιλέγουν μια από τις δύο μεγάλες παρατάξεις: τη βενιζελική και την αντιβενιζελική. Ενώ πολύ σπάνιες, σε σύγκριση με το παρελθόν, ήταν οι αλλαγές, και μάλιστα αιφνίδιες, της πολιτικής «γραμμής» γνωστών και σταθερής κυκλοφορίας εντύπων. Στο πλαίσιο των δύο παρατάξεων πάντως, υπάρχουν φυσικά τω λόγω, εφημερίδες που υποστηρίζουν μία ιδιαίτερη πολιτική άποψη ή έναν συγκεκριμένο πολιτικό αρχηγό με περισσότερο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον «μεταξικό» Τύπο». Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 1, ό. π., σελ. 42

¹⁵⁹Βλησίδης Κώστας, Όψεις του ρεμπέτικου, ό.π., σελ. 63

Πίνακας 4.1 Θετική στάση απέναντι στους μανέδες κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου

Τίτλος εφημερίδας	Ημερομηνία	Αρθρογράφος	Τίτλος Άρθρου
Μακεδονία	22-11-1923		
Εμπρός	5-11-1928	Μήτσος Δειλινός	«Στο συνοικισμό»
Εμπρός	12-9-1930	Κ. Σκανδάλης	«Ένα βράδυ στη Νέα Κοκκινιά»
Βραδυνή	12-8-1931	Αντ. Γουν.	«Καθώς απλώνεται μακρόσυρτος και ανάβει τα μεράκια ο αμανές»
Αθηναϊκά Νέα	9-11-1934	Παλαιολόγου Παύλος	«Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»
Καθημερινή Ακρόπολις	29-9-1936 30-12-1937	Κ. Ψάχος Θ-ς	«Η ασιατική μουσική – ο Αμανές» «Ο μερακλής τραγουδιστής των τελευταίων σουλτάνων»

Πίνακας 4.2 Αρνητική στάση απέναντι στους μανέδες κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου

Τίτλος Εφημερίδας	Ημερομηνία	Αρθρογράφος	Τίτλος Άρθρου
ΣΚΡΙΠ	16-11-1923		
Ελεύθερον Βήμα	11-9-1927	Ζαχαρίας Παπαντωνίου	«Κοχλάζουσα μονωδία»
Εμπρός	9-7-1928		
Μακεδονία	3-5-1930	Βινίκιος Γεράνης	«Ο Αμανές»
Βραδυνή	25-7-1930	Πετράς Σωτήρης	«Τα υπαίθρια καφωδεία στην παραλία τζίτζιφιών»
Νέοι Καιροί	4-7-1931		
Μουσική Ζωή	έτος Β' τ. 1	Σπανούδη Σοφία	«Η μουσική και ο ελληνικός λαός»
περιοδικό			
Μακεδονία	21-10-1931	Βινίκιος Γεράνης	«Ο Αμανές»
Έθνος	25-7-1933	Χ.	«Αμανέδες»
Μακεδονία	10-2-1932		
Πρωία	7-11-1934		«Πρόσφυξ και ο αμανές»
Αθηναϊκά Νέα	10-11-1934	Παλαιολόγου Παύλος	«Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»
Αθηναϊκά Νέα	11-11-1934	Παλαιολόγου Παύλος	«Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»
Θάρρος	15-11-1934		«Εξαντρίκ»
Θάρρος	14-1-1935		«Ο αμανές»
Ηχώ της	27-5-1935	Γερ. Β.	«Για να νιώση ο λαός την χαρά της μουσικής»
Ελλάδος			
Έθνος	9-2-1935		«Ένα ποτήρι ρετσίνα με ανιό αλα Παριζιέν»
Βραδυνή	18-5-1935	Σκίπης Σωτήρης	«Λαός που δεν τραγουδάει...»
Χρονογράφος	28-5-1936	Σπάλας Πάνος	«Τα μεγάφωνα»
Χρονογράφος	5-9-1936	Ν. Γεωργαλάκος	«Τα τραγούδια»
Καθημερινή	17-9-1936	Ν. Μοσχόπουλος	«Μη τραγουδήτε τουρκικά -να παύση ο αμανές»
Χρονογράφος	4-9-1937	Π.Σπάλας	«Μουσική»
Έθνος	29-11-1937		«Αι άσεμνοι πλάκες γραμμοφώνου»
Πρωία	30-11-1937		«Αι απρεπείς πλάκες γραμμοφώνου»
Ακρόπολις	30-11-1937		«Καταργούνται οι αμανέδες»
Ελεύθερος	30-11-1937		«Αι άσεμνοι πλάκες γραμμοφώνου»
Άνθρωπος			
Ελεύθερον Βήμα	30-11-1937		«Τα άσεμνα άσματα»

Έθνος	30-11-1937		«Οι αμανέδες»
Σημαία	30-11-1937	N. Μαράκης	«Τα γραμμόφωνα και ο αμανές»
Έθνος	4-12-1937	Δ. Ευαγγελίδης	«Ο μακαρίτης Αμανές και η Αισθητική
Καθημερινή	22-06-1938		«Απαγορεύονται εις τα θέατρα οι αμανέδες»
Έθνος	22-6-1938		«Οι Αμανέδες
Πρωία	27-06-1938		«Η μουσική μας εξέλκισις»
Ελεύθερον Βήμα	3-7-1938	Ζαχαρίας Παπαντωνίου	«Ο αμανές εν διωγμώ»
Ελεύθερον Βήμα	7-10-1938	Σπανούδη Σοφία	«Η μουσική του ελληνικού λαού»
Καθημερινή	9-10-1938		«Η λαϊκή μουσική»
Καθημερινή	31-10-1938		«Η λαϊκή μουσική»
Καθημερινή	27-12-1938		«Ραδιοφωνικά»

Βήμα-βήμα δομείται το ψηφιδωτό των συστατικών του είδους σε μια σειρά άρθρων κατά την διάρκεια των χρόνων του μεσοπολέμου που οδηγούν με επιτυχία στην συγκρότηση στερεοτυπικής συμπεριφοράς. Τα τραγούδια αυτά χαρακτηρίζονται πολιτιστική ρυπογόνα εστία που μεταδίδει στην «Άριστη» Ελλάδα την κατώτερη πολιτισμικά ανατολίτικη αίσθηση, απορρίπτοντας την καλλιτεχνική αξία. Ανάγεται το είδος στον μέγιστο διαφθορέα ήθους του ευρύτερου κοινωνικού σώματος. Ο ποθούμενος στρατηγικά «εξευρωπαϊσμός» βρίσκει τον εχθρό του από τη μια στην ανατολίτικη καταγωγή και από την άλλη μεταφέρεται στο πεδίο της απαξίωσης της μουσικής. Ενώ έρχεται να καλύψει το όποιο έδαφος η ηθική αυτών των τραγουδιών που κατατάσσεται στο πλέον ανήθικο. Η εκτενής προσέγγιση του είδους από αυτή τη σκοπιά εκστρατεύει τον Τύπο σε γενικευμένο πόλεμο εναντίων μιας καλά σχεδιασμένης ηθικής επίθεσης. Οι μανέδες που απολάμβαναν την όποια ελευθερία έχουν τοποθετηθεί στο πεδίο της πλήρους αντικοινωνικότητας.

Από την συνολική εικόνα φαίνεται η ξεκάθαρη σκληρή στάση που κρατάει ο Τύπος, ωστόσο στην χαραγμένη γραμμή εμφανίζονται ρήγματα. Μέχρι την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά υπάρχει η μικρή μερίδα λόγιων ανθρώπων που προσπαθεί να αποδώσει μια ελαφρύτερη εκδοχή ερμηνείας των μανέδων. Χωρίς να επικροτούν ή να αποδέχονται πλήρως τα ανατολίτικα στοιχεία, με συγκρατημένη διάθεση αναγνωρίζουν ορισμένη μελωδική και ρυθμική ποιότητα, ξεκαθαρίζοντας πως πρόκειται για καθαρή λαϊκή κουλτούρα. Βέβαια όσες φωνές υπήρξαν στον αντίποδα, από τον Σεπτέμβριο του 1937 ηχούν ευχαριστημένες υπό το καθεστώς των απαγορεύσεων του όποιου χυδαίου ανατολισμού. Το ρεμπέτικο συνολικά αντιμετωπίζεται ως αυτό που βρίσκεται σε κατάσταση «κάθαρσης» εξ αιτίας του κρατικού ελέγχου στο στιχουργικό κομμάτι αλλά και στην ελεγχόμενη πλέον κυκλοφορά δίσκων, χωρίς όμως διάθεση μετέπειτα αποδοχής.

Το δομημένο αρνητικό στερεότυπο που δημιουργεί ο Τύπος, μετατρέπεται τώρα σε βασίμο έδαφος και σε οδηγό για χρησιμοποίηση της δύναμης των νομικών αποφάσεων, μέσω της εκκίνησης της κατασταλτικής κρατικής μηχανής. Το καθεστώς του Μεταξά έχει ορίσει την στρατηγική του αποδιδόμενη από το ιδεολόγημα του «Γ' Ελληνικού Πολιτισμού». Η κατασκευασμένη και επιλεκτική «ελληνικότητα» που κινείται προς την φυσική τοποθέτηση της προς την εξίσου κατασκευασμένη «Ευρώπη», έχει θέσει παραμέτρους. Στην σύγχρονη Ελληνική πολιτισμική τροχιά μπορούν να πορεύονται τα δημοτικά τραγούδια, η βυζαντινή μουσική, η σοβαρή και ελαφρά ευρωπαϊκή μουσική. Ότι άλλο προκύπτει τοποθετείται στο πεδίο της παρέκκλισης.

Οι μανέδες αποτελούν την εγγώρια εκπροσώπηση του ανεπιθύμητου ανατολισμού. Καθιστούν απόλυτα το χυδαίο απέναντι στην «Ιερή Ελληνικότητα». Είναι το αναχρονιστικό, κάτι καθυστερημένο. Ακόμα θυμίζει τους οθωμανικούς χρόνους, τους εκπροσωπεί. Αναβιώνει μέσω αυτών ένα παρελθόν που πρέπει δια παντός να αποβληθεί. Σύμφωνα όμως με την μη περιορίσιμη δημοτικότητα του ρεμπέτικου, εξαιτίας της μεγάλης απήχησης, πρέπει να δημιουργηθεί ο τρόπος που θα συρρικνώσει τους δρόμους που κινείται. Δεν μπορεί και ίσως ούτε είναι επιθυμητή η πλήρης διαγραφή του ρεμπέτικου από την νέα πολιτιστική πραγματικότητα της Ελλάδας. Κάπως έτσι το Μεταξικό καθεστώς επιλέγει να κινητοποιήσει διαδικασίες υποχρεωτικής επαναφοράς του ρεμπέτικου στην «κανονικότητα», στο πλαίσιο δηλαδή εκείνο που προσδιοριζόταν από τον τρόπο που το καθεστώς εννοούσε –μονομερώς, συσταλτικά και οπισθόβουλα– το ηθικοκανονιστικό και πολιτισμικό δέον»¹⁶⁰. Όσον αφορά πάντως την περίπτωση του μουσικοποιητικού ιδιώματος των μανέδων, οι μηχανισμοί απαγορεύσεων χαρακτηρίζονται από εξαιρετική αποτελεσματικότητα.

Στο κλείσιμο της παρούσας εργασίας, με βασικό γνώμονα την καλύτερη ερμηνεία, την κατανόηση και την βαθύτερη γνώση, μένει χωρίς αμφιβολία η λογικότατη δυσκολία, όχι προς την εξέλιξη αλλά την απλή αναπαραγωγή του μανέ. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε ακόμα και για την βιαιότατη διακοπή της πορείας κίνησης των μανέδων, παρά την όποια ενέργεια διατηρούσαν στα χρόνια της δημιουργίας τους. Το ρεμπέτικο συνολικά θα ακολουθήσει ευέλικτα μια καινούργια ατμόσφαιρα στην επόμενη περίοδο όμως, θα παρατήρει σχεδόν οριστικά τα αποβληθέντα στοιχεία. Εντός της νομιμότητας το ρεμπέτικο συνεχίζει χωρίς τους μανέδες, αφού το έδαφος της ελεύθερης δημιουργίας και της συγκρότησης των στοιχείων της πρώιμης προσωπογραφίας του, θα αποτελέσουν στο νεοελληνικό μουσικό πεδίο ένα μακρινό παρελθόν.

Επίσης θα ήθελα να αναφερθώ στις μελέτες για την λαϊκή μουσική. Προς το τέλος της εργασίας μου, ήρθα σε επαφή με τον όρο «λαϊκή μουσικολογία» και «λαϊκολογία» που πολύ εύστοχα εισάγει ο Νίκος Ορδουλίδης στην διατριβή του «Η δισκογραφική καριέρα του Βασίλη Τσιτσάνη (1936-1983)». Οι λαϊκές μουσικές σπουδές πρέπει να πάρουν την θέση που τους αξίζει τόσο στο εκπαιδευτικό σύστημα αναγνωρίζοντας την αξία τους, όσο και στο ακαδημαϊκό επίπεδο, καθώς «μέσω της έρευνας για την ελληνική λαϊκή μουσική μπορούμε να αρχίσουμε να κατανοούμε την αλυσίδα που συνδέει πολύ περισσότερους

¹⁶⁰ Βλησίδης Κώστας, Όψεις του ρεμπέτικου, ό. π., σελ. 65

λαϊκούς μουσικούς πολιτισμούς: για παράδειγμα, τον αφροκουβανέζικο, τα μπλουζ, τον οθωμανικό-τουρκικό, την ελληνική παραδοσιακή μουσική, τον ινδικό, τον τσιγγάνικο, τον σεφαραδίτικο και ούτω καθεξής. Συνεπώς, δεν είναι σημαντικό μόνο για την ελληνική εκπαίδευση αλλά και για την εξέλιξη των λαϊκών μουσικών σπουδών σε παγκόσμιο επίπεδο»¹⁶¹. Συμφωνώ επίσης με τον όρο «λαϊκολογία» για την κατηγοριοποίηση της ελληνικής αστικής λαϊκής μουσικής και τα ακόλουθα λαϊκά στυλ: μουσική των café, το στυλ που βασίζεται στο μπουζούκι (πειραιώτικο), και το λαϊκό στυλ (1950 και μετά, με βασική επίδραση του μεταπολεμικού Τσιτσάνη). Υπό αυτό το πρίσμα στον όρο «λαϊκολογία» εμπεριέχεται και ο όρος «ρεμπετολογία» που από μόνος του ο δεύτερος είναι ανεπαρκής. Σήμερα η συντηρητικότητα του ελληνικού κράτους φαίνεται στην εμμονή της προς την κλασσική και την βυζαντινή μουσική, θέτοντας άνισες ευκαιρίες στην μουσική εκπαίδευση ως προς τα λαϊκά μουσικά στυλ. Το πρώτο και απλό βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η αναγνώριση της λαϊκής μουσικής και των σπουδών πάνω σε αυτή. Η αναγνώριση των οργάνων και της θεωρίας της λαϊκής μουσικής αποτελεί απόλυτα επιτακτικό αναγκαίο και επίκαιρο θέμα.

¹⁶¹Ορδουλίδης Νίκος, Η δισκογραφική καριέρα του Βασίλη Τσιτσάνη (1936-1983), ό. π., σελ. 196-197

ΛΙΣΤΑ ΕΝΤΥΠΩΝ

Αθηναϊκά Νέα, 10-11-1934 (Παλαιολόγου Παύλος, «Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»)

Αθηναϊκά Νέα, 11-11-1934 (Παλαιολόγου Παύλος, «Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»)

Αθηναϊκά Νέα, 9-11-1934 (Παλαιολόγου Παύλος, «Ο Αμανές υπό διωγμόν. Έρχεται εις την Ελλάδα. Ο τελευταίος ανταλλάξιμος»)

Ακρόπολις, 30-11-1937 («Καταργούνται οι αμανέδες»)

Ακρόπολις, 30-12-1937 (Θ-ς, «Ο μερακλής τραγουδιστής των τελευταίων σουλτάνων»)

Βραδυνή, 12-8-1931, (Αντ. Γουν. «Καθώς απλώνεται μακρόσυρτος και ανάβει τα μεράκια ο αμανές»)

Βραδυνή, 18-5-1935, «Λαός που δεν τραγουδάει...»

Βραδυνή, 25-7-1930 (Πετράς Σωτήρης «Τα υπαίθρια καφωδεία στην παραλία τζιτζιφιών»)

Έθνος, 22-6-1938 («Οι Αμανέδες»)

Έθνος, 25-7-1933 (Χ., «Αμανέδες»)

Έθνος, 29-11-1937 («Αι άσεμνοι πλάκες γραμμοφώνου»),

Έθνος, 30-11-1937, («Οι αμανέδες»)

Έθνος, 4-12-1937, (Δ. Ευαγγελίδης «Ο μακαρίτης Αμανές και η Αισθητική»)

Έθνος, 9-2-1935, «Ένα ποτήρι ρετσίνα με ανιό αλα Παριζιέν»

Ελεύθερον Βήμα, 11-9-1927, (Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Κοχλάζουσα μονωδία»)

Ελεύθερον Βήμα, 30-11-1937 («τα άσεμνα άσματα»)

Ελεύθερον Βήμα, 3-7-1938 (Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Ο αμανές εν διωγμώ»)

Ελεύθερον Βήμα, 7-10-1938 (Σπανούδη Σοφία, «Η μουσική του ελληνικού λαού»)

Ελεύθερος Άνθρωπος, 30-11-1937 («Αι άσεμνοι πλάκες γραμμοφώνου»)

Εμπρός, 12-9-1930 (Κ. Σκανδάλης, «Ένα βράδυ στη Νέα Κοκκινιά»)

Εμπρός, 5-11-1928 (Μήτσος Δειλινός «Στο συνοικισμό»)

Εμπρός, 9-7-1928

Ηχώ της Ελλάδος, 27-5-1935 (Γερ. Β., «Για να νιώση ο λαός την χαρά της μουσικής»)

Θάρρος, 14-1-1935 («Ο αμανές»)

Θάρρος, 15-11-1934 («Εξαντρίκ»)

Καθημερινή, 17-9-1936, (Ν. Μοσχόπουλος «Μη τραγουδήτε τουρκικά -να παύση ο αμανές»)

Καθημερινή, 22-06-1938 («Απαγορεύονται εις τα θέατρα οι αμανέδες»)

Καθημερινή, 27-12-1938 («Ραδιοφωνικά»)

Καθημερινή, 29-9-1936, (Κ. Ψάχος, «Η ασιατική μουσική – ο Αμανές»)

Καθημερινή, 31-10-1938 («Η λαϊκή μουσική»)

Καθημερινή, 9-10-1938 («Η λαϊκή μουσική»)

Μακεδονία, 10-2-1932

Μακεδονία, 21-10-1931 (Βινίκιος Γεράνης, «Ο Αμανές»)

Μακεδονία, 22-11-1923

Μακεδονία, 3-5-1930 (Βινίκιος Γεράνης, «Ο Αμανές»)

Μουσική Ζωή, περιοδικό, έτος Β', τ. 1, σ. 4-5 (Σπανούδη Σοφία, «Η μουσική και ο ελληνικός λαός»)

Νέοι Καιροί, 4-7-1931

Πρωία, 27-06-1938 («Η μουσική μας εξέλιξιν»)

Πρωία, 30-11-1937 («Αι απρεπείς πλάκες γραμμοφώνου»)

Πρωία, 7-11-1934 («Πρόσφυξ και ο αμανέξ»)

Σημαία, 30-11-1937, (Ν. Μαράκης «Τα γραμμόφωνα και ο αμανέξ»)

Σκριπ, 16-11-1923

Το Ραδιόφωνον, περιοδικό, Κ. Ψάχος, 5-2-1944 «Τι είναι ο λεγόμενος αμανέξ», τχ. 32, σελ.3

Χρονογράφος, 28-5-1936, «Τα μεγάφωνα»

Χρονογράφος, 4-9-1937, (Π.Σπάλας, («Μουσική»)

Χρονογράφος, 5-9-1936, (Ν. Γεωργαλάκος «Τα τραγούδια»)

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Beaton Roderick, “Modes and roads: Factors of Change and Continuity in Greek Musical Tradition”, *The Annual of the British School at Athens*, 75, 1980

Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), Αθήνα, 1982

Foucault Michel, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα, 2002

Guantlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι, Συμβολή στην επιστημονική του προσέγγιση*, εκδ.

Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2002

Risto Pekka Pennanen, «Η ελληνοποίηση της οθωμανικής λαϊκής μουσικής», *Μουσικός Λόγος*, Τεύχος 8, εκδ. Γαβριηλίδης

Risto Pekka Pennanen, *Greek music policy under the dictatorship of general, Ioannis Metaxas (1936-1941)*, Helsinki, 2003

Αναγνώστου Γιάννης, *Ρεμπέτικο και κοινωνικό περιθώριο*, ΤΕΙ Ηπείρου, 2015

Βασιλακόπουλος Απόστολος, *Νέα Ελληνική ιστορία 1204-1985*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1990

Βεργόπουλος Κώστας, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη, Η Ελλάδα στον μεσοπόλεμο*, εκδ. εξάντας, 1993

Βερέμης Θάνος, *Οι επεμβάσεις του ελληνικού στρατού στην πολιτική 1916-1936*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1983

Βλησίδης Κώστας, *Όψεις του ρεμπέτικου*, εκδ. εικοστού πρώτου, Αθήνα 2004

Βλησίδης Κώστας, *Σπάνια κείμενα για το ρεμπέτικο (1929-1959)*, εκδ. εικοστού πρώτου, Αθήνα 2006

Βουρνάς Τ., *Η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, από την έλευση του Βενιζέλου 1909 ως την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου 1940*, εκδ. Τολίδη, Αθήνα, 1977

- Γεωργιάδης Νέαρχος, Ρεμπέτικο και Πολιτική, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2009
- Δαμιανάκος Στάθης, Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2001
- Δάφνης Γρηγόριος, Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, εκδ. Ίκαρος, 1955
- Δημητρόπουλος, Αν., Συνταγματικά Δικαιώματα, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2004
- Δραγούμης Μάρκος, Σχόλιο για τον αμανέ, εκδ. περιοδικό Τραμ, Θεσσαλονίκη, 1976
- Δρίτσα Μαργαρίτα, Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1990
- Δρούλια, Λουκία, Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγύσεις, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005
- Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 1 , εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005
- Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 2 , εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005
- Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 3 , εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005
- Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974, τόμος 4 , εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2005
- Θέματα νεοελληνικής ιστορίας, Γ' Λυκείου, κδ., οργανισμός εκδόσεως διδακτικών βιβλίων, Αθήνα, 2006
- Καΐλ Βέλλιου Αγγελική, Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978
- Καλογερόπουλος Τάκης, το λεξικό της ελληνικής μουσικής, εκδ. Γιαλελής, Αθήνα, 1998
- Κοκκώνης Γιώργος, Το Οθωμανικό παρελθόν στο Βαλκανικό παρόν: Μουσική και Διαμεσολάβηση, Alla-turca alla-franca και καφέ αμάν, Αθήνα, 2000

Κολιόπουλος Ιωάννης, παλινόρθωση δικτατορία πόλεμος 1935-1941 : ο Βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα, εκδ. εστία, Αθήνα, 1985

Κουνάδης Παναγιώτης, Εις ανάμνηση στιγμών ελκυστικών, εκδ. Κατάρτι, 2000

Κρεμυδάς Β., Εισαγωγή στην ελληνική οικονομική ιστορία, εκδ. Τυπωθητώ Δαρδάνος, Αθήνα, 2007

Κώστιος Απόστολος, Μέθοδος Μουσικολογικής Έρευνας, εκδ. Παπαγρηγορίου-Νάκας, Αθήνα, 2010

Λιάκος Αντώνης, Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το διεθνές γραφείο εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών, εκδ. Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της εμπορικής τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993

Λινάρδος Σπύρος, Η 4^η Αυγούστου, εκδ., Θεμέλιο, Αθήνα, 1966

Μακρυδημήτρης Αντώνης, Οι υπουργοί των εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 2000

Μανιάτης Δ., Μανέδες Πώς η ψυχή μου σέρνεται μαζί σας, εκδ. rebetiko.sealabs.net, 2012

Μαρξ Κ., Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος, εκδ. σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 2004

Μαρξ Κ., Το κεφάλαιο, εκδ. σύγχρονη εποχή, 1985

Μπαμπινιώτης Γεώργιος Δ., Λεξικό της Νέας ελληνικής γλώσσας, εκδ. κέντρο λεξικολογίας, Αθήνα, 2002

Μπαρμπούτης, Χρ., & Κλώντζας, Μ. Το φράγμα του ήχου. Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα, εκδ., Παπαζήση Αθήνα, 2001

Ορδουλίδης Νίκος, Η δισκογραφική καριέρα του Βασίλη Τσιτσάνη (1936-1983), Ανάλυση της μουσικής του και τα προβλήματα της έρευνας στην ελληνική λαϊκή μουσική, εκδ. Ιανός, Θεσσαλονίκη, 2014

Ορδουλίδης Νίκος, Συννεφιασμένη Κυριακή και τη Υπερμάχω, Καθρέφτισμα ή Αντικατοπτρισμός, εκδ. Fagotto Books, Αθήνα, 2017

Ο απολογισμός μιας διαιτίας: 4^η Αυγούστου, αρ. 21., εκδ. Τύποις Πυρσού Α.Ε., 1938

Παναγιωταρέα Άννα, Δύο δικτατορίες και ένα σκάνδαλο. Εκδ. Λιβάνης, Αθήνα, 2008

Παπάζογλου Αγγέλα Τα χαΐρια μας εδώ: ονείρατα της άκαυτης και της καμμένης Σμύρνης, (επιμ. Γιώργης Παπάζογλου), εκδ. Ταμείου Θράκης, Ξάνθη 2003

Παπαϊωάννου Γιάννης, Ντόμπρα και σταράτα, Αυτοβιογραφία, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1982

Ρήγος Άλκης, Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999

Σακελλαρόπουλος Θ., Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, εκδ. Διόνικος, Αθήνα, 1991

Στυλιανού Μηνάς, Ρεμπέτικο τραγούδι και προβλήματα λογοκρισίας κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, Τ. Ε. Ι. Ηπείρου, Άρτα, 2007

Συλλογικό, Ιστορία του Ελληνικού έθνους, από το 1913-1941, εκδ. εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1980

Συλλογικό, Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, εκδ. Ινστιτούτο νεοελληνικών ερευνών εθνικού ιδρύματος ερευνών, Αθήνα, 2005

Συνοδινός Θ., Ιστορία της νεοελληνικής μουσικής, Αθήνα, 1919

Σχορέλης Τάσος, Ρεμπέτικη Ανθολογία, Τόμος Α', εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1988

Τσάλιος Δ., Αστική ανάπτυξη και κοινωνικός διαχωρισμός : το παράδειγμα της Αθήνας του μεσοπολέμου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2013

Φαίδρος Γεώργιος Κ., Πραγματεία περί του σμυρναϊκού μανέ ή του παρ' αρχαιοις μανέρω ως και περί ανευρέσεως του Αιλίνου και ελληνικών ηθών και εθίμων διασωζόμενων εισέτι παρα τω ελληνικώ λαώ, Σμύρνη, 1881

Χατζηδουλής Κώστας, Ρεμπέτικη Ιστορία Νο 1, εκδ. Νεφέλη

Χατζηιωσήφ Χ., Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

Χατζηπανταζής Θόδωρος, Της Ασιάτιδος Μούσης Ερασταί, εκδ. Στιγμή, Αθήνα, 1986

Χρυσόγονος Κ. Κώστας, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2002